

การศึกษาสภาพความเป็นอยู่ของคนไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ความรู้ทางด้านสังคมวิทยาและวัฒนธรรมดั้งที่บรรยายมาแล้วในบทที่ 1 นั้น จะช่วยให้เรานำมาประยุกต์ใช้สำหรับศึกษาสภาพความเป็นอยู่ของคนไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยเฉพาะในรัชกาลที่ 2 ได้อย่างชัดเจน อย่างไรก็ตามการดำเนินชีวิตของคนสมัยนั้นยังมีหลายแง่มุมครอบคลุมไปถึงชีวิตเจ้านายในราชวงศ์และคนธรรมดาสามัญ ประกอบกันขึ้นเป็นวัฒนธรรมประจำชาติหรือสังคมนั้น การที่ผู้วิจัยจะศึกษาค้นคว้าและอธิบายให้กว้างขวางทุกแง่มุมย่อมเป็นไปได้ เพราะฉะนั้นในบทนี้จึงเลือกเสนองานวิจัยเพียงประเด็นสำคัญที่เห็นว่าเป็นพื้นฐานปรากฏอยู่ในทุกสังคม และเป็นวัฒนธรรมเก่าแก่ของมนุษยชาติ ประเด็นสำคัญเหล่านี้มี 3 ประการ คือ

1. ระบบการสมรส
2. การศึกษาของชายหญิง
3. ศาลและการพิจารณาพิพากษาคดี

2.1 ระบบการสมรส

ก. วัย เมื่อศึกษาจากเรื่อง ขุนช้าง - ขุนแผน จะเห็นว่าหนุ่มสาวสมัยรัตนโกสินทร์สมรสเร็วกว่าสมัยปัจจุบันมาก ฝ่ายชายมักมีอายุประมาณ 15-16 ปี ส่วนฝ่ายหญิงก็จะมีวัยใกล้เคียงกัน แต่ผ่านระยะ โจนจุแล้วทั้งคู่ กังคัลอย่างคำพูดโต้ตอบกันของนางพิมและพลายแก้วว่า

ฉันหรือพี่ชวคนะหมอมพี่	สิบหกปีนี่เพิ่งปริปริ ¹
อ่อนกว่าพี่สองปีเจียวนะพิม	เจ้าเนื่อนี่มีสายทองแก่ไปไร

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง - ขุนแผน (พระนคร: กรมศิลปากร, 2506), น.138

ต่อมาพลายแก้วได้นำลาวทอง นางก็อายุ 15 ปี ตัวอย่างคือ
 สองเขามีกุณีสาวชื่อลาวทอง ปกป้องพิทักษ์รักษา¹
 เจริญรุ่งละมุนทั้งกายา อายุไล่สิบห้าปีปลาย
 ส่วนนางสร้อยทอง พระธิดาพระเจ้าล้านช้าง ซึ่งถูกนำมาถวายพระพันวษา และ
 นางบัวคลี่ บุตรีของหมื่นหาญที่บิดายกให้เป็นรางวัลแก่ขุนแผน ก็อยู่ในวัยตั้งกลาวแล้ว

ถ้าศึกษาพระราชนิพนธ์บทละครนอกของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เช่น
 ไกรทอง, มณีพิชัย, คำวิ, ฯลฯ หรือพระราชนิพนธ์บทละครรำเรื่อง อิเหนา³ รวมทั้งงาน
 นิพนธ์ของสุนทรภู่ซึ่งเป็นกวีร่วมสมัยกับพระองค์ ผู้แต่งเรื่อง พระอภัยมณี⁴ จะเห็นว่าพระเอก
 นางเอกของเรื่องจะมีบทสังวาสเมื่ออยู่ในวัยรุ่นทั้งสิ้น

หลักฐานที่ควรจะยึดเป็นแนวกำหนดเกณฑ์อายุของการมีคู่ในสมัยรัตนโกสินทร์อีกประ
 การหนึ่งคือ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งกล่าวถึงพระราชประวัติของพระบาท
 สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยว่า ประสูติเมื่อพ.ศ. 2310 และในขณะที่ดำรงพระยศเป็น
 เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร โค้ทรงมีพระชายาชื่อ "สี" ทรงมีพระธิดาที่ประสูติจากชายาองค์
 นี้ คือ พระองค์เจ้าหญิงจักษุณี เมื่อพ.ศ. 2328⁵ แสดงว่าพระองค์ทรงสมรสเมื่อพระชนม์
 ได้ 17 พรรษา ตรงกับเกณฑ์อายุสมรสของพลายแก้วในเรื่อง ขุนช้าง - ขุนแผน

¹ ขุนช้าง - ขุนแผน, น. 208.

² พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, บทละครนอกกรวม 6 เรื่อง (พระนคร:
 ศิลปาบรรณาการ, 2510).

³ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, อิเหนา (พระนคร: ศิลปาบรรณาการ,
 2510).

⁴ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร: ศิลปาบรรณาการ, 2511).

⁵ กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ (พระนคร: ป.พิศนาคะการพิมพ์,
 2504), 7. 724.

ตัวอย่างจากวรรณคดีดังกล่าวแล้วทำให้เรากำหนดเป็นเกณฑ์การสมรสของชายหญิง สมัยรัตนโกสินทร์ไว้ว่า ชายหญิงจะเริ่มความสัมพันธ์ฐานชู้สาว จนถึงขั้นได้เสียและแต่งงาน กันได้ก็เมื่อทั้งสองฝ่ายมีอายุ 13 ปีขึ้นไป มักไม่เกิน 19 ปี เฉลี่ยแล้วหญิงจะอายุ 15 ชาย อายุ 17 ปี

อย่างไรก็ตามแม้ในกฎหมายสมัยรัตนโกสินทร์จะไม่ระบุ หรือวางกฎเกณฑ์ไว้ที่เหมาะสมแก่การสมรสไว้ แต่การศึกษาจากกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ในสมัยปัจจุบัน เกี่ยวกับเงื่อนไข ของการสมรส หมวด 2, มาตรา 1445, ข้อ (1) ระบุว่า การสมรสจะทำได้เมื่อ ชายมีอายุสิบเจ็ด ปีบริบูรณ์ และหญิงมีอายุสิบห้าปีบริบูรณ์ ทั้งนี้คงอยู่ในความยินยอมของบิดามารดาทั้งสองฝ่าย¹ แล้ว ชวนให้คิดว่ากฎหมายสมัยนี้ยอมบัญญัติขึ้นมาโดยอาศัยความนิยมหรือวัฒนธรรมดั้งเดิมเป็นหลัก

ข. ทฤษฎีในการเลือกคู่ ในทางสังคมวิทยา มีทฤษฎีเกี่ยวกับการเลือกคู่อยู่ 2 ประการ คือ²

การสมรสกับคนนอกเขตหรือนอกวงศ์ (exogamy) ได้แก่การห้ามสมรสกับ บุคคลในสายโลหิตหรือตระกูลเดียวกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งห้ามการสมรสระหว่างบิดากับบุตร สาว, มารดากับบุตรชาย, พี่น้องร่วมบิดามารดาหรือร่วมแต่บิดามารดา การห้ามนี้แผ่ขยาย วงออกไปถึงการห้ามแต่งงานในระหว่างวงศ์าคณาญาติด้วย

การสมรสกับคนในเขตหรือในวงศ์ (endogamy) กำหนดการสมรสอยู่ใน ขอบเขตของวงศ์าคณาญาติเดียวกัน หรือร่วมเชื้อชาติศาสนา วัฒนธรรม รัศมีของฐานะ ทางเศรษฐกิจ ตลอดจนร่วมความนิยมในลัทธิการเมือง

¹ โสภณ เนตรยาจารย์, รวมกฎหมายสารบัญญัติ (พระนคร: การพิมพ์ไชยวัฒน์, 2512), น. 389.

² เกษม อุทยานิน, สังคมวิทยา (พระนคร: โรงพิมพ์สังคมศาสตร์, 2506), น. 176-8.

1. การเลือกคู่ของชาวบ้านในเรื่อง ขุนช้าง - ขุนแผน เป็นการเลือกแบบ
นอกเขตและนอกวงศ์ (exogamy)

ชายหญิงในวรรณคดีเรื่องนี้จะเลือกคู่สมรสที่ไม่มีความเกี่ยวพันทางสายโลหิตกันในทางใดเลย แต่มักมีความสัมพันธ์กันในฐานะเพื่อนบ้าน หรือเป็นคนในจังหวัดเดียวกัน บิคา มารดา คู่แค้นกันมาก่อน เพราะต่างก็มีอาชีพค้าขายหรือรับราชการเหมือนกัน เป็นสื่อเชื่อมโยงให้หนุ่มสาวได้พบปะและทำความสนิทสนมจนถึงขั้นผูกสมักรักใคร่ได้เสีย จากประวัติของตัวละครชั้นบิคา มารดา คือนางทองประศรีกับขุนไกรพลพ่าย, ขุนศรีวิชัยกับนางเทพทอง, และพันศรีโยชากับนางศรีประจัน จะทำให้เราเห็นว่าสังคมสมัยนั้นนิยมการสมรสแบบนอกเขตและนอกวงศ์อย่างแท้จริง ดังตัวอย่างที่แสดงว่าขุนไกรเป็นคนบ้านพลับ นางศรีประจันเป็น

คนวัดตะไกร อยู่ต่างตำบลกัน คือ

ขุนไกรพลพ่ายอยู่บ้านพลับ
นางทองประศรีนั้นอยู่วัดตะไกร
แล้วเรือ เรือนออกไปปลุกใหม่
เป็นทหารชาญชัยใจฉกรรจ์

มีทรัพย์เงินทองของน้อยใหญ่¹
ทั้งสองนี้ไต่เป็นคู่กัน
อยู่ในแควนแควนสุพรรณนั้น
คุมไพร่ทั้งนั้นไต่เจ้าคร้อย

ส่วนขุนศรีวิชัยเป็นเศรษฐี เมืองสุพรรณ ไต่ นางเทพทองอยู่ท่าสิบเบี้ย
มาซ่าจะกล่าวบทไป
เป็นนายกรมช่างกองนอกนั้น
เป็นเศรษฐีมีทรัพย์นับร้อย
ไต่ นางเทพทอง เป็นภรรยา

เมืองสุพรรณ ไต่ นางเทพทองอยู่ท่าสิบเบี้ย
ถึงขุนศรีวิชัยคนขยัน²
บ้านอยู่สุพรรณพารา
บ่าวไพร่ใหญ่ผู้น้อยก็หนักหนา
อยู่ท่าสิบเบี้ยเมืองสุพรรณฯ

และพันศรีโยชากับนางศรีประจันต่างก็เป็นเศรษฐีเมืองสุพรรณด้วยกันทั้งคู่
จะกล่าวถึงพันศรีโยชา
ชื่อวานวลนางศรีประจัน
เพื่อนไต่ภรรยา ก็คมสัน³
เป็นเศรษฐีมีพันธุด้วยกันมา

1 ขุนช้าง - ขุนแผน, น.1.
2 เรื่องเดียวกัน, น.2.
3 เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

การเลือกคู่ของชาวบ้านที่กล่าวว่าเป็นแบบนอกเขตหรือนอกวงศ์ ไม่จำเป็นว่าจะต้องเลือกกันอยู่ในสังคมของจังหวัดเดียวกันหรือสังคมเดียวกัน บางคู่ก็อาจเลือกบุคคลที่มีถิ่นฐานบ้านเรือนอยู่ห่างไกลกัน เช่นรายของปลายแก้วซึ่งเป็นชาวเมืองกาญจนบุรี เลือกนางพิมพ์ ชาวเมืองสุพรรณบุรี ส่วนปลายงามเป็นชาวอยุธยา(เพราะมาอยู่บ้านจมนศรีตั้งแต่อายุ ๑ขวบ)เลือกนางศรีมาลาชาวเมืองพิจิตร ในกรณีนี้ครอบครัวของทั้งสองฝ่ายมักสนิทสนมชอบพอกันมาก่อน แต่ที่มาอยู่ห่างไกลกันออกไปก็เพราะการอพยพหรือหน้าที่ราชการ ดังนั้นการเลือกคู่ของตัวละครชั้นลูกหลานจึงเป็นหลักฐานยืนยันระบบการเลือกคู่แบบนอกเขตและนอกวงศ์ ได้อย่างชัดเจน

นอกจากผู้อ่านจะทราบจากเนื้อเรื่องในตอนต้นที่บรรยายถึงครอบครัวขุนไกร, พันศรีโยธา, และขุนศรีวิชัย ว่าเป็นเพื่อนร่วมงานและเพื่อนบ้านอยู่ในสุพรรณด้วยกันแล้ว ในตอนต้นางทองประศรีรับปากปลายแก้วว่าจะไปสู่ขอนางพิมพ์ให้ ก็เป็นเครื่องแสดงความคุ้นเคยระหว่างผู้ใหญ่ทั้งสองฝ่ายได้เป็นอย่างดี ดังตัวอย่างคือ

ขอเขาเขาก็ให้คอกลูกอา	เป็นเพื่อนบ้านกันมาไม่เสียได้ ¹
คงจะได้เป็นเมียอย่าเสียใจ	อयरองไหจงไปกินข้าวปลา

และเมื่อนางศรีประจันเห็นนางทองประศรีก็ไต่ทักทายว่า

-----	ศรีประจันปราศรัยทายทัก ²
ตุนิกสงสารทองประศรี	จากกันไปหลายปีคี้คัก
ร่างรูปซุบซิบคลงผิคนัก	หัวหงอกพันหักคูดิไป
เมื่อเป็นโทษทานโกรธให้ชาฉัว	ครั้งนั้นตัวออกเจ้าไปอยู่ไหน
กับลูกชายหายไปอยู่แห่งใด	สิบเอ็ดปีแล้วจึงได้มาพบพาน

¹ ขุนช้าง - ขุนแผน, น.151.

² เรื่องเดียวกัน, น.156.

ในคราวที่ขุนแผนสู้ชื่อนางศรีมาลาให้พละยาม ถ้อยคำโต้ตอบระหว่างพระพิจิตร และนางบุษบาที่ขุนแผน ก็เป็นเครื่องแสดงว่าญาติผู้ใหญ่ทั้งสองฝ่ายรักใคร่ชอบพอกัน แต่ไม่ถึงกับเป็นญาติเกี่ยวคองกันทางใด ตัวอย่าง เช่น

เจ้าว้ากก็เห็นว่า เป็นมิตร 1
ที่จริงจิตคิดก็ เหมาะเหม็ง
แต่เป็นชาวบ้านนอกยัง ออกเกรง ลูกตัวเองยังไม่รู้อะไร

นางบุษบา มารดาของนางศรีมาลา กล่าวตอบคำสួขอของขุนแผนว่า
เพราะรักเจ้าذنเหลือเหมือนเชื้อไข ไม่ขัดใจทำตามความประสงค์ 2

จากตัวอย่างเหล่านี้ทำให้คิดว่าความนิยมในสมัยโบราณ เกี่ยวกับการ เลือกคู่แบบ นอกเขตและนอกวงศ์อาจเป็นสาเหตุให้กฎหมายว่าด้วยการสมรสสมัยปัจจุบันในประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์, มาตรา 1445, ข้อ (2) ซึ่งห้ามการสมรสระหว่างชายหญิงที่เป็นญาติสืบสายโลหิตขึ้นไปหรือลงมา หรือเป็นพี่น้องร่วมบิดามารดา หรือร่วมเพียงฝ่ายหนึ่งฝ่ายใด ก็เป็นได้ 3

2. การเลือกคู่ของพระเจ้าแผ่นดินหรือเจ้านายในสมัยรัตนโกสินทร์มักเป็นการสมรสกับบุคคลในเขตหรือในวงศ์ (endogamy)

นับตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเป็นต้นมา พงศ์าวคารกรุงรัตนโกสินทร์ได้บันทึกไว้ว่า องค์พระมหากษัตริย์ได้อภิเษกสมรสกับเจ้าหญิงในราชวงศ์จักรีผู้เป็นพระญาติวงศ์ที่ใกล้ชิด ความจริงการสมรสแบบในเขตในวงศ์ของพวกราชินิกุลนี้ ได้มีประเพณีมาตั้งแต่สมัยก่อนพุทธกาลแล้ว ดังที่กล่าวไว้ในพระพุทธรประวัติตอนต้นว่า บรรดากษัตริย์ในราชวงศ์ "ศักราช" อันเป็นราชสกุลของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ได้กระทำ "สกลังवास" เป็นคู่ในหมู่พี่ชายและน้องสาวรวมพระชนกชนนีเดียวกัน เพราะทรงต้อง

ต้องการที่จะรักษาสัตถ์คดียวงค์ไว้ให้บริสุทธิ์¹ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยอาจจะทรงคำนึงถึงพระราชนิยมจากพระพุทธประวัติก็เป็นได้ จึงทรงดำเนินรอยตามอย่างชนิดที่ไม่มีผู้ใดจะตำหนิได้ ตัวอย่างการสมรสแบบในเขตในวงศ์จากพงศาวดารคือ

เมื่อรัชกาลที่ 1 นั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้สมเด็จเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้าบุญรอด พระธิดาสมเด็จเจ้าฟ้านางเชอ (ในรัชกาลที่ 1) เจ้าฟ้ากรมพระศรีสุภารักษ์เป็นพระอัครชายา มีพระราชโอรส 3 พระองค์²

แสดงว่ารัชกาลที่ 2 ทรงสถาปนาพระชนินุชญา ผู้เป็นพระราชธิดาของพระมาตุจฉาเป็นพระมเหสี

พระราชนิยมเช่นนี้ทวีความเข้มข้นขึ้นจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงสถาปนาพระชนินุชญาต่างพระมารดา แต่รวมพระราชบิดาเป็นพระมเหสีถึง 4 พระองค์³ จนล่วงมาถึงในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้ผอนคลายพระราชประเพณีเช่นนี้ลง แต่กระนั้นพระชายาของพระองค์ก็ยังมีที่เป็นพระญาติห่างๆ (เว้นแต่พระชายาองค์สุดท้ายคือพระนางเจ้าสุวัทนา เป็นเพียงธิดาของผู้มีเชื้อสายมาจากเจ้าพระยาอภัยภูเบศร ส่วนมารดาสืบเชื้อสายมาจากเจ้าพระยาอัครมหาเสนา อันเป็นขุนนางเก่าแก่มากตั้งแต่รัชกาลที่ 1)

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, ประชุมสมโพธิกถา (พระนคร: มหาคุสภาสงกรณราชวิทยาลัย, 2503) น.6-7.

² พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์, น.334.

³ พระมเหสี 4 พระองค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระนามตามลำดับดังนี้ 1. สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ 2. สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา 3. สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ 4. สมเด็จพระนางเจ้าสุซุมาลามาวิ (และอีกพระองค์หนึ่งมีได้ทรงสถาปนาเป็นพระมเหสี เพราะทรงเสวยพระสาคคือพระองค์เจ้าทักษิณชานราชิราชบุตรี)

⁴ พระชายาของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงเป็นพระญาติห่างๆ 2 พระองค์ คือ 1. สมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจี 2. พระนางเชอลักษณ์มีลาวัน

นอกจากความนิยมเลือกคู่แบบในเขตในวงศ์จะปรากฏชัดเจนใน พระราชพงศาวดารแล้ว วรรณคดีเรื่องอื่นที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 2 ก็มักจะแทรกความรู้สึกรักและหวงแหนราชสกุล ไม่อยากให้บุคคลในพระประยูรญาติวงศ์ไปสมรสกับคนต่างวงศ์หรือบุคคลที่คอยสักค้ำกว่า โดยมากมักจะเน้นที่การรักษาศักดิ์ศรีของฝ่ายหญิง อาจเป็นเพราะรัชกาลที่ 2 ทรงห่วงใยพระญาติฝ่ายหญิงว่าจะทำให้เสื่อมเสียพระเกียรติยศก็เป็นได้ เพราะฉะนั้นพระราชนิพนธ์ส่วนใหญ่จึงมุ่งสอนเจ้าหญิงเป็นสำคัญ เช่นบทละครว่าเรื่อง อิเหนา เน้นประเพณีเลือกคู่ในหมู่กษัตริย์วงศ์เทวาค่วมกัน เพราะ "หวังมิให้วงศ์อื่นปน" นอกจากนั้นทรงเปรียบเทียบนางบุษบาซึ่งเป็นกษัตริย์วงศ์เทวาคู่ว่าเป็น "มณี" และ "หงส์" ต้องลงไปปะปนกับวงศ์ระตุมของจรรกา ซึ่งคอยสักค้ำกว่าเหมือนคัง "ลูกปลัด" กับ "กา" ในที่สุดพระองค์ได้ชมพาค่ายให้อิเหนาซึ่งเป็นวงศ์เทวาค่วมกันมาลักพานางบุษบาไปก่อนถึงพิธีอภิเษกสมรสกับจรรกา ท่ามกลางความสมหวังยินดีของกษัตริย์ผู้ใหญ่ในวงศ์เทวา

ในพระราชนิพนธ์เรื่อง ขุนช้าง - ขุนแผน ซึ่งอธิบายแล้วว่าเป็นเรื่องของชาวบ้านเป็นส่วนใหญ่ จึงมีเรื่องกล่าวถึงพระราชนิยมการสมรสแบบในเขตในวงศ์น้อยมาก แต่ก็ยังมีสอดแทรกอยู่ในตอนที่พระเจ้าเชียงใหม่แสดงความเสียใจที่ต้องยกนางสร้อยฟ้าให้แก่พระไวยผู้เป็นเพียงนายทหารคนโปรดของพระพันวษาด้วยข้อความว่า "เสียค่ายศักดิ์สุริยวงศ์พงศ์พันธุ์"¹ พร้อมทั้งแสดงความรู้สึกสงสารนางสร้อยฟ้าว่า "ไม่ควรเลยจะระคนลงปนข้า"²

อย่างไรก็ตามพระราชนิยมการเลือกคู่ในหมู่พระญาติวงศ์เช่นนี้ก็มิได้ตราขึ้นเป็นกฎหมายหรือกฎหมาย ทิธาบาลให้ชัดเจน คงเป็นแต่พระราชประเพณีเท่านั้น จนกระทั่งรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2453 - 2468) จึงได้ทรงออกกฎหมาย ทิธาบาลว่าด้วยการสืบราชสันตติวงศ์ มาตรา 11, หมวด 5 ว่าด้วยผู้ที่ต้องยกเว้นจากการสืบราชสันตติวงศ์ ข้อ (4) "มีพระชายาเป็นนางต่างค้ำ กล่าวคือนางที่มีสัญชาติเดิมเป็นชาวประเทศ

¹ ขุนช้าง - ขุนแผน, น. 784.

² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

อื่น นอกจากชาวไทยโดยแท้" ¹ พระราชบัญญัตินี้เป็นการกำหนดขอบเขตให้เจ้านายฝ่ายชายเลือกหญิงไทยเป็นชายาโดยตรง ยิ่งกว่านั้นทรงเพิ่มเติมกฎหมายเถียรบาลในปี 2461 ว่าด้วยการเสกสมรสของเจ้านายในพระราชวงศ์ตั้งแต่นั้นหม่อมเจ้าขึ้นไป "เมื่อจะทำการเสกสมรสกับผู้ใด ให้นำความกราบบังคมทูลขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตเสียก่อน เมื่อได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้วจึงจะทำการพิธีนั้นได้...ผู้ใดฝ่าฝืนถือว่าได้ทำผิดฐานใดละเมิดต่อองค์พระมหากษัตริย์" ² ทั้งยังได้ทรงอธิบายเหตุผลในการออกกฎหมายเถียรบาลนี้ว่า เพราะมีพระราชวงศ์บางองค์ทรงสมรสกับสตรีที่ไม่เหมาะสมกับพระเกียรติยศ จึงทรงตรากฎหมายเถียรบาลนี้ไว้หวังจะเป็นเครื่องบำรุงพระบรมราชตระกูลไว้ให้สูงศักดิ์ต่อมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2468-2484) ทรงออกกฎหมายเถียรบาลว่าด้วยการสมรสพระราชวงศ์ แก้ไขเพิ่มเติม พ.ศ. 2475 มาตรา 4 คือ "เจ้าหญิงองค์ใด ถ้าจะทำการสมรสกับผู้อื่นซึ่งมิใช่เจ้าในพระราชวงศ์ อันเป็นการไม่ตองควยพระราชประเพณีนิยมดั่งนั้นไซ้ ท่านว่าตองกราบบังคมลาออกจากฐานันดรศักดิ์แห่งพระราชวงศ์เสียก่อน" ³ และถ้าองค์ใดฝ่าฝืน ก็ให้ถอดเสียจากฐานันดรศักดิ์

จากกฎหมายเถียรบาลแก้ไขเพิ่มเติมฉบับสุดท้ายนี้ ทำให้เราได้ทราบวาระบบการสมรสเดิมของเจ้านายเป็น "พระราชประเพณีนิยม" และได้กลายมาเป็นพระราชบัญญัติสำหรับพระราชวงศ์ในที่สุด

¹ ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์, และคนอื่นๆ (ผู้รวบรวม), ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 37, 38, พ.ศ. 2467-2468 (พระนคร: โรงพิมพ์เคลิเมล์, 2478), น. 179.

² เรื่องเดียวกัน, เล่ม 31, 32, พ.ศ. 2461-2462, น. 139-140.

³ เรื่องเดียวกัน, เล่ม 45, พ.ศ. 2475, น. 196-7.

ค. การสู้ขอ เป็นการที่ผู้ใหญ่ของฝ่ายชายทาบทามผู้ใหญ่ของฝ่ายหญิงเพื่อ
ขอสร้างความสัมพันธ์กับหญิงที่ตนพึงพอใจ นับเป็นประเพณีที่สำคัญขั้นต้นของระบบการแต่งงาน
ถ้าพิจารณาจากกฎหมายปัจจุบันที่อนุญาตให้ชายอายุ 17 ปี และหญิง 15 ปีบริบูรณ์ ทำการสมรส
กันได้ แต่ต้องได้รับความเห็นชอบยินยอมจากผู้ใหญ่ทั้งสองฝ่ายแล้ว จะเห็นเค้าเงื่อนวัฒนธรรม
ไทยโบราณที่อบรมให้เด็กเชื่อฟังผู้ใหญ่ โดยเฉพาะเรื่องการมีครอบครัวนี้เป็นช่วง
สำคัญของชีวิต ผู้ใหญ่ยอมตัดสินใจดีกว่าหนุ่มสาววัยรุ่นที่มักใช้อารมณ์เป็นเครื่องตัดสินใจ
วัฒนธรรมดั้งเดิมเช่นนี้เป็นรากฐานสำคัญสำหรับกฎหมายปัจจุบัน

หนุ่มสาวจากเรื่อง ขุนช้าง - ขุนแผน แม้จะรักใคร่ใคร่เสียดกันแล้วก็ตาม ถ้าบิดา
มารดาของฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดไม่ยอมรับ หรือไม่เห็นชอบที่จะให้คนคู่นี้แต่งงานกันก็ไม่สามารถ
แต่งงานได้ ถ้าฝั่งหนึ่งจะแต่งผู้ใหญ่ก็ไม่รับผิดชอบ ดังตัวอย่างเช่นขุนช้างที่เป็นพ่อหม้ายแล้ว
เพราะเมียตายควรจะมีสิทธิ์ในการที่จะเลือกแต่งงานกับหญิงคนใหม่ได้ เพราะนับว่าเป็นบุคคล
ที่บรรลุนิติภาวะแล้ว แต่เมื่อขุนช้างหลงรักนางพิมแล้วได้อ้อนวอนมารดาให้ไปสู้ขอ ยังต้อง
ลงหนักลาวให้เจ้าตนได้เสียกับนางพิมแล้ว ทั้งนี้เพื่อเป็นการเรียกร้องความเห็นใจจากมารดา
ดังตัวอย่างคือ

รบให้ไปขอเป็นทอทอง

รักกันกับขามาชานาน¹

ครั้นมีทองก็จะอายุแก่เพื่อนบ้าน

นางเทพทองมารดาของขุนช้าง เป็นผู้มีประสบการณ์ชีวิตมาพอสมควร นาง
ไม่เคยเห็นความเหมาะสมระหว่างขุนช้างกับนางพิมเลย จึงไม่เชื่อคำเท็จของบุตรชาย
และได้ปฏิเสธว่า

ล่าคนในสุพรรณพารา
จะเสียแรงไปว่าพยายาม

อพิพิลาโดยเขารูปงาม²
รูปเองเหมือนผาละว้ายาม
แม่จะเปรียบเนื้อความให้เข้าใจ

¹ ขุนช้าง - ขุนแผน, น.103.

² เรื่องเดียวกัน, น.105.

ขุนช้างพยายามอ่อนนวอนและเข้าขี้มารดา ถึงกับ "ยกคืนของแม่ขึ้นทูลหัว"¹ และ

 มือชกหัวล้านชมชานไป น้ำตาหลังไหลออกนอกตา²

การที่ขุนช้างเสวราโศกมากมายเช่นนี้ แสดงว่าขุนช้างรู้ว่าตนจะต้องผิดหวังอย่างแน่นอน
 นางเทพทองไม่ใจอ่อน กลับคิดว่าเน้นให้ลูกชายเห็นความแตกต่างระหว่างตนเองกับนางพิมต่อไปว่า :

 โทหกยกคอเจรจา อ้ายนอกครุอุบาทว์ไม่ฟังว่า³
 ไม่คิดเจียมตัวอ้ายหัวพรุน ว่าเป็นขุสุมามาร่ำไร
 กูไม่เห็นใครเขาจะชอบใจ รูปเป็นกระสุน่นน่ารักใคร
 ออกเอวออนแอนแมนกินนร นางพิมพิลาโดยเขาโสกา
 ให้เพื่อนบ้านตึณนินทา หรือจะมาสมจรกับหมูหมา
 มึงช่างมุสาแต่โดยเดา มึงช่างมุสาแต่โดยเดา

เมื่อคำว่าประจานลูกชายจนหน้าใจแล้ว นางเทพทองก็บอกต่อกว่า :
 "กูไม่อยากจะเดินไปให้เหนื่อย เมื่อยหัวแม่มือเสียเปล่าเปล่า"⁴

เมื่อแม่ไม่เห็นชอบ และไม่ยินยอมไปสู่ออให้ ขุนช้างก็คั่นคั้นไปทาบตามด้วยตนเอง ความ
 จริงนางศรีประจันก็คืนสมบัติขุนช้าง แต่ขุนช้างไม่ได้ทำตามประเพณีของการสู้ออกดังนั้นจึงไม่ถือว่า
 การทาบตามของขุนช้างเป็นพันธะสัญญาอะไร เมื่อพลายแก่นนำมามารดาและเดาแก่ไปสู่ออเป็นพิธีรีตอง
 นางจึงยินยอมยกให้ และจากคำอ่อนนวอน ของขุนช้างดังกล่าวแล้ว ทำให้เราเห็นว่าวัฒนธรรม
 โบราณต่างกับปัจจุบันอย่างมากในเรื่องความบริสุทธิ์ของชายหญิงก่อนเข้าพิธีสมรส เพราะความเหลา

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น.105.
² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.
³ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.
⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

นี้แสดงว่าก่อนการสุขอนั้นความจริงหนุ่มสาวนั้นได้เสียกันแล้ว ดังนั้นการแต่งงานเป็นการสมจริงตามหลักสังคมวิทยาที่ว่า การแต่งงานเป็นการประกาศความสัมพันธ์ทางเพศที่ยั่งยืน ของหนุ่มสาวคู่หนึ่งให้สังคมรับรู้สิทธิและหน้าที่ที่บุคคลคู่นั้นมีต่อกันและต่อสังคม ผู้ใหญ่เองก็ไม่ตกใจหรือเก็บไปนินทาว่าร้าย กลับเห็นเป็นเรื่องธรรมดา ความคิดในแง่นี้ต่างจากวัฒนธรรมปัจจุบันโดยสิ้นเชิง สมัยนี้นิยมว่าหญิงสาวก่อนแต่งงานต้องบริสุทธิ์ สังคมจะดีเยี่ยมมากถ้า "ชิงสุกก่อนหาม"

ขุนแผนเมื่อวอนมารดาให้มาสุขอนางพิมก็บอกเป็นนัยให้รู้ว่าได้เสียกันแล้ว

เหลือทุกขุสุดทน เป็นพนนก
จากเจาจะให้ซึ่งเงินตรา
ให้สุขอต่อแม่ศรีประจัน

แม่ขาดครั้งนั้นจนทุกชั้น
เพราะพิมพองรักรักใคร่กัน
หาซึ่งนมทำทุ่นนั้น
ไม่ให้ปันบอกความจะตามมา

การที่ขุนแผนบอกนางพิมจะหนีตามมานั้น ทำให้นางทองประศรีรู้ว่าขุนแผนและนางพิมได้กันแล้ว ระยะเวลาบางทองประศรีก็อดใจไม่ได้เห็นควย เพราะอยากให้พลายแก้วได้บวชเรียนเสียก่อน แต่พลายแก้วอ้างว่า "มีเมียแล้วบวชโคกคอกไม่หาม" มารดาจึงยอมไปสุขอให้

พลายงามก็ได้เสียกับนางศรีมาลาจนจะบอกให้บิดาไปขอหมั้น พลายงามขอความยินยอมจากบิดาว่า

คุณได้ให้คำมั่นสัญญา

คุณพอไปรดควยช่วยปรองคอง

ว่าจะบอกบิดาให้ขอร้อง²

จะได้คอกอกใจไปราวี

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น. 150.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 652-653.

ครั้นไม่สามารถทักทานพระราชประสงค์ได้ ขุนแผนก็ต้องไปออกตัวกับพระพิจิตรว่า
 ลุกหลิวเมียมีชื่อศรีมาลา รับสั่งว่ามีอีกก็มีได้ 1

และแสดงความรู้สึกไม่พอใจที่จะให้พระไวยแต่งงานกับนางสร้อยฟ้าควยว่า
 มาเกิดมีเมียสองไม่พอใจ จะทานทัตชัคพระทัยก็ไม่กล้า 2
 คุณพ่อขอจงไต่เมตตา อยวาลูกกลับกลอกทำนอใจ

เมื่อพระไวยไปหลงเมียน้อย ขุนแผนจึงโกรธเคืองนัก ทะเลาะกับลูกชาย
 แขนงลูกสะใภ้ สุดท้ายขุนแผนรักษาสัจด้วยการคิดฆ่าพระไวย พฤติกรรมของขุนแผนก็คือ
 นางทองประศรีก็คืนเป็นแบบอย่างความรับผิดชอบของผู้ใหญ่ที่มีต่อครอบครัวที่แต่งงานโดยคน
 รับรู้

บางครั้งอาจมีความไม่ลงรอยกันระหว่างสะใภ้กับญาติผู้ใหญ่ทางสามีที่ไม่รับรู้หรือ
 ไม่เห็นชอบให้แต่งงาน มักเกิดเป็นปัญหาครอบครัวขึ้นภายหลัง อย่างกรณีนางสร้อยฟ้าเป็น
 เมียพระไวยเพราะพระพันวษาประทานให้ ขุนแผนจำใจต้องรับรู้เพราะชัคพระทัยไม่ได้
 ทาที่ของขุนแผนอาจจะหมายถึงเมินขาดความเมตตาสนิทสนม ต่างจากความรู้สึกของขุนแผนที่มี
 มีต่อนางศรีมาลา พระไวยเองก็จำสับสนกับนางตามหน้าที่ แม้แต่นางทองประศรีก็ไม่ชอบ
 นางสร้อยฟ้าสัก มักพลอยประสมโรงคานางสร้อยฟ้าทุกครั้งที่มีเรื่องกับนางศรีมาลา เช่น

เหวยลาวเลยลาวไปแล้วเหวย แง่อนกระไรเลยเป็นหนักหนา 1

ชอกชอนรู้อันอันลังกา หยุยกยาข้างไทรกุ่มไม่เคย

และ

ก็เพราะมึงอิงฉาวอีลาวโลน ร่องตะโกนกองบ้านอีคานหัก 2

อีเจ็กร้อยหมาเบืออีเหลือรัก ทำฮักฮักมีฉาวอีลาวคอน

1 ขุนช้าง - ขุนแผน, น.909.

2 เรื่องเดียวกัน, น.311.

ภัยเหตุที่ขาดความรักและความเอาใจใส่จากญาติข้างตัว ข้าตนเองก็พลัดพราก
จากบ้านเมือง นางสร้อยฟ้าจึงพึ่งเวทมนต์คาถาทำเสน่ห์ให้พระไวยและนางทองประศรีหลง
เกิดความเคียดแค้นนางศรีมาลาและพลายชุมพลเป็นอันมาก การทำเสน่ห์ของนางถูก
จับได้ นางต้องโทษถึงประหารชีวิต แต่นางศรีมาลาทูลขอพระราชทานอภัยโทษไว้ จึง
เพียงแต่ถูกเนรเทศกลับบ้านเมือง

จะเห็นได้ว่ากรณีที่ผู้ใหญ่ทั้งสองฝ่ายจำเป็นต้องรับรู้อาและยินยอมในการแต่งงาน
นั้น จะเป็นประโยชน์แก่ทั้งสองฝ่าย โดยเฉพาะฝ่ายหญิง เมื่อสามีภรรยา มีข้อขัดแย้ง
กันภายหลัง ผู้ใหญ่จะช่วยไกลเกลี่ยหรือรับผิดชอบการกระทำของบุตรตน แต่ถาผู้ใหญ่ม
เห็นชอบที่จะให้แต่งงานกัน เมื่อถึงขั้นที่จะแต่ง แล้วมีปัญหาครอบครัวเกิดขึ้นภายหลัง เช่น
หย่าร้าง, มีลูกกำพร้า, หรือยากจน ฯลฯ ผู้ใหญ่มักจะไม่ช่วยเหลือเอาใจใส่ กลายเป็น
ปัญหาสังคมในภายหลัง เพราะฉะนั้นชายหญิงทุกเพศวัย เมื่อจะแต่งงานจึงต้องปรึกษาผู้ใหญ่
แม้ปัจจุบันนี้ผู้ใหญ่ไม่มีบทบาทต่อการเลือกคู่ครองมากนัก การบอกกล่าวให้ทราบก็ยังเป็นประ
เพณีทำกันอยู่ เพื่อความสบายใจด้วยกันทุกฝ่าย

เมื่อการจะแต่งงานครั้งนี้ผ่านความเห็นชอบของผู้ใหญ่แล้ว ผู้ใหญ่ฝ่ายชายจะวาน
ผู้รู้จักมักคุ้นกับฝ่ายหญิงไปทาบถามว่าสนใจฝ่ายชายบ้างหรือเปล่า ถ้าฝ่ายหญิงเต็มใจให้มา
สู่ขอก็จะซักถามชีวิตประวัติฝ่ายชายว่าเป็นลูกเต้าเหล่าใคร มีนิสัยใจคอและความประพฤติ
เป็นที่รังเกียจของสังคมหรือไม่ เคยบวชเรียนหรือเคยมีครอบครัวมาหรือยัง ผู้เป็นสื่อจะ
ตอบไปตามที่ตนเห็นว่าจะเป็นที่พอใจของฝ่ายหญิง เพื่อให้เรื่องที่รับหน้าทึมาสำเร็จลุล่วงไป
การจะเป็นไปด้วยก็น้อยที่ความสามารถของสื่อที่ไปเจรจา ผู้จะเป็นสื่อสิ่งนี้ไ้ทั้งเพศชายและ
หญิง ถ้าเป็นหญิงเรียกว่า "แมสื่อ" เป็นชายเรียกว่า "พ่อสื่อ" ¹

แต่สื่อในเรื่อง ขุนช้าง - ขุนแผน ที่มีลักษณะตามอธิบายมาแล้วข้างต้นนั้นกลับเรียก
ว่า "เถาเถก" ซึ่งมีทั้งสองเพศไปช่วยเจรจาสู่ขอนางพิมให้พลายแก้วพร้อมกันถึง 4 คนได้แก่
"ตาสนกับตาเส่า" และ "ยายมิ่งยายเม้า" ส่วนคนที่จะเป็น "สื่อ" นั้นกลับตรงลักษณะของ
นางทองประศรีที่เป็นคนพรรณนาลักษณะนิสัยใจคอของลูกชายให้ผู้ใหญ่ฝ่ายหญิงฟัง

¹ เสฐียรโกเศศ (พระยาอนุนามราชชน), ประเพณีเรื่องแต่งงานบ่าวสาวของไทย
(พระนคร: โรงพิมพ์วังเรื่องธรรม, 2501), น.27-8.

นางสายทองก็นับว่าเป็น "แม่สื่อ" ของพลายแก้วและนางพิม เพราะเป็นผู้ชักนำให้นางพิม
รักใคร่กับพลายแก้ว ชำยรับสินบนในการเป็นสื่อจากพลายแก้วด้วย ขุนนางเป็น "พ่อสื่อ"
ให้ตนเอง และมี "ยายกลอยกับยายสาย" เป็น "เถาแก่" ในการสู่ขอ เนื้อความเหล่านี้
ทำให้สันนิษฐานว่า เติมประเพณีเราคงมี "สื่อ" สำหรับการแต่งงานทุกครั้ง แต่เมื่อเวลาผ่าน
มาธรรมเนียมที่เคยปฏิบัติเช่นนั้นได้เปลี่ยนแปลงไปตามสะดวกสหาย บิคารมารคาของฝ่ายชาย
มาขอและรับรองเองยอมดีกว่าผู้อื่น แต่ประเพณีเคยมีสื่อมาก่อน จึงยังคงคงมีอยู่ แต่
เลื่อนฐานะจาก "สื่อ" เป็น "เถาแก่" กลายเป็นผู้ใหญ่ที่เคารพนับถือทั้งสองฝ่ายไป และ
จะช่วยให้พยานหลักฐานในพันธะสัญญาต่างๆที่ทั้งสองฝ่ายได้กระทำกัน

สื่อในสมัยโบราณนั้นไม่เพียงแต่จะเป็นคนเท่านั้น ในวรรณคดีบางเรื่องจะเห็นว่า
สื่ออาจจะเป็นสัตว์เลี้ยงก็ได้ เช่นในเรื่อง "ไชยเชษฐ" มีแมวเป็นสื่อ

✕ ธรรมเนียมการเจรจาสู่ขอของมีวิธีพูด จะไปขอเอาคือๆไม่ได้ ส่วนหน้าที่ใช้

มักกล่าวเป็นเชิงฝากตัวชายที่มาสู่ขอ ให้เป็นเชยรับใช้อยู่ในบ้านของผู้ใหญ่ฝ่ายหญิง

การกล่าวเช่นนี้ย่อมเป็นการแสดงความถ่อมตน และความจงรักภักดีของฝ่ายชาย นอกจาก

นั้นยังเป็นคำเงื่อนไขให้เห็นวัฒนธรรมการสู่ขอแต่โบราณควยว่าชายผู้มาสู่ขออาจจะเคยฝากเนื้อ

ฝากตัวอยู่ในบ้านของผู้หญิงมาก่อนที่จะถึงวันแต่งงาน ทั้งนี้อาจเป็นเพราะความสมัครใจ

หรืออาจเป็นเงื่อนไขที่ฝ่ายหญิงเรียกร้องแรงงานจากฝ่ายชาย เพราะมีหลักฐานปรากฏอยู่ใน

กฎหมายสมัยรัตนโกสินทร์ ว่าควยเรื่องการหมั้นว่า "ชายใดสู่ขอลูกสาวทาจนถึงหลมฝาก"¹

คำว่า "หลมฝาก" หมายถึงชายที่เขาไปอาศัยรับใช้ในบ้านหญิง ถ้าระหว่างที่ทำงานเกิด

ได้เสียดกับฝ่ายหญิงที่ตนหมายปองหรือสู่ขอแล้ว เรียกว่า "ฝากบ่าเรือ"² ต่อมาภายหลังไม่

นิยมประเพณีดังกล่าวแล้ว จึงเหลือแต่เพียงส่วนที่ฝากตน ของฝ่ายชายเท่านั้น ดังที่

¹ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1, เล่ม 2, น. 57.

²ประเพณีเรื่องแต่งงานบ่าวสาวของไทย น. 25.

กล่าวว่

จะขอพันธุ์ผักแพงแดงนำเต่า
ทั้งอตุคคชคสนจนเงินตรา
อยู่รองเท้านักเฮอร์วาก็กอหนึ่ง
ไต่บามากันมาถึงเรือนอย่าเป็นไป

ที่ขอเจ้าไปปลูกในไรชา¹
จะมาขายออกแก้วให้ช่วงไซ
ไม่เชื่อฟังก็จะหาประกันให้
จะให้หรือไม่ได้ให้วามา

ขุนแผนเมื่อสู่ขอนางศรีมาลาภิษพระพิจิตรก็ฝากลูกชายว่า

คุณพ่อแม่ลูกชายนันไม่มี
ให้แทนคุณตางตัวทั้งพ่อแม่
คุณพ่อจะเห็นเป็นอย่างไร

องงามนี้ลูกจะยกให้ช่วงไซ²
ตามแต่จะตีค่าหาว่าไม่
ใจเด็กก็สมัครรักฝ่าเท้า

เมื่อ "ยายกลอยกับยายสาย" ไปทาบตามให้ขุนช้าง แม่จะไม่ได้ใช้ส่วนวนไฟเพราะอย่าง
ขุนแผน แต่สรุปความแล้วก็เป็นเรื่องฝากตัวอย่างเดียวกัน

วันทองจะต้องเป็นหมายหลวง
ยักยาดายเทเสียเป็นไร
เขาจะคิดแก้ไขทีไร
อย่าให้เกิดความใหญ่ถึงไฟเสีย

จะยากเย็นเป็นห่วงห้าน้อยไม้³
ขอให้ขุนช้างเอาเป็นเมีย
เงินทองสักก็ถึงจะสูญเสีย
ไกลเกลียดเสียเกิดแต่ไกลไกล

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น. 157.

² เรื่องเดียวกัน, น. 655.

³ เรื่องเดียวกัน, น. 237.

การทาบตามผู้ขื่อนี้ บางทีฝ่ายหญิงอาจจะลึงเลใจ ก็จะมีขอผักเวลาตริกตรอง หรือขอวันเดือนปีเกิดของฝ่ายชายไปให้ผู้เชี่ยวชาญทางโหราศาสตร์ดูว่าดวงชะตาของชายหญิงทั้งคู่สมพงศ์กันหรือไม่ และถ้าผู้ใหญ่ฝ่ายหญิงไม่ชอบฝ่ายชายก็จะใช้โอกาสนี้เลี้ยงโดยอ้างว่าดวงไม่สมพงศ์กัน อยู่กินแล้วอาจจะไม่เจริญ หรือฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งจะอายุสั้น การตรวจสอบดวงชะตานั้นบางรายถือเคร่งมาก ไม่ใช่เรื่องบายเบี่ยง เชื่อกันว่าถ้าทั้งสองฝ่ายมีวันเดือนปีเกิดต่อกัน เช่น ชายเกิดปีชวด วันอาทิตย์ เดือนอ้าย ขึ้นค่ำ หนึ่งเกิดปีฉลู วันจันทร์ เดือนยี่ ขึ้นสองค่ำ นับว่าดีที่สุดในแง่หายากมาก การอ้างดวงไม่สมพงศ์กันนี้ ฝ่ายชายก็จะเข้าใจว่าฝ่ายหญิงปฏิเสธ¹

ถ้าฝ่ายหญิงสนใจการสู่ขอครั้งนี้ ไม่พยายามบ่ายเบี่ยงค้ายเหตุใด ก็จะมีการสอบถามชีวิตประวัติของฝ่ายชาย เช่น เป็นลูกเต้าเหล่าใคร มีการศึกษาแค่ไหน เคยบวชเรียนแล้วหรือยัง มีความประพฤติเป็นที่รังเกียจของสังคมหรือเปล่า ถ้าเป็นคนคุ้นเคยกันอย่างนางทองประศรีกับนางศรีประจัน หรือขุนแผนกับพระพิฆิทร ก็ไม่ต้องสอบถามให้มากเรื่อง คงถามกันแต่พอเป็นพิธี ดังเช่นนางศรีประจันถามนางทองประศรีเกี่ยวกับพลายแก้วว่า

ดูจะขอดถามความทายนาย

ลูกชายนั่นดีหรืออย่างไร¹

ไม่เล่นเบี้ยกินเหล้าเมากัญชา

ฝันผ้ามันสุบบ้างหรือไม่

จะสูงต่ำคำชาวลักคราวใด

ดูยังไม่เห็นแก่คำว่าความจริง

¹ เสรีรักษ์ โทเศศ (พระยาอนุমানราชชน), ประเพณีการแต่งงานม่าวสาวของไทย, น.28-9.

² ขุนช้าง - ขุนแผน, น.157.

คราวนี้เป็นหน้าที่ของ "เถาแก่" ที่จะสนับสนุนคุณงามความดีของชายที่ตนไปเป็นพยาน
ในการสู้ขอ เช่น ยายเฒ่ายายมิ่งสรรเสริญพลายแก้วว่า

วานานไปทานจะไค่ฟิ่งฟิ่ง
วานอนสอนงายชาจูลาค
รุนหนมนอยจอยเรียบรอยดี

ลูกทองประศรีคียิ่งนะคนนี้
ทั้งรูปร่างก็สะอาดสำอางศรี
ความซื่อไม่มีสักสิ่งอัน¹

จากนั้นก็ท้าวความถึงเหตุการณ์ครั้งมีเทศน์มหาชาติ พลายแก้วกำลังบวชเณรอยู่ที่สำราญ
เทศน์กัณฑ์ตรีโคะ จนนางพิมพิศใจเปลื้องผ้าหมบุงจากฉดเทศน์ แล้วขุนช้างมาเปลื้องผ้าของคณธิษฐาน
ทับผ้าของนางอีกทีหนึ่ง คารมของ "เถาแก่" จะเห็นว่าเลือกเอาแต่ความประพฤดีที่ดี ๆ มากล่าว
เพื่อหวังจะให้ผู้ใหญ่ฝ่ายหญิงชอบผู้ที่จะมาเป็นเขย แล้วยอมตกลงควย

เมื่อครั้งขุนแผนสู้ขอศรีมาลา พระพิຈิตรก็สอบถามความจริงใจจากขุนแผนว่า

แต่เป็นชาวบ้านนอกยังออกเกรง
เป็นแต่คนซื่อซื่อไม่ค้อคิ่ง
ฉวยวันหน้าถ้าลูกไม่ถูกใจ

ลูกข้าเองมันไม่สู้รู้อะไร
จะเอาถึงชาวกรุงนั้นไม่ได้
เจ้าจะทำฉันทโคอย่าให้อาย²

การสู้ขอของพลายงามไม่มี "เถาแก่" คอยสนับสนุน เพราะฉะนั้นขุนแผนจึงต้องรับรองว่า

อันเช่นศรีมาลาณารี
ทั้งรูปร่างท่วงทีกิริยา
ถึงอองามจะเป็นเจ้าพระยา
ทั้งตัวลูกก็อยู่จะอุปไป

ถึงทีไกรกรุงศรีที่สุดหา³
พอลูกมาเห็นลูกก็ถูกใจ
แตกไปใครมาก็รับได้
คงมิให้อับอายชายผ้าเทา

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น.1574.

² เรื่องเกี้ยวกัน, น.656.

³ เรื่องเกี้ยวกัน, น.656.

นางบุษยามารดาของนางศรีมาดาก็สอบถามพลายงามว่า

มีธุระทางไกลไปเมืองลาว
ถ้ากระไรไปถูกลูกเจ้านาย
จะทำให้เสียหายฝ่ายผู้ใหญ่
เขาจะว่าข้านี้เป็นคนเคอะ

สาวสาวทางนั้นมันมากหลาย¹
ที่พูดกันมันจะกลายเป็นเหลวและ
เกิดระกำซ้ำใจกันไปเถอะ
ช่างชมเชอะไมรูจะคูชาย

พลายงามรับรองตนเองว่า

ถึงจะไปนอกฟ้าป่าหิมพานต์
แม่จะให้สัตย์อุบายตราแดง
ถึงแก่ก็อยู่พระคุณแดนหลัง
จะขอเป็นเกือกทองรองบาท

อันที่การนอกใจอย่าได้แค้น²
จะซัดแค้นได้ให้ในสัตย์
พอแม่เล่าให้ฟังเป็นหนักหนา
คุณแม่พอขออย่าได้ปรารมภ์

เมื่อเจรจาซักถาม ให้ความมั่นสัตย์อยู่กับเป็นที่พึงพอใจของฝ่ายหญิงแล้ว ก็อาจจะขอหมั้นกัน
ไว่ก่อนในกรณีซึ่งไม่พร้อมที่จะแต่งงาน เช่น พลายงามต้องไปทำศึกที่เมืองเชียงใหม่ หรือถ้าพร้อม
ฝ่ายหญิงก็จะพูดถึงสินสอด เรือนหอ ซันหมาก และนับวันแต่ง นางศรีประจันกำหนดว่า

ข้าจะให้ลูกขาสืบหาซัง
ผ้าไหว้สำหรับหนึ่งก็พอดี
เดือนสิบสองวันเสาร์ขึ้นเก้าค่ำ

ซันหมากมั่งน้อยมากไม่จุ³
หอมี่ห้าหอมฝากระคาน
กำหนดงานก็จะทำให้คิดอ่าน

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น. 656-7.

² เรื่องเดียวกัน, น. 657.

³ เรื่องเดียวกัน, น. 158.

โดยใช้ชั้นหมากหมั้นนั้นเป็นหลัก เช่นกรณีหญิงที่หมั้นแล้วกลับเป็นชู้ไปกับชายอื่น หรือหนีตามชายอื่นไป ชายคู่นั้นมีสิทธิ์เรียกค่าชู้ขอและค่าชั้นหมากคืนเป็นสองเท่า ดังตัวอย่างในมาตรา16 กฎหมายฉั้วเมี้ย ว่า "ชายให้ชู้ขอลูกสาวหลานสาวท่านถึงหลบฝาก และหญิงมีชู้ควยชายอื่นก็ติดตามชายอื่นไปก็คิดท่านว่าให้ชายผู้ชู้ขอคิดเอาค่าชั้นหมากแต่แรกมาชู้ขอถึงชั้นหมากหมั้น เอาหนึ่งเป็นสอง" ¹

และในทำนองเดียวกันฝ่ายหญิงก็อาจริบชั้นหมากหมั้นจากฝ่ายชายได้ ถ้าชายทารุณแก่หญิง และหญิงฆ่าชายตาย ²

หญิงที่ถูกหมั้นแล้วจะมีฐานะเป็นเมียของชายผู้มาหมั้นตามประเพณี ความจริงก็ควรจะเป็นเช่นนั้น เพราะโดยพฤตินัยแล้วชายหญิงที่รักใคร่กันมาจนถึงขั้นชู้ขอและหมั้นหมาย มักจะได้เสียเป็นัวเป็นเมียกันก่อนแล้ว ทั้งสิทธิของชายหญิงคู่นั้นในแง่นี้ก็ไ้ระบุไว้ในกฎหมายมาตรา10 (ฉั้วเมี้ย) ว่า "ชายใ้ชู้ขอลูกสาวหลานสาวท่าน บิดา มารดา หญิงยินยอมให้ชายได้มีชั้นหมากหมั้น นั้นจะทำการ ยังมีใ้ทำการ ชายอื่นมั่งอาจว่าตนเรียวแรงกุมเกาะเบาะฉะแลงหญิงนั้นควยแรงคน ช่มชืนหญิงนั้นถึงชำเราก็มิใ้ชำเราก็คือ พิจารณาเป็นสัจใ้ท่านว่าหลวงพระราชาชาความเมืองท่าน ให้ส่งหญิงนั้นใ้แก่บิดามารดาแล้วใ้ทวนชายตนเหตุควยลวคหน้ง๕๐ใ้ ถ้ามีพวกไปควยใ้ทวนคนละ๒๕ใ้ จงใ้ทุกคน ใ้ใหม่ชายตนเหตุโดยฉิดเมี้ยท่านในชั้นหมากนั้นจึงควร" ³

¹ ประมวลกฎหมายรัชกาลที่1, เล่ม2, น.57.

² เรื่องเดียวกัน, น.51.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

ในกฎหมายแพ่งและพาณิชย์สมัยปัจจุบันว่าด้วยเรื่อง "ครอบครัว" ก็ได้มีกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับการหมั้นไว้ว่า¹ การหมั้นของชายหญิงจะทำได้เมื่อ ชายอายุสิบเจ็ดปี และหญิงสิบห้าปีบริบูรณ์ ถ้าชายหญิงยังไม่บรรลุนิติภาวะต้องได้รับความยินยอมเห็นชอบของผู้ใหญ่ หรือผู้ปกครอง "ของหมั้น" หมายถึงทรัพย์สินที่ชายให้ไว้แก่ฝ่ายหญิงเพื่อเป็นหลักประกันว่าจะสมรสกับหญิงนั้น แต่การหมั้นนั้น ไม่เป็นเหตุที่จะร้องขอให้ศาลบังคับให้สมรสได้ (ข้อนี้ต่างจากกฎหมายโบราณที่ถือว่าหญิงที่หมั้นแล้วเป็นภรรยาชายเจ้าของขันหมากหมั้น) เมื่อฝ่ายใดผิดสัญญาหมั้น ฝ่ายนั้นต้องรับผิดชอบค่าทดแทน อาจเป็นค่าทดแทนความเสียหายทางกาย หรือชื่อเสียงแห่งชายหญิง ทดแทนค่าใช้จ่ายซึ่งฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดเตรียมเพื่อการสมรสนั้น ในกรณีหญิงเป็นฝ่ายเสียหายให้ของหมั้นนั้นตกเป็นสิทธิของหญิง ถ้าผู้หมั้นตายไปคนหนึ่ง เช่น หญิงตาย ให้ฝ่ายหญิงคืนของหมั้นแก่ฝ่ายชาย ถ้าชายตายไม่ต้องคืนของหมั้น ถ้าหญิงไม่ยอมสมรสกับชายผู้หมั้น เพราะชายเป็นสาเหตุ หญิงไม่ต้องคืนของหมั้น และชายหญิงจะเรียกค่าทดแทนจากกันไม่ได้ ถ้าชายไม่ยอมสมรส สาเหตุมาจากฝ่ายหญิง หญิงต้องคืนของหมั้นให้ชาย และชายผู้เป็นคู่หมั้นอาจเรียกค่าทดแทนจากชายอื่นผู้กระทำการลวงเกินคู่หมั้นของตนในทางประเวณี อย่างไรก็ตามกฎหมายปัจจุบันได้กำหนดระยะเวลาแห่งการฟ้องร้องไว้ด้วย คือในระยะ 6 เดือน นับแต่วันผิดสัญญาหมั้น

จากการศึกษากฎหมายทั้งของ โบราณและสมัยใหม่แล้วจะเห็นได้ว่าการหมั้นนับเป็นประเพณีที่เก่าแก่และยุ่งยากอยู่ในสังคมแต่ละสมัย จนถึงกับต้องนำประเพณีนี้มาบัญญัติเป็นกฎหมาย อย่างไรก็ตามกฎหมายก็ไม่ใคร่ระบุว่า การสมรสแต่ละครั้งจะต้องเริ่มด้วยการหมั้นก่อนการแต่งงาน เนื่องจาก การหมั้นเป็นประเพณีเกี่ยวกับการสัญญาของฝ่ายชายว่าจะสมรสด้วยในกรณีที่ฝ่ายชายยังไม่พร้อมที่จะแต่งงานตั้งกล่าวแล้ว ดังนั้นการหมั้นจึงไม่จำเป็นจะต้องทำทุกครั้งไปถ้าฝ่ายชายสามารถจัดงานแต่งงานได้ทันที และของที่จะให้หมั้นมักจะเปลี่ยนเป็นการเรียกสินสอดไป ตามที่ผู้เขียนอ้างกฎหมายฉบับต่าง ๆ นั้น มีความมุ่งหมายจะชี้ให้เห็นว่าประเพณีการหมั้นนี้เรามีมานานแล้ว ไม่ใช่เป็นสิ่งที่หยิบยืมมาจากวัฒนธรรมของชาติอื่น และเนื่องจากบางครั้งมีเหตุขัดข้องเกิดขึ้นอันเนื่องมาจากบุคคลในสังคมนั้นขัด

¹ โสภณ เนตยาจารย์, "ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์," รวมกฎหมายสารบัญญัติ (พระนคร: การพิมพ์ไชนา, 2512), น.387-8.

ประเพณี ซึ่งประเพณีก็เป็นเพียงข้อปฏิบัติที่คนหลายๆรุ่นหลายๆสมัยประพฤติปฏิบัติตามกันมา ไม่มีกฎข้อบังคับหรือบทลงโทษสำหรับผู้ผิดประเพณี เป็นแต่การลงโทษทางสังคม เช่นไม่คบหาสมาคมด้วย หรือถูกขูข่มขืนนินทา ทำให้เกิดความไม่สบายใจต่างๆ นานๆ เข้าคนที่ล่วงละเมิดประเพณีก็จะก่อให้เกิดการเสียหายและล่วงเกินสิทธิของผู้ที่ควรจะเป็นเจ้าของสิทธิ โดยชอบธรรมมากเข้า จนเกิดเรื่องรุนแรงถึงแก่ชีวิตได้ กฎหมายจึงต้องเข้ามามีส่วนในการตัดสินสำหรับกรณีที่ไม่อาจตกลงกันได้ควรวางหรือเป็นส่วนตัว แต่จะเห็นว่าการตัดสินของกฎหมายในส่วนที่ล่วงละเมิดประเพณีนั้นจะไม่รุนแรงเหมือนคดีอาญา

จ. การแต่งงาน สำหรับการแต่งงานในสมัยรัตนโกสินทร์นั้น ฝ่ายชายมีหน้าที่ส่งผู้ใหญ่ไปสู่ขอฝ่ายหญิง เช่นพลายแก้วและขุนช้างสู่ขอนางพิม เมื่อแต่งงานแล้วชายหรือสามีจะพากรรยามาอยู่กินที่บ้านของตน เรียกการแต่งงานแบบนี้ว่า "อาวาหมงคล"¹ การแต่งงานระหว่างพลายแก้วกับนางพิมไม่เป็นตัวอย่างที่ชัดเจนนักเพราะพลายแก้วเข้าหอได้วันก็ถูกเกณฑ์ไปทัพเสียก่อนที่จะพาเมียไปอยู่บ้านตน แต่เมื่อพิจารณาจากการแต่งงานของขุนช้างกับนางพิมหรือนางวันทองแล้วจะเห็นได้ชัดเจนว่าเป็นแบบอาวาหมงคลดังกล่าวแล้ว คือขุนช้างอยู่กินกับนางวันทองในบ้านของนางศรีประจันเป็นเวลาพอสมควร จึงได้พาเมียกลับไปอยู่บ้านกลางแปลงของตน ดังตัวอย่างเช่น

¹ อาวาหมงคล เป็นประเพณีแต่งงานที่ชายไปสู่ขอหญิง เมื่อแต่งแล้วหญิงจะมาอยู่กับชาย ตรงข้ามกับ วิวาหมงคล ฝ่ายหญิงจะเป็นผู้ไปสู่ขอฝ่ายชาย เมื่อแต่งแล้วชายมาอยู่กับหญิง หญิงมักเป็นผู้ได้รับมรดกปกครองบ้านเรือนต่อจากบิดามารดาของตน การแต่งงานทั้งสองแบบนี้ เป็นประเพณีของอินเดีย

จะกล่าวถึงเจ้าขุนข้างลาน	อยู่กับท่านแมยายไม่หลีกหนี ¹
พึ่งเหตุเภทภัยเห็นไม่มี	เรียบตีประมาณสักเดือนปลาย
จึงกราบลาแมยายจะไปบ้าน	นานนักข้างมาจะสูญหาย
เงินทองจะกระຈักพลัดพราย	ลูกชายจะลาไปบ้านตัว
ขุนข้างวันทองก็ไปพลัน	อยู่บ้านกลางแปลงนั้นตั้งเมียด้ว
ครอบครองถิ่นฐานบ้านของตัว	เมียด้วเป็นสุขสำราญใจ

ขุนแผนแม่จะไม่ปรากฏว่าได้พานางพิมมาอยู่บ้านของตนในตอนแรก แต่เมื่อออกจากคุกแล้วก็ไต่พาเมียสองคนหลังคือนางลาวทองกับนางแก้วกิริยาไปอยู่บ้านของตนที่กาญจนบุรี ส่วนพระไวยกับนางศรีมาลาและนางสร้อยฟ้า เมื่อแต่งงานแล้ว นางทั้งสองก็ได้อยู่บ้านพระราชทานของพระไวยในกรุงศรีอยุธยา สถานที่อยู่นั้นของครอบครัวขุนแผน, ขุนข้าง, และพระไวยเหล่านี้เป็นหลักฐานแสดงว่า หญิงเมื่อแต่งงานแล้วจะไปอยู่กับชายผู้มีสามี และเพื่อประกอบกับการสู่ขอแบบชายไปสู่ขอหญิงแล้ว กล่าวได้ว่า การแต่งงานของสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์เป็นแบบ "อวาหมงคล"

การแต่งงานประกอบด้วยกิจกรรมสำคัญ 5 ประการคือ

- ก. ฤกษ์และวันเดือนเกี่ยวกับการแต่งงาน
- ข. การปลุกเร้าหรือหอ
- ค. การยกขันหมากแต่งงาน
- ง. หุ่นสินหรือสินบริคณฑ์
- จ. พิธีแต่งงานและการส่งตัวเข้าหอ

1 ขุนข้าง - ขุนแผน, น.313.

ก. ฤกษ์และวันเดือนเกี่ยวกับการแต่งงาน

การแต่งงานต้องเลือกหาวันดี เดือนดี ที่ถือว่าเป็นสิริมงคล นอกจากนั้นยังต้องหาฤกษ์ดีหรือเวลาที่จะเริ่มแต่งงานนั้นอีกชั้นหนึ่ง เรื่องเหล่านี้เป็นหน้าที่ของโหรหรือผู้รู้เป็นผู้กำหนดให้¹

โดยทั่วไปแล้วคนจะไม่นิยมแต่งงานเดือนคู่ มักเลือกแต่งเดือนคี่ บางคนก็ไม่ยอมแต่งเดือนสิบสอง เพราะวังเกียจว่าเป็นเดือนสุนัขผสมพันธุ์ เดือนคี่ที่เป็นเดือนเก่ายอมให้แต่งได้ เพราะเอาเสียง"ก้าว" หมายถึง "ก้าวหน้า" ยิ่งกำหนดให้เป็นเดือนเก่ายิ่งขึ้นถือว่าฤกษ์ดีมาก เพราะมีเสียงว่า "ก้าวขึ้น" บางรายไม่ยอมแต่งเดือนแปดเพราะเป็นเดือนเข้าพรรษา สรุปลแล้วเดือนคู่ คือ เดือน 6, 8, 10, 12, 2 และเดือน 4 เป็นเดือนที่แต่งงานได้ ส่วนเดือนคี่ที่

¹ ประเพณีเรื่องแต่งงานบ่าวสาวแบบไทย, น. 61.

การแต่งงานระหว่างพระไวยกับนางศรีมาลา พระพิจิตรนควันว่า

" เจ้าคิดอ่านการศึกษาเอาเชียงใหม่
ยังจะต้องคุมทัพกลับธานี

ถ้าคลองใจจงสำเร็จเอาเดือนยี่
ก็เดือนสี่แลประมาณการวิวาห์"¹

ถ้าพิจารณาตัวอย่างในวรรณคดีแล้วจะเห็นว่า ขุนแผน หรือ พลายแก้ว แต่งงานกับนางพิม "เดือนสิบสองวันเสาวขึ้นเกาคำ" ซึ่งเทียบกับคำบรรยายของ เสฐียรโกเศศ แล้วพบว่า วัน และ เดือน "ต้องห้าม" ไม่เหมาะที่จะแต่งงาน ทำให้เกิดความคิดเห็นได้ 2 ประการ ประการแรกผู้เขียนสันนิษฐานว่าการห้ามแต่งงานเดือนสิบสองและวันเสาว เช่นนี้คงมีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้ว เมื่อมีนิทานเรื่อง ขุนช้าง-ขุนแผน เกิดขึ้น ผู้เล่าจึงกำหนดวันเดือนที่ "ต้องห้าม" ทางคติโบราณใหญ่พระเอกนางเอกของเรื่อง คือ พลายแก้ว กับ นางพิมพิลาไลย ทั้งนี้เพื่อความเหมาะสมสำหรับการดำเนินเรื่องทีกล่าวถึงความบาดหมางการทะเลาะวิวาท และความสูญเสียในบั้นปลาย ประการที่สองคิดว่ากรห้ามเช่นนี้เพิ่งเกิดขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์นี้เอง โดยผู้รู้ปักษิณไมตรีของพลายแก้วกับนางพิมเป็นหลักในการห้าม แล้วเลยต่อกันเรื่อยมาอย่างไรก็ตามนอกจากฤกษ์ของขุนแผนที่ระบุนั้นเดือนและข้างขึ้นไว้ชัดเจนแล้ว คู่แต่งงานอื่น ๆ เช่น ขุนช้าง กะประมาณว่าเป็นเดือน ยี่ และ คู่พระไวยกับนางศรีมาลา กำหนดเดือนสี่แสดงให้เห็นว่าโบราณนิยมแต่งงาน "เดือนคู่" สมจริงตามที่เสฐียรโกเศศอธิบายมา

ข: การปลุกเรื้อนหอ เรื้อนหอ หมายถึง เรื้อนปลุกสำหรับคู่บ่าวสาวแต่งงาน การศึกษาในขุนช้าง-ขุนแผน จะเห็นว่าประเพณีการแต่งงานแบบเดิมของเรา เจ้าบ่าวจะต้องปลุกเรื้อนหอในบ้านของฝ่ายหญิงก่อนแต่งงาน ค่าใช้จ่ายในการปลุกเรื้อนหอทั้งหมดเป็นภาระของฝ่ายชาย ส่วนฝ่ายเจ้าสาวต้องเลี้ยงคนที่มาช่วยปลุกเรื้อนหอเป็นการแบ่งเบาภาระของฝ่ายชายลงบ้าง ...

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น. 658.

พิธีปลูกเรือนหอจะต้องหาฤกษ์ยามาที่ ผู้ที่อยู่ในเรือนนั้นจึงจะอยู่สุขสำราญสืบไป ถึงที่เรือนหอของพลายแก้วกำหนดทำขวัญเสาศาเอกเมื่อ

ที่สิบเอ็ดกิโลกรุงฤกษ์สำคัญ ก็ทำขวัญเสาศรีจเจ็ดนาที ¹

เมื่อทำขวัญเสาศาเอกและลงเสาศาเรียบร้อยแล้ว จึงประกอบส่วนต่างๆเป็นรูปเรือนซึ่งใช้เวลาเร็วมาก เช่น เรือนหอของขุนแผนสร้างเสร็จในวันหนึ่งวัน เรือนหอของขุนช้างสร้างเสร็จเพียงครึ่งวัน แต่การสร้างบ้านสมัยก่อนต้องอาศัยแรงคนมากมาย โดยมากเป็นการช่วยด้วยไมตรีจิตของเพื่อนฝ่ายชาย ถึงตัวอย่างการปลูกเรือนหอพลายแก้ว

ครานั้นจึงโฉมเจ้าพลายแก้ว ครั้นถึงกำหนดแล้วจึงนัดหมาย ²

บอกแขกปลูกเรือนเพื่อนผู้ชาย มายังบ้านทานยาตรีประจัน

ธรรมเนียมที่ฝ่ายชายต้องปลูกเรือนหอในบ้านของฝ่ายหญิงนี้ปฏิบัติกันมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาแล้ว ถึงตัวอย่างที่ปรากฏในจดหมายเหตุของลาลูแบร์ เอกอัครราชทูตของพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 แห่งประเทศฝรั่งเศส ผู้เข้ามาถวายพระราชสาส์นในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ตอนปลายรัชกาล ตรงกับพ.ศ. 2230 ว่า

เจ้าหนุ่มต้องเป็นธุระปลูกเรือนหอและปลูกโรงสำหรับพิธีอีกหลังหนึ่งต่างหาก . . . เรือนหอ นั้นเป็นเรือนหอไม้ไผ่ ปลูกติดต่อกับเรือนของพ่อตาแม่ยาย คู่ที่แต่งงานกันใหม่นั้น แล้วพักอยู่ที่เรือนหอ นั้นด้วยกันไปหลายๆเดือน ต่อปกติกินแล้วจึงจะไปอยู่ที่หอใจคน ปลูกเหย้าสร้างเรือนไม้จริงสำหรับคนตามใจชอบได้ ²

¹ ขุนช้าง - ขุนแผน, น. 238.

² พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ (ผู้แปล), จดหมายเหตุลาลูแบร์, แปลจากต้นฉบับภาษาอังกฤษชื่อ "A New Historical Relation of The Kingdom of Siam by Monsieur de la Loubere" ของ A.P. Gen R.SS. เล่ม 1 (พระนคร: คุรุสภา, 2505), น. 220-221.

เรือนหอในสมัยอยุธยาตามที่ลาดูแบร์บรรยายมีลักษณะ เป็นเรือนชั่วคราวสร้างด้วยไม้ ไม้ เมื่อตัวเมียที่แต่งงานอยู่ด้วยกันจนคุ้นเคยดีแล้ว จึงจะย้ายออกไปปลูกเรือนไม้เป็นการถาวร อยู่ด้วยกันลำพัง ถ้าสันนิษฐานในแง่ว่าเป็นการแต่งแบบ "อวาทมงคล" เข้าใจว่าชายพาหญิง ย้ายไปอยู่บ้านเรือนของตนมากกว่าจะไปปลูกเรือนใหม่ การปลูกเรือนหอแบบนี้ชื่อว่าเข้าหลัก ประหยัดตามแบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ คือ ไม้ใช้ถาวรวัตถุเป็นสิ่งก่อสร้าง ส่วนที่วาปลูกโรงพิธี ต่างหากนั้นอาจเป็นจริงตามที่ลาดูแบร์ได้ หรือ อาจเป็นความเข้าใจผิดก็ได้ เพราะการแต่งงานในสมัยรัตนโกสินทร์ปรากฏว่าจัดงานที่บ้านผู้ใหญ่ของเจ้าสาว ในกรณีที่มีการปลูกโรงพิธี เพิ่มขึ้นอาจเป็นเพราะบ้านผู้ใหญ่ฝ่ายหญิงเล็กและคับแคบไม่เหมาะสำหรับจัดงาน นอกจาก นั้นเรือนหอสมัยอยุธยาควรจะนับเป็นส่วนหนึ่งของบ้านพ่อตาแม่ยายด้วย เพราะกล่าวว่า "ปลูก ติดต่อกับเรือนของพ่อตาแม่ยาย" ถ้าเรือนหอมีลักษณะเช่นนี้แล้ว การปลูกโรงพิธีเพิ่มขึ้นอีกโรงก็ น่าจะทำได้ เพื่อกันมิให้เรือนหอเข้ามาปะปนอยู่ในพิธีก่อนการสังคัม

เรือนหอของขุนช้าง และ ขุนแผน ซึ่งเป็นเรือนหอในสมัยรัตนโกสินทร์มีลักษณะ เป็นแบบ "หอมี่ห้าห้องฝากระดาน"¹ ส่วนเรือนหอของขุนช้างแบบ "หอใหญ่เกาห้องห้อง กระดาน"² และเราทราบว่า เรือนหอสมัยนั้นก็ปลูกอยู่ในบริเวณบ้านของฝ่ายหญิงคือนาง ศรีประจัน แต่ตัวเรือนหอแยกออกมาจากบ้านพ่อตาแม่ยายไม่ปลูกติดต่อกัน เหมือนที่ลาดูแบร์บรรยาย หลักฐานปรากฏตอน "ตำรวจโน" รัชพระบรมราชโองการของสมเด็จพระพันวษาให้หาพลายแก้ว ที่บ้านนางศรีประจัน เพื่อให้ไปตีเมืองเชียงทอง นางศรีประจันต้องออกจากเรือนตนมาหาพลายแก้ว ที่เรือนหอ ตัวอย่างคือ

"ดูจากเคหาละลาละลิ่ง

มายังหอลูกด้วยทันใจ"³

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น. 238.

² เรื่องเดียวกัน, น. 254.

³ เรื่องเดียวกัน, น. 176.

นอกจากเรือนหอจะแยกจากบ้านพ่อตาแม่ยายแล้ว วัสดุที่ใช้ในการสร้างก็ไม่ใช้ไม้ไผ่
 อย่างแต่ก่อน สมัยรัตนโกสินทร์ใช้ "ไม้กระดาน" สร้างเรือนหอ เข้าใจว่าวัตถุประสงค์การ
 สร้างเรือนหอในสมัยนี้ เปลี่ยนจากการสร้างเรือนไม้ไผ่เพื่ออาศัยอยู่ชั่วคราว มาเป็นการสร้าง
 อย่างถาวรแข็งแรงเพื่อให้เป็นสมบัติส่วนตัวของฝ่ายหญิง เพื่อประกาศฐานะของผู้เป็นชายและ
 เป็นสิ่งเชิดหน้าชูตาแก่หญิงและผู้ใหญ่ฝ่ายหญิงด้วย เพราะฉะนั้นขุนช้างจึงสร้างเรือนหอใหญ่
 เท้าวีหามีเกาห้องมาขมริมี เรือนหอหาทอง ของขุนแผน

ตัวอย่างการปลูกเรือนหอของพลายแก้ว

ครานั้นจึง โฉมเจ้าพลายแก้ว
 บอกแขกปลูกเรือนเพื่อนผู้ชาย
 ให้ซุกหลุมระคับซึกปักเสาทมอ
 คีลียบเอ็ดไกลรุ่งฤกษ์สำคัญ
 แล้วไหล่นมของหิ้งโทกระหน้า
 สับชื่อพริ้งตึกสนิทศิ
 ใส่เต้าจึงเข้าแปลานพลัน
 พาคกลอนผอนมุงกันมุงไป
 บางเจาะดากดุงเฉียงเสียงอะอะ
 บางผ่าพันสนั่นอึ้งคะนึ่ง

ครั้นถึงกำหนดแล้วจึงนัดหมาย¹
 มายังบ้านท่านยายศรีประจัน
 เอาเครื่องเรือนมารอไว้ที่นั่น
 ก็ทำทิวเสาสเสร็จเจ็ดคานาที่
 ยกเสาใส่ชำประจำที่
 ตะปูตียกเสาคังตั้งขึ้นไว้
 เอาจันทน์เข้าไปรับกับบอกลี
 จิวใส่เต้าฝาเช็ดหน้าอึ้ง
 เกะกะกบใส่ไซเหล็กจิ้ง
 วันหนึ่งแล้วเสร็จสำเร็จการ

¹พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น. 160.

ส่วนประกอบของเรือนหอตั้งกล่าวมาแล้ว ในสมัยปัจจุบันเรียกสถาปัตยกรรมแบบนี้ว่า "เรือนแบบไทย" หรือ "บ้านไทย"¹ มีลักษณะหลาย ๆ ดังนี้ คือ

สร้างด้วยไม้เป็นส่วนใหญ่ หลังคาทรงสูง ฝาปะกน หรือฝาฉลุพัก ยกดอก ประกอบกันได้ (Prefabrication) เป็นบ้านชั้นเดียว ใต้ถุนสูง และเป็นที่นิยมใช้กันในภาคกลาง เป็นส่วนใหญ่ โดยมากปลูกกันริมแม่น้ำลำคลอง

ลักษณะเฉพาะของ "บ้านไทย" หรือ "เรือนไทย" คือ²

1. เป็นบ้านสำเร็จรูป ลักษณะเด่นเช่นนี้เห็นได้ในเรื่อง ขุนช้าง-ขุนแผน ตอนสร้างเรือนหอทั้งของขุนแผน และ ขุนช้าง ก่อนสร้างต้องขน "เครื่องเรือน" มาไว้บ้านฝ่ายหญิง "เครื่องเรือน" เหล่านี้ก็คือส่วนประกอบสำเร็จรูปของตัวเรือนนั่นเอง ดังจะได้อธิบายอย่างละเอียดในตอนที่หลัง "เครื่องเรือน" เหล่านี้สามารถจัดประกอบขึ้นเป็นตัวบ้านสำเร็จได้ใน 1 วัน หรือครึ่งวัน และสามารถรื้อถอนได้อย่างรวดเร็ว เช่น ตอนขุนช้างรื้อเรือนหอพลายแก้วไปถวายวัด

พี่น้องกับบ่าวเจ้าขุนช้าง
เร่งรีบขนออกไปนอกบ้าน
กองเรียงถวนทั่วทุกตัวไม้

วางเขารื้อหอแบกเอาไป³
ถวายทานวัดกลางหาชำไม้
แล้วพากันกลับไปยังบ้านพหลา

¹ น.อ.สมภพ ภิรมย์ ร.น., บ้านไทยภาคกลาง, "ปกิณกะคดีหมายเลข 13," พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหลวงสุทธิพากย์พิบูลย์สมโพธิ สุจริตคานนท์ ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส 10 มกราคม 2513 (พระนคร:กรุงสยามการพิมพ์, 2513), น.5.

² เรื่องเกี้ยวกัน, น. 33-8.

³ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น. 236.

การปลูกเรือนแล้วรื้อถอนอย่างรวดเร็ว นั้น ลาดูแบร์ บันทึกไว้ด้วยความประหลาดใจ

ว่า

เป็นการสุควิสัยแก่คนไทยที่จะทำการอะไรใหญ่โตไหว เรือน 300 หลัง ได้ถูกเพลิงไหม้ในพระมหานครสยาม (กรุงศรีอยุธยา) ในเวลาเรา (ทูตานุทูตฝรั่งเศษ) อยู่ ณ นั้น กลับสร้างใหม่แล้วเสร็จใน 2 วัน เท่านั้นเอง ครั้งหนึ่งเมื่อจะลองฝีมือยิงปืนเอาคนไม้คนหนึ่งเป็นเป้าถวายตัวพระมหากษัตริย์สยามทรงทอดพระเนตร --- จึงเกิดการจำเป็น เพราะข้อที่จะให้ทอดพระเนตรเห็นถนัดต้องรื้อเรือน 3 หลัง และเจ้าของเรือนก็ลงมือรื้อชนไม้ชั่วคราวเรือนแต่รวมทั้งเครื่องสัมภาระใช้สอยแต่งสำหรับเรือนนั้นไปค้ำยหมด¹

เรือนไทยในสมัยอยุธยา ลาดูแบร์ อธิบายเรือนไว้ 2 แบบ ถ้าเป็นเรือนชาวบ้านทั่วไป "ก็หลังย่อม ๆ แต่รอบล้อมไปด้วยคานกว้างขวางอันงดงาม ไม้ไผ่เท่านั้นผ่าออกใช้ทำฟากปูพื้น จักออกซัดตะเป็นฝา และใช้เป็นเครื่องบนหลังคาเรือนเสร็จไปในตัว ที่พื้นเป็นร่องฝาก็เป็นรูไม้ซิดสนิทสนมกันก็ชุม --- เสาที่ปักขึ้นปลูกเรือนบนนั้น เพื่อจะกันน้ำท่วมนั้น ก็ใช้ไม้ไผ่โตสักเท่าลำขาไม่ถึงเสียอีกเท่านั้น สูงจากดินราว 8 ศอก โดยเหตุที่หน้าน้ำบางที่น้ำเคยท่วมขึ้นสูงมากถึงเท่านั้นก็มี (ผู้แปลวิจารณ์ว่าคงไม่ใช่ไม้ไผ่ อาจเป็นไม้หมาก) เสาแถวหนึ่งไม้มากกว่า 4 หรือ 6 ต้น (ผู้แปลสันนิษฐานว่าเป็นเรือน 3 ห้อง) ก็เอาไม้ไผ่ผูกขวางเป็นรอกแทนไม้รอกบันไดก็เป็นกระเดื่องไม้ไผ่ พาดไปข้างนอกเรือน"²

¹ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ (ผู้แปล) จดหมายเหตุลาดูแบร์, น. 125.

² เรื่องเดียวกัน, น. 124.

ส่วนอีกแบบหนึ่งคือเรือนขุนนาง "อยู่เรือนทำด้วยไม้ กล่าวกันว่าเป็นที่แข็งแรงมาก"¹ ผู้เขียนสันนิษฐานว่า "เรือนไทย" ในสมัยโบราณคงมีเครื่องเรือนหรือส่วนประกอบที่สำเร็จรูปเหมือนกันหรือใกล้เคียงกันทั้งเรือนชนชั้นชาวบ้านและขุนนาง ต่างกันแต่วัสดุที่นำมาสร้างเท่านั้น พวกชาวบ้านต้องใช้ของเบาหาง่ายและไม่เปลืองแรงงาน ส่วนขุนนางมีทุนทรัพย์ช้ำาหาสบริวาร และมีครุสหายเป็นแรงงานสำคัญทำให้สามารถตัดเลื่อยไม้เนื้อแข็ง เช่น ไม้สัก ไม้เต็งรัง ฯลฯ เป็นต้นมาตกแต่งเป็นเครื่องเรือนสำเร็จรูปประกอบเป็นเรือนไม้ทั้งหลังได้ เพราะฉะนั้นเรือนไทยจึงมีทั้งแบบไม้และไม้ไผ่ อย่างไรก็ตามลาดูแบร์ยังให้ข้อสังเกตว่าในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชนั้น เมืองไทยมีการสร้างตึกบ้างแล้ว แต่เป็นฝีมือของพวกฝรั่ง จีน และแขกมัวร์ สมเด็จพระนารายณ์เองก็โปรดฯ ให้สร้างตึกขึ้น 2 หลัง สำหรับอัครราชทูตฝรั่งเศษและโปรตุเกส แต่เข้าใจว่าสร้างตอนปลายรัชกาลเพราะตึกนั้นไม้แล้วเสร็จ²

ครั้นมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จอห์น ครอบเฟ็ค เป็นทูตของ ผู้สำเร็จราชการอินเดียของอังกฤษ เข้ามาเมืองไทยเมื่อ พ.ศ. 2364 คือราว 140 ปีกว่ามาแล้ว เขียนเกี่ยวกับการก่อสร้างบ้านเรือนของคนไทยว่า "อยู่ในลักษณะที่เจริญพอควร.... มักใช้วัสดุ ก่อสร้างที่หาได้เหมาะสมกับลมฟ้าอากาศตามภูมิประเทศ.... และตามชนบทส่วนมาก ไม่ใคร่จะ เห็นมีบ้านเรือนที่อยู่อาศัยซึ่งสร้างทำขึ้นด้วยศิลาก่ออิฐโอบปูน มักใช้ไม้กันเป็นส่วนมาก รวมทั้งมี ไม้ไผ่อยู่ด้วยสำหรับบ้านของข้าราชการผู้ใหญ่ในครั้งนั้น มีอยู่ไม่น้อยที่ก่อสร้างด้วยอิฐปูนและหลังคามุงกระเบื้อง"³

¹ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ (ผู้แปล) จดหมายเหตุลาดูแบร์, น.129.

² เรื่องเดียวกัน, น. 128-9.

³ รัชช รัตนภิกษาคี, เมืองไทยในทัศนะของฝรั่ง, ตอนที่ 1, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางเพิ่ม สุมาวงศ์ ณ วัดเทพศิรินทราวาส พระนคร, 28 ธันวาคม 2507, (พระนคร : โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น, 2507), น.14-5.

ข้อสังเกตของ จอห์น ครอเพ็ค ตรงกับ ลาลูแบร์ ที่เห็นว่า "เรือนไทย" สมัยโบราณทำด้วยไม้และไม่ไผ่กันเป็นส่วนมาก สมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ชาวบ้านอยู่เรือนไม้ไผ่ ชุมนางอยู่เรือนไม้ ชาวต่างประเทศสร้างตึกอยู่ มาสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ชาวบ้านส่วนมากอยู่เรือนไม้ มีไม้ไผ่บ้าง เข้าใจว่าคงไม่นิยมมากเท่าสมัยอยุธยาและพวกชุนนางอยู่ตึก ความจริงสอดคล้องกับเรือนหอในเรื่อง ขุนช้าง-ขุนแผน ซึ่งปลูกตามความนิยมของสังคมชนบทคือเป็นเรือนไม้ไผ่เอง

2. โครงสร้างค้ำยันไม้สัก หรืออาจเป็นไม้เนื้อแข็ง เช่น ไม้ตะเคียน ไม้เต็ง ไม้รัง ไม้แดง ฯลฯ เป็นส่วนประกอบที่เป็นโครงสร้าง อุปกรณ์การยึดตรึงที่เป็นโลหะ สลัก และตะปูเป็นส่วนน้อย ตะปุมือชื่อเรียกว่า "ตะปูจีน"

3. ขนาดบ้าน แบ่งออกเป็นขนาดของตัวบ้าน, เรือนครัวหรือครัวไฟ, ชานหรือนอกชาน สมัยโบราณมักเป็นว่า สอก คืบ นิ้ว

4. วัสดุผนังหลังคา ไขหญ้าคา แผก หรือ กระจับปี่ดินเผา

5. แปลนบ้าน เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า และ ถัดการแบ่งห้องเป็นหลักในการออกแบบ เพราะฉะนั้น เรือนหอของขุนแผน จึงเป็นแบบ "ห้าห้อง" ส่วนขุนช้างเป็นแบบ "เก้าห้อง" ไม่นิยมสร้างห้องจำนวนมาก โดยทั่วไป ถ้าเป็นเรือนเดี่ยวจะวางตัวบ้านให้ขวางลมเพื่อรับลมใต้หน้าต่างไปทางคานตะวันออกและตะวันตก เรือนไทยนี้ต้องการเพียงห้องนอน, ห้องโถง และเฉลียงห้องครัวแยกไปต่างหาก ไม่มีห้องนำห้องส้วม ในเรื่อง ขุนช้าง-ขุนแผน อานน้ำกั้นกลางแจ้งหรืออานในแม่น้ำลำคลอง

6. รูปทรง เป็นบ้านชั้นเดียวใต้ถุนสูง รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า หลังคาทรงสูง ทิ้งชายหลังคาเป็นเฉลียงข้างหนึ่งเรียกว่า บ้านทรง "มลิลา"¹

¹บ้านทรง "มลิลา" คือบ้านที่มีหลังคาทรงสูงรูปสามเหลี่ยม

7. เพดาน ไม่มีเพดานหรือฝ้าสำหรับกันความร้อนในหลังคา
8. ฝ้า เป็นฝ้าไม้หรือฝ้าซัดตะยกเป็นแผง ๆ มาติดตั้ง ฝ้านี้จะจัดทำช่องหน้าต่าง หรือประตูประกอบมาเสร็จ ฝ้าหัวท้ายคานสะกิดเรียกว่า "ฝ้าอุดหน้าต่างลง" ฝ้ากันห้องเรียกว่า "ฝ้าประจันห้อง"
9. พื้น ต้องใช้ไม้หนากว้างประมาณ 40 ซม. หนา 4 ซม. ปูยาวทอนเดียว ตลอดความยาวของบ้าน
10. บันได เรียกว่า บันไดเจาะ เป็นบันไดโปร่งไม่มีราวบันได เป็นบันไดขึ้นมา จากพื้นดินมาที่รั้วชานบ้าน ที่ปลายบนของบันได มีประตู และซุ้มพักกันแดดฝน บันไดหลังบ้านไม่มีซุ้ม
11. การปิดตริ่ง ใช้สลักเหล็กและตะปูเงิน
12. การฝีมือ ฝีมือช่างประณีตมาก โดยเฉพาะช่างไม้ นับเป็นศิลปะประจำตัว อย่างหนึ่งที่แสดงความชำนาญของช่าง

โครงสร้างของเรือนไทยแบ่งเป็น 3 ส่วน คือ¹

1. โครงสร้างเดี่ยวกลาง เป็นโครงสร้างจากพื้นดินถึงหลังรอด
2. โครงสร้างเดี่ยวบน จากหลังรอดถึงท้องช่อ
3. เครื่องบน จากท้องช่อจนถึงหลังออกไถ่

โครงสร้างทั้ง 3 ส่วนนี้ มีส่วนประกอบหรือเครื่องประกอบเรือนที่สำคัญทั้ง 57 ชิ้น² แต่ละชิ้นต้องแต่งเตรียมไว้สำเร็จรูป ในที่นี้จะบรรยายเฉพาะส่วนที่เอือถึงตอนปลายแถวปลูก เรือนหอได้แก่

¹น.อ.สมภพ ภิรมย์, บ้านไทยภาคกลาง, น. 39.

²อ่านรายละเอียดในภาคผนวก ก

1. เสาหมอ เป็นเสาสำหรับเสริมเสาคันอื่น ๆ ที่เป็นโครงสร้างของตัวเรือน ในกรณีที่เสาค้ำเรือนั้นเกิดผุกร่อน เสาที่ทำหน้าที่เป็นหมอ หรือเสาเสริมช่วยถายน้ำหนักเสาเคียนั้นเอง ในบางครั้งเสาหมอ เป็นเสาช่วงสั้นที่ปักก่อนเสาเอก เพื่อเป็นแคร่หรือนั่งร้านให้เสาเอก ค้ำหลักที่มีอยู่ในเรื่อง ขุนช้าง-ขุนแผน ดังนี้ :

ให้ซุกหลุมระดับซักปักเสาหมอ
ศิลาเอ็ดคโกลรุ่งฤกษ์สำคัญ

เอาเครื่องเรือนมารอไว้ที่นั่น
ก็ทำขวัญแล้วเสร็จเจ็ดนาทีย¹

2. เสา แบ่งเป็นเสาเอก เสาโท เสาตรี เสาพลหรือสามัญ

ก. เสาเอก คือเสาคันที่ปักลงในหลุมเป็นต้นแรกตามฤกษ์ และต้องคัดเลือกไม้เสาที่ศิริมฤกษ์เท่าที่จะหาได้ และจัดปรุงแต่ง-ดาก-เกล้า-เจาะ อย่างประณีตที่สุด เสาเอกนี้จะเป็นเสาคันใด อาจารย์ผู้ให้ฤกษ์จะเลือกทิศทางว่าจะเป็นที่ใด เมื่อปักตามฤกษ์แล้วจึงจะอยู่เป็นสุขโดยมากมักเลือกทิศตะวันออกเฉียงเหนือ

ข. เสาโท-ตรี คือเสาที่ยกกลงหลุมเป็นต้นที่สอง-สาม ตามลำดับและเป็นไม้เสาที่คัดเลือกไม่งามรอง ๆ ลงมา

ค. เสาพล หรือเสาสามัญ คือเสาที่ยกปักลงในหลุมต่อจากเสาตรี

3. เสาทั้ง คือเสาที่ตั้งคร่อมกึ่งกลางหลัง "รอด" ตรงขึ้นไปรับ "อกไก่" รอดเป็นตัวไม้ทางแนวราบหรือระดับ น้ำหนักของพื้นและฝาส่งลงให้เสาและรอด รอดเป็นตัวไม้ทอนเคี้ยวยาวกว่าความกว้างของบ้านเล็กน้อยวางขวางบ้าน เจาะทะลุเสาหัวท้ายยื่นออกมารับพริ้ง รอดมีหน้าที่รับน้ำหนักของพื้น และ ยึดคอดกลางเสาให้แข็งแรงทรงรูป

4. อกไก่ คือตัวไม้อยอดหลังคา ขนาดประมาณ 4" - 6" รูปสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน มีความยาวตลอดตัวเรือนและยื่นออกไปรับบันลุมหัวท้ายเป็นตัวไม้ที่รับน้ำหนักของ "ไม้กลอน" ทั้งหมดแล้วถายน้ำหนักให้แก่ "ใบคั้ง" และ "จันทัน"

¹พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น. 160.

5. พริ้ง วางบนหัวรอด หน้าที่ของพริ้งคือรับแผ่นฝาที่ยกมาตั้งเป็นแผง ๆ พริ้งใช้ไม้สัก ยึดด้วยสลักเหล็กติดกับเสาบ้านทุกต้นโดยเน้นกรอบรวมทั้ง 4 ด้าน และขนาดยาวของพริ้งรวมในเป็นมาตรฐานที่กำหนดขนาดความกว้างยาวของบ้าน

6. ซื่อ เป็นตัวไม้วางยึดหัวเสาคานสักทุกแนว เสาโคเท่าโค ซื่อจะโคเท่านั้น และซื่อจะแตกกว่าปลายเสาไม้โค ซื่อหัวท้ายโคกว่าหัวเสาวางทับ "ฝาอุดหน้ากลอง" และซื่อหัวท้ายนี้จะรองรับ "หัวไม้กลอน" ของปีกนกอีกด้วย

7. จันทัน จันทันจะต้องมีทุกวงเสา หากเป็นบ้าน 3 ห้อง จะต้องมีจันทัน 4 คู่ อยู่เหนือฝาอุดหน้ากลอง 2 คู่ โดยประกอบเป็นรูปจั่ว อยู่บนฝาประจันห้อง 1 คู่ ประกอบเป็นรูปจั่วเช่นกัน และอีกคู่หนึ่งเป็นจันทันลอย มีขนาดใหญ่กว่าจันทันที่ประกอบหน้าจั่ว และประดิษฐ์คกแต่งงามกว่าจันทันตัวอื่น จันทันคือไม้เอียงทำให้เกิดรูปสามเหลี่ยม โดยปลายข้างหนึ่งยัน "อะแส หรือ แป้วเสาว" อีกปลายหนึ่งยันคั้ง จันทันมีสองข้างซ้ายขวาของคั้ง โดยจันทันที่ยันแป้วเสาวและแอบข้างหัวเทียนจะปาดตาก่อนซอนให้มีทรงงามองค์ประกอบของซื่อ, จันทัน (สองข้าง) และใบคั้ง ประกอบกันทั้งสามนี้ทำให้เกิดโครงที่ สมกุลย์ เป็นโครงสำคัญของหลังคา เรียกว่าโครงจั่ว จั่วหรือคันทันจั่ววางประจำยึดเสาคานสักคเฉพาะตอนที่ไม่มีฝากันห้อง ที่ใดมีฝากันห้อง หรือฝาอุดหน้ากลองใช้แผงจั่วแบบจันทัน คือทำจันทันเป็นกรอบจั่วเรียกว่าหน้าจั่ว

8. ฝา ฝาบ้านไทยนิยมทำเป็น "แผงประกอบสำเร็จรูป" มีชื่อเรียกต่าง ๆ ดังนี้

- ก. ฝาปะกน
- ข. ฝาปะกนกระดานคูนหรือลูกฟักกลองปะกน
- ค. ฝาลูกฟัก
- ง. ฝาสายบัว

ไม่สลักลวน

- จ. ฝาสำหรับรวด
- ฉ. ฝากระแจะอ่อน
- ช. ฝาไม้ซัดและไม้ไผ่ลวน

ไม้ไผ่หรือไม้จริงเป็นตัวยึด
ตัวฝาเป็นแฝกหรือจาก

หมายเหตุอักษร ก-ง ใช้ไม้สักล้วน ทำด้วยฝีมือประณีต และทำเป็นแผงสำเร็จ ส่วน
หมายเหตุอักษร จ-ช ทำด้วยไม้ไผ่ แผลหรือจากเป็นส่วนใหญ่ จะทำเป็นแผงสำเร็จรูป ยกมาติด
ตั้งหรือจะเป็นฝาประกอบติดตั้งกับที่ก็ได้ทั้งสองประการ แต่นิยมทำกับที่กันมากกว่า

ในหมายเหตุอักษร ก-ง มีฝาสำหรับคานยาวและคานสะกิดซึ่งทำเป็นแผง ๆ เฉพาะ
ฝาคานสะกิดใต้อาน้ำจืดหัวท้ายมีชื่อเรียกว่า "ฝาคูกหน้ากลอง" เพราะฉะนั้นฝาคูกหน้ากลองก็
คือฝาทีปิดทับฝาคานยาว และฝาคานสะกิด ทั้งฝาคูกหน้ากลองและฝาประจันห้องนี้ตั้งอยู่ใต้อาน้ำ
จืด ฝาคูกหน้ากลองติดตั้งภายหลังฝาคานยาว ส่วนฝาประจันห้องที่ติดก่อนฝาคานยาว โดยปกติ
ฝาคานสะกิดหรือใต้อาน้ำจืดจะมีคานละสองกะเบาะซ้อนกันตรงเสาค้าง โดยใช้ตะปูจันทรีติดกับ
เสากะเบาะละ 4 ตัว

9. เต้า มีสองชนิดคือ เต้ารุม และ เต้ารายหรือเต้ากะเทย เต้าทั้งสองชนิดนี้
มีไว้สำหรับยัดเชิงชาย เต้ารุมจะอยู่ที่เสารุมทั้งสี่ของตัวเรือน เรียกว่าเต้าตัวผู้และเต้าตัว
เมีย ตัวที่มีรูเป็นเต้าเมีย ตัวที่มีเค็ยเป็นเต้าผู้ ตัวเมียจะอยู่คานยาว ตัวผู้จะอยู่คานสะกิดหรือ
อยู่คานหน้าจืด เต้าจะเจาะทะลุเสาออกไปรับเชิงชาย เต้ารายจะอยู่ที่เสาทุกต้น โดยเจาะ
เสาทะลุสอดเต้าเข้าไปให้แน่น ยื่นออกไปยัดเชิงชาย เต้ารายบางที่เรียกว่า เต้ากะเทย
เพราะไม่เป็นทั้งเต้าผู้และเต้าเมีย เต้านั้นนอกจากจะยัดเชิงกลอนแล้ว ยังมีหน้าที่อุดฝาให้แนบสนิท
กับเสาอีกด้วย

10. แป มีแปหัวเสา, แปลาน, แปเวียน และ แปหาญ แป คือตัวไม้ที่รับ "ไม้กลอน
และแปถ่ายน้ำหนักให้แก่จันทน์ ถ้าอยู่ที่หัวเสา คือ "อะเส" แต่นิยมเรียก "แปหัวเสา" แปที่อยู่
ถัดต่อไปเรียก "แปลาน" โดยทั่วไปบ้านขนาดกลางจะมีแปลานข้างละ 4 ตัว ระยะห่างของ
"แปลาน" มักจะพอดีกับช่วงมุงหลังคา นั่งบนแปตัวหนึ่งเท่านั้นแปอีกตัวหนึ่ง ส่วน "แปเวียน"
คือ "เชิงชาย" หรือ "ชายรับน้ำหนัก" คือ ตัวไม้รับปลายกลอนในทางระคับนอนมีความยาวรอบ
ตัวเรือนทั้งสี่ด้าน "เชิงชาย" จะยึดติดกับเต้ารุมและเต้ารายแน่น การเข้าปากไม้เชิงชายเค็ย
ตัวผู้จะอยู่คานหน้าจืด

11. กลอน มีกลอนเจาะ, กลอนผูก และกลอนขอ กลอนคือไม้ที่วางทับบนหลังแปปลายหนึ่งเข้าเคียวทางเหยี่ยวกับอกไค้ กลอนวางตามแปทุกตัวลงไปในทางคั้งไปสุดอยู่ที่เชิงชาย กลอนมีหน้าที่รองรับจาก แผลก หรือ กระจับปี่ กลอนมีทั้ง "กลอนเจาะ" คือ เจาะเป็นรูสำหรับร้อยตอกผูกแน่นกับคับจาก "กลอนผูก" ไม่มีรูใช้ตอกแทงทะลุจากไปผูกกับกลอน เป็นงานหยาบกว่า "กลอนเจาะ" เรือนชั้นที่จะใช้ "กลอนเจาะ" แต่ถ้ามุงกระจับปี่ กลอนต้องหยักเป็นชั้นบันไดเรียกว่า "กลอนขอ"

คำว่า "กลอน" หมายความว่าถึง "กลอน-คาน" ก็ไค้ คือเป็นไม้ลูกสลักสอดคขวางคั้งกลางบานประตูหรือหน้าต่าง เพื่อป้องกันประตูหน้าต่างเปิดเข้ามาในห้อง กลอนคานใช้ซัดหรือสอดทางแนวนอน กลอนอีกอย่างคือ "กลอน-กบ" เป็นกลอนที่ใช้ซัดหรือสอดทางแนวตั้ง คั้นบานประตูบานหน้าต่างจะมีช่องให้เอามือสอดคั้งเปิดประตูและหน้าต่าง นอกจากนั้นยังมี "กลอน-กบ" ใช้ประโยชน์เกี่ยวกับ "กลอนคาน" แต่มีรูปคล้ายตัวกบ

12. หน้าจั่วและหน้าอกจั่ว เป็นแผนรูปสามเหลี่ยมมุมหัวท้าย โครงหลังคาหรือที่มีฝาประจันห้อง แฉงนี้บรรจุกุญภายในอกไค้ ฐานตอนกลางของจั่ววางยื่นแนบนบนแปหัวเสา เข้าปากไม้กับแปหัวเสาแนบ ยอดจั่วกคทบค้วยอกไค้ "หน้าจั่ว" มีหน้าที่ป้องกันแดดลม เสริมความงามของหลังคาในคานสักคหรือคานแคบ ข้อสำคัญต้องวางอยู่เหนือคับจากปีกนกกันฝนไว้

โดยเหตุที่เรือนไทยมีองค์ประกอบหรือ "เครื่องเรือน" สำเร็จรูป คั้งกลาวมาทั้ง 57 ส่วนแล้วนั้น การสร้างเรือนไทยหรือการประกอบเรือนจึงสามารถทำได้เสร็จภายใน 1 วัน และการรื้อก็ทำได้รวดเร็วในทำนองเดียวกัน การสร้างเรือนหอในเรื่องขุนช้าง-ขุนแผน ก็ได้บรรยายวิธีสร้างไว้พอเป็นสังเขปในตอนขุนช้างสร้างเรือนหอว่า

ครานั้นจึง โฉมเจ้าขุนช้าง
ส่งขาวเหล่าช่างชำนาญเคย
พวกช่างบ้าง เลือยบ้างก็ถาก

ความสมัครรักนางไม่เขื่อนเฉย
ปรุ้งหอเร็วแหวยให้ทันการ
โปกปากโผงผิงอิงทั้งบ้าน¹

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น. 255.

ความตอนนี้นำแสดงภาพการเตรียมองค์ประกอบหรือเครื่องเรือนสำหรับปลูก และเมื่อถึงตอนปลูกก็บรรยายง่าย ๆ เพื่อให้ภาพพจน์ชัดเจนว่า

พันศรราชยาศรพระยา

ขุนช่างก็มาพร้อมเพรียงกัน

พื้นที่ขุดดินตั้งเสาหม้อ

ยกเครื่องเรือนต่อขมิ้มมัน

ปรับพื้นที่คึกฉ่ำเข้าฉนวนปล้น

แล้วมุ่งหลังคานั่นทันที¹

ความนี้สอดคล้องกับความเห็นของ ลาดูแบร์ที่เกยวิจารณ์ช่างและศิลปะการปลูกเรือนไทยตั้งแต่ครั้งสมเด็จพระนารายณ์มหาราชว่า สามารถปลูก และรื้อเรือนได้อย่างรวดเร็วแทบไม่น่าเชื่อ

การที่เรือนไทยเป็นเรือนสำเร็จรูปดังกล่าวแล้ว ย่อมเป็นประโยชน์สำหรับฝ่ายหญิงมาก เพราะตามประเพณีโบราณฝ่ายเจ้าสาวต้องเลี้ยงคนที่มาทำงานหรือเพื่อนบ้านที่มาช่วยออกแรงปลูกเรือน ดังตัวอย่างในเรื่อง ขุนช้าง-ขุนแผน ตอนพลายแก้วปลูกเรือนหอ นางศรีประจันก็เป็นขลุ่ยเลี้ยงคน เช่น

ศรีประจันแกเรียกขาวชา

ให้ยกสำรับมาหิ้งคาวหวาน

เลี้ยงคนผู้สนอหลหมาน

อิมแล้วไปบ้านควยทันใด ๆ²

ตอนขุนช้างปลูกเรือนหอ บรรยายว่า

ฝ่ายว่าทนายชายศรีประจัน

จัดสรรของเลี้ยงไว้ถวนถี้

กับขาวของหวานล้วนคึกคัก

เลี้ยงกันอิมมีทั้งบ้านไป³

เมื่อการเลี้ยงคนเป็นภาระหนัก ต้องใช้ทั้งทรัพย์สินและเวลาเช่นนี้ เจ้าขาวจึงต้องจัดเตรียม "เครื่องเรือน" หรือ "ปรุ้งหอ" มาล่วงหน้า เพื่อไม่ให้เป็นการเดินเปลืองและยุ่งยาก

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น. 261-2.

² เรื่องเดียวกัน, น. 160.

³ เรื่องเดียวกัน, น. 262.

กับฝ่ายเจ้าสาวเกินไป และต้องปลูกให้เสร็จก่อนวันแต่งงาน ส่วนมากมักเสร็จวันเดียวกับฤกษ์
 ที่ยกเรือนั้น สำหรับปลายแก้วปลูกเรือนหอในวันสุกดิบ คือวันก่อนวันฤกษ์หนึ่งวัน ส่วน
 ขุนช่างปลูกเรือนวันเดียวกับฤกษ์แต่งงาน กวีแสดงอิทธิพลของขุนช่างค้ำยกการปลูก เรือนหอ
 9 ห้องใหญ่เทาวีหาร ใช้เวลาเพียงครึ่งวัน เมื่อเสร็จธุระเรื่องเรือนหอจะตามค้ำยกพิธีแต่งงาน
 และต่อค้ำยกการทำบุญขึ้นหอใหม่ เสฐียรโกเศศ จึงสรุปว่า "แท้จริงพิธีแต่งงานที่จัดทำกันนี้เป็น
 สองพิธีรวมกัน คือพิธีขึ้นเรือนหอหรือขึ้นเรือนใหม่และพิธีแต่งงาน ทำพิธีต่อเนื่องกันไปเป็นงาน
 เดียว¹

๓. การยกขันหมากแต่งงาน เมื่อเรือนหอเสร็จแล้วจะถึงวันดี หรือเวลาดีสำหรับ
 แต่งงานที่เรียกว่า "วันฤกษ์ดี" พวกเจ้าขาวจะยกขันหมากแต่งงานมาบ้านเจ้าสาวเพื่อทำพิธีแต่งงาน
 ฤกษ์แต่งงานของปลายแก้วอยู่ต่อกจากวันฤกษ์ดีสำหรับปลูกเรือนมา ตัวอย่างตอนปลายแก้วยก
 ขันหมาก

ครันรุ่งเช้าขึ้นพลันเป็นวันดี	ทองประศรีจักเรือกัญญาใหญ่ ²
เอาขันหมากลงบรรทุกชุกชดยไป	หามะโหรีใส่ท้ายกัญญา
ขันหมากเอกเลือกเอาที่รูปสวย	นุ่งยกหมวยจับฉิวหน้า
ก็ออกเรือค้ำยกพลันทันเวลา	ครุหนึ่งถึงท่าศรีประจัน

ฤกษ์ยกขันหมากของขุนช่างอยู่วันเดียวกับฤกษ์ปลูกเรือนหอ พอขุนช่างปลูกเรือนหอ
 เสร็จครึ่งวันเช้า ตอนบ่ายก็ยกขันหมาก

ครานั้นยายกลอยกับยายสาย	ผลัดผ้าวันวายแล้วหวีหัว
พวกแดงเค็กจึกแจงแดงกันนิ้ว	พร้อมท้าวขันหมากยกออกมา
ยกขันหมากเอกทั้งสี่ชั้น	เลือกสรรเชื้อผู้ตีหน้า
ลวนรุนสาวขาวสวนสะอากตา	แต่งตัวเต็มประคามาค้ำยกกัน
ให้หามะโหรีที่ค้ำยก	ระนาคของหนองนอกเลนาะลัน
ไต่ฤกษ์เอกเกริกแล้วยกพลัน	เสียงสนั่นอ้ออึงค้ำไป ³

¹ เสฐียรโกเศศ (พระยาอนุমানราชชน), ประเพณี..., น.66-7.

² พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช่าง-ขุนแผน, น.160.

³ เรื่องเดียวกัน, น.263.

จากตัวอย่างการยกชั้นหมากของปลายแก้ว และ ขุนช้าง นี้ เราจะทราบว่า ชั้นหมากมีหลายชั้น จากการศึกษางานเขียนของพระยาราชวราณุกูล (อวม) ผู้เขียนประเพณีการแต่งงานของไทยลงในหนังสือ "วชิรญาณ" ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5¹ และ งานของเสฐียรโกเศศ ผู้สมัยปัจจุบัน² ได้อธิบายไว้ตรงกันว่า ชั้นหมากมี 2 ประเภท เครื่องชั้นหมากส่วนใหญ่จัดเหมือนกัน แต่ก็ยังมีข้อปลีกย่อยแตกต่างกันไปบ้าง

1. ชั้นหมากเอก พระยาราชวราณุกูล (อวม) อธิบายว่า เป็นชั้นใส่ข้าวสารหมากพลู จับลำคับเรียงรอบปากชั้น มีฉัตรระย้าทองอังกฤษปักเป็นยอดคั้งขึ้นไปบนพานแว่นฟ้า มีเตียบคู่หนึ่ง³ (เตียบมีไค้ถึงสี่คู่) ใส่หมากพลูหมุดมทอหมกขนมจีน มีฝาปิด แลวหุ้มผางาม ๆ ภายนอกอีกชั้นหนึ่ง มีอ้อยมะพร้าวอ่อนเหล้าใส่ชั้น และพานใส่ถ่วงอีกพานหนึ่ง เตียบและชั้นมะพร้าวอ่อนเหล้าอ้อยใช้เป็นที่ไหว้บรรพบุรุษ ในสมัยต่อมา เสฐียรโกเศศ เล่าว่าชั้นหมากเอกคือชั้นหมากที่บรรพบุรุษหมากพลู มี ขนาดใหญ่กว่าชั้นอื่น บางคนอาจแยกเป็นชั้นคู่ ขุนช้างยกชั้นหมากเอกถึง 4 ชั้น ในชบวนชั้นหมากเอกนี้จะมีชั้นเงินทุนและชั้นเงินสินสอดรวมอยู่ด้วย ในชั้นนี้มักใส่ถ่วง ถ่วง ข้าวเปลือกและอื่น ๆ ที่เป็นเครื่องหมายของความเจริญงอกงามลงไปด้วย ชั้นหมากเอกสมัยนี้ไม่ต้องจัดพลูจับ ไขพลู เป็นเรียง ๆ เหมือนที่อธิบายชั้นหมากหมั้นแล้ว นอกนั้นก็ยังมีเตียบและพานผ้าไหว้วิญญานบรรพบุรุษ สิ่งรองเหล่านี้อาจผูกโบว์หรือปักกระดาษสีแดงเป็นการประดับให้สวยงามได้

¹พระยาราชวราณุกูล (อวม) "ประเพณีแต่งงานบ่าวสาวแบบไทย" เล่ม 1, ภาค 2, อุทิศธรรมเนี่ยมต่าง ๆ, น.104-5

²เสฐียรโกเศศ (พระยาอนุমানราชชน), ประเพณีเรื่องแต่งงานบ่าวสาวไทย, "ชั้นหมากแดง," น.68-75.

³เตียบ คือ ตะลุ่มปากผายมีฝาครอบปาก ตัวและฝาเป็นวัตถุอย่างเดียวกัน เป็นภาชนะใส่สำหรับข้าวของผู้ใด.

2. ขันหมากโทหรือขันหมากเฒ่า เป็นขันหมากธรรมดา พระยาราชวราณุกูล (อ่วม) เล่าว่าสมัยนั้น อาจมีตั้งแต่ 50 ถึง 100 ที่ก็ได้ ขึ้นกับการตกลงกัน ขันหมากเฒ่ามักเป็นขนมและผลไม้ ทำนองเป็นของเลี้ยงแขก จัดส่งไปในวันสูกตบ คือ ก่อนวันฤกษ์ดีหนึ่งวัน มาสมัยหลัง ขันหมากเฒ่าอาจลดมาเหลือ 10 ที่ก็ได้ ตามแต่จะเรียกร้องกัน แต่ต้องเป็นจำนวนคู่เสมอ บางคนห่อหมากและหนอกด้วยไส้ชั้นไปด้วย เพื่อใช้ปลูกเลี้ยงทาย โดยมากมักขึ้นงอกงามเพราะปลูกง่ายอยู่แล้ว

คนยกขันหมากเอกใน ขุนช้าง-ขุนแผน คือ "เลือกเอาที่รูปสวย" และ "ล้วนรุ่นสาวชาวสะอากตา" แต่เสฐียรโกเศศ เล่าว่าต้องเลือกเด็กสาวที่เกิดจากพ่อแม่ได้แต่งงานกันทุกคนแต่งตัวสวยงาม บางแห่งนิยมใช้หญิงสาวที่มีครอบครัวแล้วเป็นผู้ยก เด็กสาวหรือหญิงสาวที่มายกขันหมากเอกควรเลือกคนมีสกุลและหน้าตาดีงาม¹ ครั้นขันหมากกับขอสั่งเกิดของพระยาราชวราณุกูล ว่า ผู้ใหญ่ฝ่ายชายเลือกทั้งหมด ๆ และ สาว ๆ ที่หน้าตาดีมีสกุลมาช่วยยกทุนสินผ้าไหว้ขันหมากมีผู้คนแห่ห้อมไปพร้อมมูลกัน² การแห่ขันหมากนั้นจะมีมะโหรีบรรเลงไปด้วย³ แบบขันหมากของพลายแก้ว บางรายจะตั้งร้องเป่า หรือเดินไปเจียบ ๆ ก็ได้ สุดแต่ความนิยม⁴ การอธิบายของเสฐียรโกเศศ เข้าใจว่า ยึดแนว ขุนช้าง-ขุนแผน เป็นหลัก แต่พระยาราชวราณุกูล อธิบายตามเหตุการณ์ในสมัยของท่าน (รัชกาลที่ 5) แสดงว่าสมัยของท่านนั้นประเพณีเริ่มเปลี่ยนไปบ้างแล้ว

¹ เสฐียรโกเศศ (พระยาอนุমানราชชน), ประเพณีเรื่อง...., น.73.

² พระยาราชวราณุกูล (อ่วม) "ประเพณีแต่งงานบ่าวสาวแบบไทย" เล่ม 1, ภาค 2, ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ น.108.

³ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น.160, 263.

⁴ พระยาราชวราณุกูล (อ่วม) เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

และในเวลาที่จะเคลื่อนขบวนนั้น บางคำร่าต้องมีต้นออยแดงผูกข้างหน้ายานพาหนะที่นำขบวนมากไปคู่หนึ่ง ถ้าบ้านใกล้เคียงก็ให้คนแบกน้ำนำไปเป็นเครื่องหมายแสดงว่าเป็น "อวาทมงคล" และถ้าใช้คนออยขาวหรือออยไทยแสดงว่าเป็น "วิวาทมงคล" แต่เข้าใจว่าเป็นธรรมเนียมที่เกิสดสมัยใหม่นี้ ขบวนขบวนมากในชนบทบางแห่งมักยิงปืนเมื่อถึงอุษเคลื่อนขบวน ยิงครึ่งทางนัดหนึ่ง และเมื่อเข้าเขตบ้านเจ้าสาวอีกนัดหนึ่ง เพื่อเตือนฝ่ายเจ้าสาวให้รู้ตัว ถ้าอยู่ไกล ๆ กันยิ่งหลาย ๆ นัดก็ได้ ชาวสวนไม้ไซปรีนแต่สมัยโบ 3 ลา เมื่อเคลื่อนขบวนไปแล้วก็ให้ธูปเป็นระยะไปจนถึงบ้านเจ้าสาว บางรายไปถึงหน้าบ้านจะตั้งสองและโห่สนั่นเพื่อให้ฝ่ายเจ้าสาวรู้ตัว จะได้จัดเตรียมต้อนรับขบวนมาก¹ ตัวอย่างการยกขบวนมากแต่งงานของพลายแก้วว่า ดังนี้

จึงจอกเรือเข้าหน้าสะพานใหญ่
เสียเงินเสียทองให้ขึ้นไปพลัน
ยายเป่าเถาแกลอยู่ที่บ้าน
ครบจำนวนถ่านที่สัญญาไว้
แถมพกยกของมาเลี้ยงคุณ
ก็กลับเรือมาพร้อมหน้ากัน

ตามลวงไปเอาไม้กัน
ขนขบวนมากขึ้นบนบันได
ก็นับชานเงินตราและผ้าไหว้
ให้ชนเข้าไปในเรือนพลัน
ครั้นกินอู๋มคือชิมขมิ้น
ถึงพลันจอกทำพากันไป ๆ

และตอน ขุนช้าง แต่งงาน บรรยายว่า

ครั้นมาถึงบ้านท่านศรีประจัน
ตามลหัวล้านทะยานไป
เถาแกลแก่เงินออกยื่นให้
ขบวนมากตั้งเคียงเรียงกันมา
เถาแกลที่เรือนก็ต้อนรับ

โห่ร้องของล่นอยู่ห้วนไหว³
ปิดประตูมิให้ใครเข้ามา
แกจึงเปิดให้ไปบนเคหา
เถาแกลนำหน้าขึ้นนั่งพรหม
จึงนับโต๊ะเคียงใหญ่ไล่ชนม

¹ เสลฐียรโกเศศ (พระยาอนุমানราชชน), ประเพณีเรื่องแต่งงาน..., น.83-5

² พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น.161.

³ เรื่องเดียวกัน, น.263-4.

ทั้งหมู่ไถเหล่าเขมเต็มชวคกลม
 ทุนสินเงินตราผ้าไหม
 เถาแก่ทั้งสองข้างตางสนทนา
 แถมพกยกให้ตามท่านอง
 เลี้ยงคู่มืมนำสำราญใจ

กล้วยส้มร้อยสิ่งตามสัญญา
 เอาออกนับรับใส่โต๊ะสามขา
 ขนของเข้าเคหาด้วยทันใจ
 เอาข้าวของคารหวานมาตั้งไว้
 เถาแก่กลับไปโดยจับพลัน

เมื่อขันหมากเจ้าบ่าวมาถึงหน้าบ้านก็จะโทรร้องเตือนฝ่ายเจ้าสาวให้รู้ตัว ธรรมเนียมการรับขันหมากจะมีการกันประตู พระยาราชวราณุกุลเล่าว่าการกันมี 3 ชั้น ชั้นแรกที่ประตูบ้านเรียกประตูเงิน ชั้นสองประตูเรือน เป็นประตูทอง ชั้นสามประตูเรือนหอเรียกประตูแก้ว พวกเจ้าสาวเป็นฝ่ายกันแล้วซักถาม ฝ่ายเจ้าบ่าวต้องตอบให้ถูกจึงจะได้ผ่าน ผู้ใหญ่คนหนึ่งของเจ้าบ่าวเรียกว่า "บ่าวนำ" ต้องให้เงินแก่พวกเจ้าสาวที่กันประตูไว้ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตามที่ปรากฏในวรรณคดีขุนช้าง-ขุนแผน ไม่มีการถามชื่อประตู เพียงแต่กันขอเงินทองและเป็นการกัน 3 ชั้น เช่นกัน คือ ตอนปลายแถวแต่งงานก็บรรยายว่ากันที่ประตูบ้าน ครั้นขุนช้างแต่งงานกันที่ประตูเรือน และประตูเรือนหอ สรุปแล้วคงมีธรรมเนียมการกันแบบพระยาราชวราณุกุลพรรณา ธรรมเนียมฝ่ายหญิงจะรับขันหมาก จะต้องตั้งรับอยู่ในบ้านแล้วจัดผู้ใหญ่ให้นำเด็กถือพานหมากพลูลงไปรับ เป็นการเชิญขันหมากขึ้นบนเรือน ถ้ามีการกันประตู เจ้าบ่าวต้องให้เงินคนกันเสียก่อน เด็กเชิญขันหมากจึงส่งพานให้ เมื่อคืนพานหมากให้เด็กต้องให้เงินบ้างเล็กน้อย จึงจะตามผู้ใหญ่ที่ลงมาเชิญขึ้นเรือนได้² คำราของเสฐียรโกเศศ มีเด็กถือพานหมากลงมาเชิญลำพัง³ แต่เรื่องเด็กเชิญขันหมากนี้ไม่มีกล่าวใน ขุนช้าง-ขุนแผน อาจจะมีเพิ่มเติมใน

¹พระยาราชวราณุกุล (อวม) "ประเพณีแต่งงานบ่าวสาวแบบไทย" ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ, เล่ม 1, ภาค 2, น.111.

²กรมศิลปากร, ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ, เล่ม 1, ภาค 2, หน้า 109.

³เสฐียรโกเศศ (พระยาอนุমানราชชน), ประเพณีเรื่องแต่งงาน... น.87.

ระยะหลังก็ได้ เมื่อพวกยกชั้นหมากนั่งเรียบร้อยแล้ว ฝ่ายเจ้าสาวจะจัดเก้าอี้มารับรองชั้นหมาก และจัดหญิงชายซึ่งแต่งงานเป็นสามีภรรยาแล้ว มาเป็นผู้เปิดเตียบเป็นคู่ ๆ เปิดแล้วเอาเครื่องหอมประพรมสิ่งของในเตียบ ยกไปในเรือน พร้อมทั้งนำขันนอຍเหล้ามะพร้าวอ่อน และพานผ้าไหวเข้าไปถวาย เพื่อให้บิคามารคาหรือผู้ใหญ่นำหญิง เช่น ให้อาจารย์บวชพรหมกรรมประเพณี

ง. ทุนสินสำหรับคู่สมรสหรือสินบริคณห์ "ทุนสิน" หมายถึง ทรัพย์สินที่บิคามารคาทั้งฝ่ายหญิงและฝ่ายชายออกมาเท่า ๆ กัน และมอบให้แก่เจ้าบ่าวเจ้าสาวไว้ซึ่งจะเป็นสามีภรรยาด้วยกันต่อไปไว้เป็นทุน สำหรับประกอบการเลี้ยงชีพต่อไป¹ ทุนสินนี้กฎหมายสมัยปัจจุบันเรียกว่า "สินบริคณห์"² เป็นทรัพย์สินระหว่างสามีภรรยา นอกจากที่แยกไว้เป็นสินส่วนตัว การกองสินทุนจำเป็นสำหรับการแต่งงานในสมัยโบราณมาก อาจเป็นเพราะบ่าวสาวยังอายุน้อย บางรายยังไม่ได้ประกอบอาชีพเป็นหลัก ฐานก็อาศัยทุนสินหรือสินบริคณห์นี้เป็นทุนรองต่อไป เงินทุนจำนวนนี้ชายหญิงมีสิทธิใช้จ่ายและหามาเพิ่มได้เท่าเทียมกัน ในเรื่อง ขุนช้าง-ขุนแผน ก็มีการกล่าวถึงทุนสินตอนพลายแก้วสู้ขอนางพิมว่า

ข้าจะให้ลูกชายสิบห้าชั่ง

ชั้นหมากมั่งนอຍมากไม่จุ³

และเมื่อพลายแก้วยกชั้นหมากก็ระบุว่ามีการ "นับขันเงินตราและผ้าไหว" ส่วนชั้นหมากขุนช้างก็นำเอา "ทุนสินเงินตราและผ้าไหว" มาถวาย เมื่อตรวจสอบเงินทุนของเจ้าบ่าวแล้วเดาแก่ฝ่ายเจ้าสาวยกขันเงินทุนของฝ่ายหญิงออกมานับตรวจสอบค่อนหาเดาแก่ฝ่ายชาย การตรวจสอบเงินทุนนี้ให้นับเงินปลีก็เกินมากถวาย พร้อมทั้งร้องว่า "เงินนอຍ" เพื่อเป็นเคล็ดว่าจะมาค้าขึ้น นับ

¹ กรมศิลปากร, เรื่องเดียวกัน, น. 100.

² โสภณ เนตยาจารย์, "ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์," รวมกฎหมายสารบัญญัติ, มาตรา 1462, น. 392.

³ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น. 158.

เสรีนำทุนวางบนผ้าขาว เжимและประพรมด้วยเครื่องหอม แล้วนำถ้วยทองคำ ข้าวเปลือก มาคลุกเคล้าเข้ากับเงินทุน เจ้าแก่ฝ่ายเจ้าบ่าวคลุกเวียนไปทางซ้าย ฝ่ายเจ้าสาวคลุกเวียนไปทางขวา การทำเช่นนี้เชื่อว่าเมื่อนำเงินไปค้าขายจะได้กำไรองงาม แล้วท้อเงินทุนไว้ร่วมกัน¹

ต่อไปก็เป็นการนับและตรวจสอบเครื่องขันหมากอื่น ๆ ครบถ้วนแล้วจึง "ชนเข้าไปในเรือนพลัน" ฝ่ายหญิงถ่ายของไว้ แล้วจึงคืนภาชนะเปล่าออกมาพร้อมกับใส่ของแถมพกสำหรับเจ้าแก่ฝ่ายชายและคนยกขันหมากครบทุกคน หลังจากนั้นฝ่ายหญิงเป็นเจ้าภาพจัดอาหารคาวกรินมาเลี้ยงคู่พวกยกขันหมาก เมื่ออิมหน้าสำราญแล้วพวกเจ้าบ่าวก็กลับบ้าน

เรื่องทุนสินหรือสินบริกคณห์ ในสมัยอยุธยาแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชก็มีกา²รให้กันเป็นจำนวนมากจน ลาลูแบร์วิจารณ์ว่า การแต่งงานทำให้บ่าวสาวแต่ละคู่กลายเป็นคนมั่งมีขึ้นมา เพราะเงินทุนอย่างมากที่สุดในกรุงสยามสมัยนั้นให้ถึง 100 ชั่ง เมื่อรวมทั้ง 2 ฝ่ายแล้วคู่แต่งงานมีเงินถึง 200 ชั่ง¹ คิดเป็นเงินไทยปัจจุบันก็ประมาณ 16,000 บาท นับว่าเป็นเงินมหาศาลสำหรับสมัยนั้น สมัยรัตนโกสินทร์ นางศรีประจันและนางทองประศรีมีฐานะปานกลางให้ทุนคนละ 15 ชั่ง รวมสองคนได้ 30 ชั่ง ประมาณ 2,400 บาท ก็ไม่น้อยถ้าเทียบกับอัตราเงินไทยสมัยปัจจุบันกับเมื่อ 200 ปีที่แล้ว พลายแก้วกับนางพิมก็อยู่ในชั้นผู้น้อยจะกินคนหนึ่งที่เดียว

เมื่อ จอห์น ทรอเพ็ค ให้ข้อสังเกตเกี่ยวกับการแต่งงานในสมัยรัชกาลที่ 2 ไม่ได้กล่าวถึงเรื่อง เงินทุนหรือสินทุนนี้เลย แต่ทรอเพ็คก็ได้ออกตัวไว้ว่าคนพบเห็นและยังรู้น้อย เพราะเขียนเมื่อเข้ามาอยู่ใหม่² เขาใจว่า ทรอเพ็ค ไม่ได้ศึกษาเกี่ยวกับเรื่องนี้ให้ลึกซึ้ง หรืออาจไม่มีความรู้เรื่องทุนสินของไทยของไทยเลยก็ได้ อย่างไรก็ตาม เมื่อศึกษาข้อมูลตามเรื่องขุนช้าง-ขุนแผน ประกอบกับคำวิจารณ์ของลาลูแบร์และข้อเขียนของท่านผู้รู้ชนบทรรมนิยมไทยอย่างดีในสมัยหลังแล้ว เชื่อว่าคู่บ่าวสาวในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้นคงได้เงินทุนสิน จากบิดามารดาของทั้งสองฝ่ายจริง แต่จะได้จำนวนมากน้อยเท่าไรคงขึ้นอยู่กับฐานะของทั้งสองฝ่าย นางทองประศรีให้ทุนสิน

¹ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ (ผู้แปล), จดหมายเหตุลาลูแบร์, เล่ม 1, น.22.

² รัช รัตนากิชาติ, เมืองไทยในทัศนะของฝรั่ง, ตอนที่ 1, น.8.

ถึง 15 ซึ่ง น่าจะอยู่ในชั้นผู้นั้นจะกินคนเดียว แต่กระนั้นก็ยังคงกล่าวว่ารอบครัวพลายแก้ว
ยากจน

จ. พิธีแต่งงาน ในเรื่อง ขุนช้าง-ขุนแผน พิธีแต่งงานเริ่มตอนบ่ายของวันเดียวกัน
ยกขันหมาก เจ้าแก้วเจ้าบัวพร้อมด้วยเพื่อนบ่าวมาลัยบ้านฝ่ายหญิงผู้ใหญ่ฝ่ายหญิงมีหน้าตักนิมนต์
พระสงฆ์สามัคคีที่เรือนหอ จำนวนพระสงฆ์เป็นคู่ 8 รูป, 10 รูป, 12 หรือ 14 รูป
(สมัยใหม่นิยม 9 รูป) ปรากฏในเรื่องว่าญาติฝ่ายหญิงเป็นผู้จัดการพิธีสงฆ์ แต่สมัยต่อมา
พระยาราชวรานุกูล เล่าว่า "ฝ่ายชายนิมนต์กัณฑ์หนึ่ง หญิงนิมนต์กัณฑ์หนึ่ง"² แสดงว่าประเพณีฝ่าย
หลังเปลี่ยนแปลงไป พระยาอนุมานราชชนนอธิบายแนวเดียวกับเรื่อง ขุนช้าง-ขุนแผน เจ้าสาวก็
ออกจากเรือนมารคามายังเรือนหอมมีเพื่อนเจ้าสาวหอมล้อม เพื่อนเจ้าบ่าวและเจ้าสาวในพิธี
แต่งงานสมัยโบราณจำเป็นมาก พลายแก้วก็ต้องขอร้องขุนช้างให้เป็นเพื่อนบ่าว³ เพราะพลายแก้ว
ไปอยู่กาญจนบุรีนาน เมื่อมาแต่งงานที่สุพรรณบุรีจึง "ชักชวนเพื่อนบ่าว" ส่วนตอบพระไว
แต่งงาน นางศรีมาลาเดินทางจากพิิจิตรมาแต่งงานที่อยุธยา พระพิิจิตรก็ต้องขอร้องพระหมื่นศรี
ให้หาเพื่อนสาวให้นางศรีมาลาถึง 10 คน ส่วนเพื่อนบ่าวของพระไวมี 9 คน ต้องเลือกสาว ๆ
สวย และหนุ่มรูปงาม⁴ กล่าวกันว่า เพื่อนบ่าวเพื่อนสาวเหล่านี้จะช่วยให้คู่บ่าวสาวหายเก้อเขิน
กระตาคายและจะเป็นส่วนหนึ่งในการทำพิธีคอนขัณฑ์ด้วย

ตามธรรมเนียมแล้ว เมื่อเจ้าบ่าวจะไปฟังพระสวดมนต์ที่เรือนหอ นั้นจะต้องมี "บ่าวนำ"
ซึ่งเป็นผู้ใหญ่ฝ่ายชายเดินนำหน้าขบวนเจ้าบ่าวไป "บ่าวนำ" จะเลือกชายสูงกว่าเจ้าบ่าว
ทำหน้าที่แนะนำช่วยเหลือเจ้าบ่าวให้การปฏิบัติระหว่างเขาพิธี ทำหน้าที่อาราธนาศีลาอาราธนา
ธรรม และฟังพระสวดมนต์ด้วย⁵ เข้าใจว่า "บ่าวนำ" นี้จะต้องเป็นชายที่เคยเข้าพิธีแต่งงานมา

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น.159.

² พระยาราชวรานุกูล (อวม), ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ, เล่ม 1, ภาค 2, น.112.

³ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น.161.

⁴ เรื่องเดียวกัน, น.801.

⁵ เสรีรักษ์โกเศศ (พระยาอนุมานราชชนน), ประเพณี..., น.125-6.

แล้ว จึงจะสามารถรับหน้าผัดได้ และคงจะทำหน้าที่ที่เลี้ยงเซนนีไปจนเจ้าบ่าวนอนเฝ้าหอ แต่มีข้อสังเกตว่าการแต่งงานของพลายแก้ว หรือ ชุนช่างไม่เอ่ยถึง "บ่าวนำ" มีกล่าวถึงตอนพระไวยแต่งงานซึ่ง "ให้พระนายเสมอใจเป็นบ่าวนำ"¹ เท่านั้นอาจเป็นไปได้ที่สมัยนั้นไม่บังคับให้จัด "บ่าวนำ" มาทุกคู่แต่งงาน เว้นไว้แต่จะเป็นงานใหญ่ เช่น งานขุนนาง จึงจะจัดให้ครบทุกกระบวนการ "บ่าวนำ" จัดมาเฉพาะฝ่ายชาย

เมื่อเจ้าบ่าวมาถึงเรือนหอก็จะถูกฝ่ายเจ้าสาวกั้นประตูเรือนหอไว้ เมื่อเจ้าบ่าวให้เงินคนกั้นแล้ว บ่าวนำจึงจะนำเจ้าบ่าวและเพื่อน ๆ ขึ้นไปนั่งรอชบวนเจ้าสาวอยู่ที่คอกหน้าพระสงฆ์สักครู่เจ้าสาวเดินมาทามกลางเพื่อนเจ้าสาวขึ้นมานั่ง ทางซ้าย ของเจ้าบ่าวและเพื่อน ๆ บ่าวสาวนั่งห่างกันเพราะทางก็มีเพื่อนและผู้หลักผู้ใหญ่ทั้งสองฝ่ายห้อมล้อมอยู่ ตัวอย่างพิธีตอนแต่งงานพลายแก้ว :

ครั้นสุริยาเวลาบ่าย
ลงเรือนพร้อมกันมีทันนาน
กับเพื่อนบ่าวก็ก้าวขึ้นบนหอ
เพื่อนสาวเข้าห้อมล้อมกัน
นั่งลงตรงหน้าทานสมภาร

ตอนแต่งงานชุนช่าง :

ส่งเงินให้ตามลขึ้นบนหอ
ไต่เวลาพระมาครบสำหรับ
พระเข้าไปในหอนั่งรออยู่
ฝ่ายยายศรีประจันผู้มารดา

พลายแก้วย่างกรายออกจากบ้าน²
รับมายังบ้านศรีประจัน
พระมารอสวดมนต์สำรวมมัน
ออกจากเรือนนั้นมาทันใจ

นั่งระเบียงเรียงค่อเป็นอันคืบ³
ทั้งวัดพลับพลากลางที่ว่างมา
จึง

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

² เรื่องเดียวกัน, น.162.

³ เรื่องเดียวกัน, น.164.

ตัวอย่างตอนแต่งงานพระไวย :

ฝ่ายพระไวยอยู่บ้านพระนายศรี
เอามาเป็นเพื่อนขาวไค้เกาคคน

เลือกมหาคเล็กรูปที่อยู่สืบสน¹
แล้วจักแจงแตงตนให้แยบคาย

เสร็จแล้วออกจากบ้านพระนาย
ครั้งถึงก็ขึ้นฟังพระธรรม

ณินผายตามถนนคนคุดล่า
พระสงฆ์สวดมนตร้าขึ้นพร้อมกัน

๑) ข้อสังเกตเกี่ยวกับเรือนหอ จะเห็นว่าใช้สำหรับทำพิธีแต่งงานเท่านั้น เจ้าบ่าวหรือเจ้าสาวจะไม่ไปอาศัยเรือนหอก่อนวันแต่งงานเป็นอันขาด แม้แต่พระไวย ซึ่งมีเรือนพระราชทานเป็นเรือนหอ ก็ยังต้องไปตระเตรียมแต่งตัวที่บ้านพระนายศรี แทนที่จะใช้เรือนพระราชทานหลังนั้น

ส่วนพระสงฆ์มาสวดมนต์เย็นวันแต่งงาน ก็เข้าร่วมในพิธีนั้นอย่างจริงจัง เรียกว่าเป็นพิธีสงฆ์โดยแท้ เพราะพระสงฆ์เป็นประธานในพิธีเป็นผู้สวดมนต์ และ ชักน้ำ ใหญ่ขาวสาว ดังตัวอย่าง เช่น

นั่งลงตรงหน้าทานสมภาร

แล้วท่านจึงส่งมณฑลให้²

พระสงฆ์สวดมนตร้ากระหน้าไป

เอาน้ำชคสาคให้อยู่จนฉา

ตอนขุนช้างแต่งงาน :

พระเข้าไปในหอหนึ่งรออยู่

จับมณฑลคู่ไว้อย่าง³

ชักน้ำสำเร็จเสร็จสรรพ

พระกลับยกสำรับกันสืบสน

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ในหนังสือพิมพ์ราชกิจ เล่มที่ ๑๐๑, หน้า ๑๐๑, น. ๘๐๑.

² เรื่องเดียวกัน, น. ๑๖๒.

³ เรื่องเดียวกัน, น. ๒๖๕.

พระไวยแต่งงาน :

ครั้นถึงน้อมนึ่งฟังพระธรรม

สายลัญจโยงศรีมาดามาพระไวย

หนุ่มสาวเคียงคั่งนึ่งอัคร

พระศกัจจบมกคฤไต้¹

พอฆองใหญ่หึ่งคั่งคั่งชยันโค

พระสงฆ์เปิดศาลปัตรชค่น้ำโร¹

ระหว่างที่พระผู้ใหญ่อัครน้อมนึ่งไปยังคูบัวสาวนั้น พระสงฆ์ในพิธีสวดมนต์ เพื่อนเจ้า
 บ่าวเจ้าสาวที่นั่งห้อมล้อมอยู่นั้นจะแกลงเบียดเสียดให้เจ้าบ่าวเจ้าสาวให้เข้าไปนั่งชิดกัน เป็น
 อันเสรีพิธี พระสงฆ์กลบวัด บางครั้งการชค่น้ำจะใช้เวลานานเพราะกว่าจะเบียดบ่าวสาวให้
 เข้ามาชิดกันไคคองชคตเสียดเบียดโขกหนาวสนไปก็มี พิธีชค่น้ำทำให้เกิดความโกลาหลอย่าง
 สนุกสนานระหว่างเพื่อนเจ้าบ่าวและเจ้าสาว หนุ่ม ๆ ก็มีโอกาสดวงลามสาว ๆ เพื่อนเจ้า-
 สาว เพราะฉะนั้นเพื่อนเจ้าสาวจึงต้องเตรียมหนามมาป้องกันตัว แต่ถึงจะมีการลวงเกินกันไป
 บ้างก็ไม่มีใครถือสาเพราะเป็นงานมงคลและเป็นประเพณี ตัวอย่างเหตุการณ์ตอนชค่น้ำในเรื่อง
ขุนช้าง-ขุนแผน ว่า

พระสงฆ์สวดมนตร์ว่ากระหน่ำไป

นางมนแม่แปรกแทรกเข้ามา

นางมนรันห้วงค้ำเปาะ

ขุนช้างจุดผาคว่าจิมคือ

เอนำชคตาคให้อยู่ฉานฉา²

ขุนช้างเขาคราเอาชมือ

พอเงาวางฉนอยาคันคือ

ไม่วางฉาอายถอยคอยเขกลง

ฯลฯ

หนุ่มสาวเคียงคั่งนึ่งอัคร

ปร่าลงข้างสีกาหาทไอ

อัครคัยคเบียดเบียดกันกลม

พระสงฆ์เปิดศาลปัตรชค่น้ำโร³

ทานยายโพสาวน่าน้ำเขาคา

เอาหนามสมแทงทองรองอุยหนา

¹พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น.803.

²เรื่องเดียวกัน, น.162.

³เรื่องเดียวกัน, น.803.

ตอนขุนช้างแต่งงานไม่กล่าวถึงของแถมพกแต่คิดว่าคงมีธรรมเนียมให้เหมือนกัน :

ชัคน้ำสำเร็จเสร็จสรรพ
เพื่อนมาอวดคณามาทุกคน
ครั้นกินอยู่อิ่มหน้าสำราญ

พระกลับยกสำรับกันสับสน¹
นั่งข้างบนกินเลี้ยงเคียงกันไป
ต่างก็กลับไปบ้านควยทรรษา

ตอนพระไวยแต่งงาน :

พิศจันทน์ตลับทองของแถมพก

ให้คนยกมาให้พระหมั้นไวย²

ครั้นบริโภคมหน้าสำราญ

แล้วยกโต๊ะของหวานส่งเข้าไป

เมื่อเสร็จพิธีในวันที่พระสงฆ์ชัคน้ำแล้ว บ่าวสาวคู่นี้ได้ชื่อว่าเป็นสามีภรรยา กัน แต่เจ้าบ่าวยังต้องแยกนอนเฝ้าหออยู่ลำพัง เข้ารุ่งขึ้นมีการทำบุญขึ้นบ้านใหม่ มีการตักบาตร และเลี้ยงพระเช้า แต่การทำบุญฉลองหอใหม่นี้พลายแก้วไม่ได้ทำให้เขาใจว่าเศรษฐกิจไม่อำนวย แต่ขุนช้าง เป็นคนมั่งมี และ พระไวย เป็นขุนนาง ได้จัดพิธีสงฆ์ตอนเช้าด้วย/ความในเรื่อง ขุนช้าง-ขุนแผน สอดคล้องกับความเห็นของเสฐียรโกเศศ ที่ว่า "แท้จริงพิธีแต่งงานที่จัดทำกัน นี้เป็นสองพิธีรวมกัน คือ พิธีขึ้นเรือนหอหรือเรือนใหม่และพิธีแต่งงาน ทำพิธีต่อเนื่องกันไปเป็นงานเดียว"³

ในการทำบุญตักบาตรในตอนเช้า เขานิมนต์พระชุกติเกี่ยวกับวันวาน แต่การตักบาตร นั้นจะตักรวมขึ้นหรือรวมทนทีหรือไม่ สมัยนั้นคงไม่ถือเคร่งครัดนัก เพราะนางวันทองได้ชื่อว่า เป็นเมียขุนช้างทั้ง ๆ ที่ไม่ได้เข้าพิธีชัคน้ำ และไม่ยอมทำบุญตักบาตรร่วมด้วย กวีก็มิได้เอ่ยถึง

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น.265.

² เรื่องเดียวกัน, น.804.

³ เสฐียรโกเศศ (พระยาอนุমানราชชน), ประเพณีเรื่องแต่งงาน---, น.66-7.

ว่าผิดประเพณี เพราะถ้าเป็นเรื่องที่ด้านความรู้สึกที่ดีของมหาชนสมัยนั้น กวีคงออกจะแทรกความคิดเห็นไว้อย่างไม่ได้ ตัวอย่างขุนช้างตักบาตรคนเดียว

ขุนช้าง เอ้อมมือถือขันข้าว
จึงร้องมาว่าคุณแม่ศรีประจัน
ใส่บาตรด้วยกันร่วมขันเสีย
ศรีประจันฟังคำร้องข้าวว่า

จับเอาทหารพี่มีขมัน¹
เอ็นดูฉันให้แม่พิมพ์หล่อนออกมา
หล่อนเป็นเมียฉันแล้วคุณแม่ข้า
เป็นไรหว่าออพิมพ์ไม่ออกไป

ตัวอย่างคอนพระไวยและศรีมาลาตักบาตรเราจะเห็นประเพณีทำบุญขึ้นเรือนหอ ได้
อย่างชัดเจนว่า ใช้ทัพพีคนละอัน สำหรับตักบาตร แต่เวลาเทข้าวลงบาตร เทพร้อมกัน :

ท่านผู้หญิงวันทองร้องเรียกข้าว
เอาทหารพี่ตะทองมาสองคน

ให้คชข้าวขาวขาวสักคอนขัน²
ช่วยกันยกไปวางกลางนอกชาน

เดินออกนอกชานสะทั้นใจ
แล้วส่งคันทหารพี่ให้ศรีมาลา
ศรีมาลาอายุใจมิใคร่จะรับ
แต่พอกุมเข้าด้วยกันให้มันคง

พระหมื่นไวยตักข้าวไว้คอยท่า³
พอสบตาเจ้ากุ่มยลละมุนลง
วันทองจับข้อศอกคอยเสือกส่ง
ประคองคอยเทลงในบาตรพลัน

และ :

เจ้าสร้อยฟ้าถึงบ้านแหวกมานมอง

เห็นผิวเมียเขาประคองขันข้าวใส่⁴

อย่างไรก็ตามความคอนขุนช้างตักบาตรแสดงว่าเป็นการตักบาตรร่วมขัน มิใช่ตักบาตร
ร่วมทัพพีเหมือนสมัยปัจจุบัน ซึ่งเสฐียรโกเศศ ได้อธิบายว่า " ได้ทราบมาว่าแต่ก่อนเจ้าบ่าวเจ้า

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น.265-6

² เรื่องเดียวกัน, น.806.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁴ เรื่องเดียวกัน, น.807.

ตอนคำของคืนส่งตัวบิคารมารคาของฝ่ายหญิงจะต้องอบรมสั่งสอนบุตรสาวของตนให้
ปฏิบัติหน้าที่เป็นภรรยาที่ดีจนกระทั่งถึงเวลาส่งตัวจึงนำมายังเรือนหอ กังตัวอย่างนางศรีประจัน
สอนนางพิมพ์ว่า

โอเจ้าพิมพ์มีนวลของแม่เอ๋ย

ร้อยซึ่งจงจำคำมารคา

ร้อยคนพันคนไม่คลใจ

แม่เลี้ยงไว้มิให้อันใดแพว

ครั้นเติบโตใหญ่จะไปเสียจากอก

ฉวยชุกคำทำผิดแม่ก็กลัว

เนื้อเย็นจะเป็นซึ่งแม่เรือน

เข้านอกออกในให้ระวัง

อย่าหึงหวงจ้วงจาบประจานเงิน

แม่เลี้ยงมาหวังว่าจะให้ก็

สอนลูกอยู่จนล่วงเขายามแล้ว

โลมเล้าเอาใจให้โคลคลา

เจ้าไม่เคยให้ชายเส่นหา¹

นี่คุณเคยของเจามาก่อนแล้ว

จำเพาะเจาะไค้เจ้าพลายแก้ว

แต่น่าวไม่เปรียะหนึ่งไม่ต้องตัว

แม้วิตกอยู่ควยเจ้าจะเลี้ยงผิว

อย่าทำชั่วชั้นเชิงให้ชายชัง

ทำให้เหมือนแม่สอนแต่หนหลัง

ลูกนั่งนอนนมแก่สามมี

อย่ากอกเกินก่อนผิวไม่พอที่

จงเป็นศรีสวัสดิ์สุขทุกเวลา

เจ้าพลายแก้วจะคอยละห้อยหา

เข้าในหอเห็นหน้าเจ้าพลายน้อย

ลักษณะการอบรมสั่งสอนลูกสาวก่อนส่งตัวให้ชายที่จะเป็นสามีนี้ ปรากฏเป็น
ธรรมเนียมที่เว้นไม่ไค้ของสังคมสมัยนั้น แม้ว่าการส่งตัวนั้นจะมี ไซ่เนื่องในการส่งตัวหลัง
พิธีแต่งงานก็ตาม กังเช่นบิคารมารคานางบัวคลี่สั่งสอนลูกสาวก่อนส่งตัวให้ขุนแผน แสนคำแมน
และนางศรีเงินยวงสอนนางลาวทองเมื่อยกให้พลายแก้ว พระเจ้าเชียงใหม่และมเหสีสอน
นางสร้อยฟ้า และพระพิจิตรกับนางบุษบาสอนนางศรีมาลา ฯลฯ เป็นต้น

¹ ขุนช้าง - ขุนแผน, น.164.

การแต่งงานเริ่มด้วยการสู่ขอ, การสอบวันเดือนปีเกิดของชายหญิงว่าสมพงศ์กันหรือไม่ ถ้าไม่มีอะไรขัดข้องก็จัดการแต่งงาน ซึ่งลาลูแบร์บันทึกว่า "ข้างเจ้าบ่าวไปเยี่ยมคุณแม่ 3 ครั้ง พาของกำนัลมีหมากพลูและผลไม้...ไปให้" ¹ เข้าใจว่าครั้งแรกคงไปทาบถามสู่ขอ ครั้งที่สองอาจเป็นการหมั้นหมาย ครั้งที่สามอาจเป็นการยกขันหมากไปแต่งงาน ในวันแต่งงานญาติพี่น้องทั้งสองฝ่ายมาชุมนุมที่บ้านเจ้าสาว เพื่อทำพิธีแต่งงาน ในครั้งนั้นลาลูแบร์เล่าว่ามีการนับเงินทุนของเจ้าบ่าวเจ้าสาวด้วย แต่ในพิธีแต่งงานนั้นไม่กล่าวถึงพิธีสงฆ์ เมื่อบ่าวสาวอยู่กินกันสองสามวันแล้วจึงจะทำบุญขึ้นบ้านใหม่และชักน้ำให้เป็นสิริมงคล ในพิธีนี้มีการกินเลี้ยงและมหรสพฉลองกันที่บ้านเจ้าสาวด้วย ²

จอห์น ครอเฟิค ชาวอังกฤษที่เข้ามาในสมัยรัชกาลที่ 2 ได้ให้ข้อสังเกตเกี่ยวกับประเพณีการแต่งงานของคนไทยไว้ตรงกับข้อมูลในเรื่อง ขุนช้าง - ขุนแผน เป็นส่วนมาก ที่สำคัญคือมีพระสงฆ์เข้าเป็นส่วนหนึ่งในการทำพิธีด้วย ³ แต่ไม่มีบทบาทโดยตรงเหมือนพระสงฆ์ในเรื่อง ขุนช้าง - ขุนแผน ที่พระสงฆ์เป็นประธานในพิธีชักน้ำให้คู่บ่าวสาว ทั้งยังเป็นผู้สวมมงคลคู่ให้ด้วย

เมื่อนำพิธีแต่งงานจากเรื่องนี้ไปเปรียบเทียบกับประเพณีที่เกี่ยวกับชีวิตอื่นๆ เช่น ประเพณีการเกิด, ตาย, โอนจุก ฯลฯ เป็นต้น จะเห็นว่าชีวิตคนไทยในสมัยรัตนโกสินทร์คลุกคลีใกล้ชิดกับพระบรมพุทธานุศาสนามาก นอกจากนั้นศาสนายังเป็นแกน

¹ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ (ผู้แปล), จดหมายเหตุจากลาลูแบร์, เล่ม 1, น. 219.

² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

³ รัช รัตนโกสินทร์, เมืองไทยในทัศนะของฝรั่ง, น. 8.

สำคัญของสังคมที่โน่นมาสมาชิกในสังคมนั้น ๆ ให้รวมแรงรวมใจกันจัดพิธีกรรมต่าง ๆ ขึ้นเป็น ประจำจนกลายเป็นขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมประจำสังคม ทำให้เรื่องต่าง ๆ ที่เป็นนามธรรมเหล่านี้กลับมาเป็นรากฐานสำหรับสถาบันสังคมในสมัยปัจจุบัน เช่น สถาบันกฎหมาย มีตัวบทกฎหมาย ผู้พิพากษาและศาลสถิตยุติธรรม, สถาบันการศึกษา มีวัด, โรงเรียน, มหาวิทยาลัย ฯลฯ สถาบันเหล่านี้จัดตั้งขึ้นได้โดยอาศัยขนบธรรมเนียมและวัฒนธรรมเป็นแนวในการสร้างหลักการหรือกฎเกณฑ์สังคม เช่น บัญญัติเป็นกฎหมายตราสามดวง หรือ การตรารัฐธรรมนูญในสมัยปัจจุบัน ฯลฯ เป็นต้น

(จ) การตั้งที่อยู่อาศัย ในทางสังคมวิทยาจัดที่อยู่อาศัยของคู่สมรสเป็น 3 ประเภท คือ¹

1. บ้านฝ่ายชาย (patriolocal residence) คู่สมรสอยู่กับพ่อแม่ของฝ่ายชาย
2. บ้านฝ่ายหญิง (matriolocal residence) คู่สมรสอยู่กับพ่อแม่ฝ่ายหญิง
3. บ้านส่วนตัว (neolocal residence) คู่สมรสแยกอยู่ลำพัง เป็นอิสระ

เมื่อศึกษาเรื่องการแต่งงานในข้อ 2.1.4 พบว่าสมัยรัชกาลที่ 1 และ 2 นั้นแต่งแบบ "อาวามงคล" คือชายสู่ขอหญิง และแต่งแล้วหญิงตามสามีไปอยู่ด้วย แต่การไปอยู่กับฝ่ายชายนั้น ในเรื่อง ขุนช้าง-ขุนแผน มีอยู่ 2 แบบ คือ "บ้านฝ่ายชาย" และ "บ้านส่วนตัว"

ก. ขุนช้างตั้งที่อยู่อาศัยแบบ "บ้านส่วนตัว" คือ พานางวันทองไปอยู่บ้านกลางแปลงของคน ตัวอย่างคือ:

จะกล่าวถึงเจ้าขุนช้างลาน
พึ่งเหตุเภทภัยไม่เห็นมี

อยู่กับท่านแม่ยายไม่หลีกหนี²
เรียบตีประมาณสักเดือนปลาย

¹ สุพัตรา สุภาพ, สังคมวิทยา, น.98; และ บุญสนอง บุญโยทยาน, มนุษย์กับสังคม, น.64.

² พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น. 313.

ข. ที่อยู่ของพระไวยกับนางศรีมาลาเป็นแบบ "บ้านส่วนตัว"

เมื่อพระไวยกับนางศรีมาลาแต่งงานแล้ว ไม่ได้อาศัยอยู่ในบ้านบิณฑาคารดาของฝ่ายใด แต่คุมรสอยู่บ้านส่วนตัวซึ่งสมเด็จพระพันวษาพระราชทานให้แก่พระไวย ตัวอย่างที่แสดงว่าพระไวยได้รับพระราชทานบ้านคือ :

พระพิจิตรบุษบาภิบาลรัก

ก็ขึ้นพักอยู่ที่บ้านประทานใหม่¹

ตอนนางวันทองมาช่วยงานแต่งลูกชาย :

วันทองเดินหน้ามาตามถนน

ขึ้นบนเรือนใหญ่พระไวยนั้น²

และ :

บ้านพระไวยคนผู้อยู่คับคั่ง

พระสงฆ์นั่งสวดมนต์อยู่บนหอ³

ที่อยู่อาศัยแบบ "บ้านส่วนตัว" นี้เป็นสิทธิ์ของพระไวย ซึ่งขุนแผน หรือใคร ๆ ไม่อาจมาขับไล่หรือเรียกร้องมาเป็นของตนได้ ทั้งอำนาจการปกครองบ้านเรือนก็เป็นของพระไวยโดยอิสระ ถ้าหากจะยินยอมบิดาบ้างก็อาจจะด้วยความเกรงใจ ฉะนั้นเมื่อพระไวยหลงเสน่ห์นางสร้อยฟ้า ขุนแผน จึงไม่สามารถทำอะไรลูกชายได้ นอกจากหุนหันเรียกดาบฟ้าฟื้นคืน ถ้าหากพระไวยตั้งที่อยู่แบบ "บ้านฝ่ายชาย" แล้ว แน่แน่นอนว่าขุนแผนต้องไล่พระไวยกับนางสร้อยฟ้าออกจากบ้าน หรือหุบตีเอาตามชอบใจ

ค. ครอบครัวขุนแผนมีที่อยู่อาศัยแบบ "บ้านฝ่ายชาย" และ "บ้านส่วนตัว"

ในระยะต้นที่พลายแก้วแต่งงานกับนางพิม แล้วยังพักอาศัย "อยู่ในเรือนหอที่บ้านนางศรีประจันนั้น ควรจะนับว่าเป็นแบบ "บ้านฝ่ายหญิง" แต่ก็ไม่แน่ใจว่าพลายแก้วจะพำนักอยู่ที่นี่

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น. 800.

² เรื่องเดียวกัน, น. 803.

³ เรื่องเดียวกัน, น. 806.

ตลอดไปหรือไม่ เพราะบังเอิญมีเหตุการณ์อื่นมาแทรกเสียก่อน แต่ถ้าอาศัยเหตุผลทางด้าน
 ชนข้างที่พาเมียมาอยู่บ้านของตนในภายหลัง ประกอบกับปลายแก้วหรือขุนแผนพานางลาวทอง
 มาอยู่บ้านมารดาที่กาญจนบุรีแล้ว จึงตัดสินใจว่าขุนแผนควรจะต้องอยู่อาศัยในระยะแรกแบบ
 "บ้านฝ่ายชาย" คือพาเมียมาอยู่บ้านมารดา และเป็นแบบ "บ้านส่วนตัว" เมื่อขุนแผนได้เป็น
 พระกาดูจนบุรี หรือ พระสุรินทรภาไชยแล้ว

ก. ที่อยู่อาศัยของขุนแผนแบบ "บ้านฝ่ายชาย"

ตัวอย่าง เป็นตอนที่ขุนแผนโกรธนางวันทองที่ทิ้งนางลาวทอง และยังบังอาจประชด
 ขุนแผน จึงโกรธเกรี้ยวตัดนางวันทอง พาลาวทองไปกาดูจนบุรี :

ขุนแผนซัดใจคงไฟคิก	กูกาคิดถึงอีวันทองไม่ ¹
ส่งข่าผูกข้างพลางจะไป	บ้านเขาชนไก่ของมารดา
ข่าใหญ่ผูกข้างแล้วเสร็จสรรพ	รับชนของใส่ลงหนักหนา
สำเร็จเสร็จจพลงมีทันช้า	ขุนแผนมาขึ้นข้างกับลาวทอง

เมื่อขุนแผนคิดคุก² จนกระทั่งพลายงามทูลขอโทษขุนแผนให้ออกไปช่วยทำศึก
 เชียงใหม่³ ขุนแผนก็ได้พานางลาวทองและนางแก้วกิริยามาอาศัยอยู่กับมารดาซึ่งเวลานั้นย้าย
 จากกาดูจนบุรีเข้ามาอยู่อยุธยาแล้ว

ตัวอย่างตอนขุนแผนพานางแก้วกิริยากับนางลาวทองไปบ้านนางทองประศรี :

ครึ่งรุ่งเช้าเข้าไปอัญชลี	บอกคดีไต่ข่าวว่ามันมา ⁴
ว่าบัดนี้คุณแม่ทองประศรี	มาแต่กาดูจนบุรีอยู่เคหา
เพราะฝ่าเท้าเจ้าคุณภรรยา	ลูกกับบุตรภรรยาจะลาไป

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น.285.

² เรื่องเดียวกัน, น.499.

³ เรื่องเดียวกัน, น.604-5 และ น.716-37.

⁴ เรื่องเดียวกัน, น. 620.

ข. ที่อยู่อาศัยของขุนแผนแบบ "บ้านส่วนตัว"

และระหว่างที่ขุนแผนไปทัพนั้น นางแก้วกิริยาและนางลาวทองก็อาศัยอยู่กับแม่ผู้
ตลอดมาจนกระทั่งขุนแผนชนะศึกกลับมา ได้รับพระราชทานยศเป็นพระกาญจนบุรี ขุนแผนจึง
ได้พาภรรยาแยกไปอยู่บ้านปลูกใหม่ที่กาญจนบุรี เป็นการเริ่มต้นที่อยู่อาศัยแบบ "บ้านส่วนตัว"
ต่อไปตัวอย่างตอนขุนแผนไปกินตำแหน่งเจ้าเมืองกาญจนบุรี :

จะกล่าวถึงพระองค์ผู้ทรงภพ	เฉลิมลบล้ำเลิศระเหิกระหง ¹
จึงตรัสสั่งขุนแผนแสนณรงค์	เองจง ออกไปกาญจนบุรี
ราชการบ้านเมืองเอาใจใส่	ระวังระไวขอบเขตบุรีศรี
ตรวจตราคางคกพงพี	เองไปจงคือยามภัย ๗

นางแก้วกิริยาและนางลาวทองจืดของ :

เจ้าแก้วกิริยานางลาวทอง	หาของเสร์จลิน์ทุกสิ่งสรรพ ²
เตรียมช่างบรรทุกทุกสิ่งอัน	ช่างพวกเกวียนนั้นให้ลองไป

และที่บ้านกาญจนบุรี ก็บรรยายชีวิตครอบครัวของขุนแผนว่า :

แสนสำราญอยู่บ้านกาญจนบุรี	เปรมปรีดีเป็นสุขเกษมสันต์ ³
---------------------------	--

ผู้อ่านบางท่านอาจมีความเห็นว่า ตอนขุนแผนไค้ นาง บัควลี นั้น⁴ น่าจะมีที่อยู่อาศัย
เป็นแบบ "บ้านฝ่ายหญิง" "คืออยู่แต่งงานอยู่กับบิดามารดาของฝ่ายหญิง เพราะขุนแผนแกล้ง
ไม่ทำการงานอย่างใด ค่อยเห็นว่าเป็นอาชีพผิดกฎหมาย แต่ผู้วิจัยมีความเห็นว่าไม่ควรจะนับ

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น. 902.

² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 905.

⁴ เรื่องเดียวกัน, น. 341.

เข้าอยู่ในประเภทนี้ เนื่องจากเรทราบที่อยู่แล้วว่าขุนแผนมีหลักแหล่งของตนแบบ "บ้านฝ่ายชาย" และ "บ้านส่วนตัว" คืออยู่กับนางทองประศรีในระยะต้น และแยกออกไปอยู่บ้านเจ้าเมืองกาญจนบุรีในตอนหลัง ถ้าหากนางบัวคลี่รักและซื่อสัตย์ต่อขุนแผนตลอดไป ขุนแผนย่อมเปิดเผยที่มาของตนแก่หมื่นหาญ และนำนางบัวคลี่มาอยู่บ้านมารดาด้วย เพราะฉะนั้นการพักพิงอยู่กับพ่อตาแม่ยายในคราวนี้ก็เหมือนกับที่ขุนแผนและขุนช้างเคยอยู่ในเรือนหอที่ปลูกในบริเวณบ้านแม่ยายนั่นเอง อันเป็นการพักอยู่ชั่วคราวไม่อาจเรียกได้ว่าเป็นการตั้งหลักแหล่งแน่นอนอย่างไรก็ตามความในตอนที่เกิดกุมารทองบุตรนางบัวคลี่นั้น¹ เป็นหลักฐานให้เห็นว่าสังคมสมัยนั้นไม่นิยมให้ตัวเมียอาศัยอยู่กับบิดามารดาของฝ่ายหญิง คอนช้างจะประมาณว่าญาติทางฝ่ายพ่อตาแม่ยายไม่มีศีลธรรมนัก ทั้งทำให้ชายผู้เป็นสามีไม่มีอิสระในด้านความคิดและการกระทำเลย เช่น ขุนแผนไม่ทำงานพ่อตาก็หาว่าขี้เกียจ ครั้นแสดงฤทธิ์เดชให้ดูก็อิจฉาริชยาถึงขนาดหมายปองชีวิต เป็นต้น

(จ) การมีทายาท หมายถึงการที่คู่สมรสมีบุตรหรือธิดา อันเนื่องมาจากการสมรส นั้น ในสมัยโบราณ เมื่อชายหญิงแต่งงานกันต้องพยายามมีบุตรด้วยกันให้ได้ มิฉะนั้นจะไม่ถือว่าเป็นการแต่งงานนั้นสมบูรณ์ตามเรื่อง ขุนช้าง-ขุนแผน ฉบับที่กรมศิลปากรตรวจชำระใหม่และมีผังแสดงลำดับวงศ์สกุลของตัวละครในเรื่อง² จะพบว่าคู่สมรสส่วนมากจะมีบุตรชายหรือหญิงเป็นทายาท เป็นต้นว่า :

1. ขุนไกรพลพ่าย + นางทองประศรี มีบุตรชายคือ พลายแก้ว หรือ ขุนแผน
2. ขุนแผน + นางวันทอง มีบุตรชายคือ พลายงาม หรือ พระไวย

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น. 332-62.

² กรมศิลปากร, เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน, ภาคปลาย, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหญิง เชื้อ ชลธารวินิจัย (เชื้อ ชลานุเคราะห์) ณ เมรุวัดประยูรวงศาวาส, 10 มกราคม 2509 (พระนคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิระพร, 2509) น. [53-58], "ลำดับวงศ์สกุลของตัวละครในเรื่อง ขุนช้าง-ขุนแผน".

3. ขุนแผน + นางลาวทอง	มีบุตรชายคือ	พลายณรงค์
4. ขุนแผน + นางบัวคลี่	มีบุตรชายคือ	กุมารทอง
5. ขุนแผน + นางแก้วกิริยา	มีบุตรชายคือ	พลายชุมพล
6. ขุนศรีวิชัย + นางเทพทอง	มีบุตรชายคือ	ขุนช้าง
7. พันศรโยธา + นางศรีประจัน	มีบุตรสาวคือ	นางพิมพิลาโลยหรือวันทอง
8. เจ้าเมืองเชียงใหม่ + นางอัปสร	มีบุตรสาวคือ	นางสร้อยฟ้า
9. พระเจ้าดำนช้าง + นางเกสร	มีบุตรสาวคือ	นางสร้อยทอง
10. แสนคำแมน + นางศรีเงินยวง	มีบุตรสาวคือ	นางลาวทอง
11. พระพิจิตร + นางบุษบา	มีบุตรสาวคือ	นางศรีมาลา

ฯลฯ

ใน ขุนช้าง-ขุนแผน ผู้อ่านจะเห็นประโยชน์ของการมีลูกนับอเนกประการ โดยเฉพาะลูกชาย เช่น พลายแก้วและพलयงม :

1. เป็นผู้สืบสกุลของบิดา ตัวอย่างคือ :

อุตสาห์สอนวิชาบรรพชาให้ลูกนี้สืบวงศ์วงศ์พลายไป¹

พलयงมก็เป็นผู้สืบสกุลของขุนแผน เช่น :

ทองประศรีตั้งใจให้อนุญาติ เจ้าเชื้อชาติวงศ์พลายจงผายผัน²

ขุนแผนแสนสวาทอนุญาติว่า จงอุตสาห์สืบตระกูลเถิดขุนหัว³

ฯลฯ

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น. 18.

² เรื่องเดียวกัน, น. 534.

³ เรื่องเดียวกัน, น. 536.

2. สามารถบวชเรียนเป็นพระสงฆ์ช่วยอุทิศส่วนกุศลให้บิดามารดาได้ตัวอย่างใน
ขุนช้าง-ขุนแผน คือ

ตอนบวชเฉรพลายแก้ว นางทองประศรี พูคว่า

ท่านเจ้าขานันพาลูกมาบวช
ควยขุนไกรบิดามาถึงกาล

ช่วยเสกสวดสอนให้เป็นแก่นสาร¹
จะไต่อธิษฐานให้ส่วนบุญ

ตอนพลายแก้วขอรองมารดาให้มาสู่ขอนางพิม นางทองประศรีมีคำให้พลายแก้วบวช
เรียนเสียก่อน :

บวชก่อนเถิดอย่าเพ้อมีเมียเลย
พ่อเจ้าเขาก็ตายไปนานแล้ว
บวชสักสองพรรษาอย่าอาวรณ์

แม่จะได้ชมเซบเซบใจ²
ลูกแก้วจงไปรดแก้เสียก่อน
สักมาแม่จะผ่อนให้มีเมีย

พระไวยบวชให้นางวันทอง หลังจากนางถูกประหารชีวิตแล้ว :

แล้วนิมนต์พระสงฆ์วัดตะไกร
เข้าโบสถ์พระสงฆ์บวชให้

พระหมื่นไวยปลงผมไม่ชาติ³
ญาติกาเข้าโศกสามมี

ส่วนลูกสาวนั้นจะทำหน้าที่สองประการแรกนั้นไม่ได้ เพราะสังคมไทยไม่นิยมให้ผู้หญิง
สืบสกุลหรือบวชเป็นพระ แต่ลูกสาวก็ตอบแทนพระคุณของบิดามารดาได้ในทางอื่น เช่น ช่วย
ปรนนิบัติบิดามารดา ช่วยดูแลเหยาเรือนและบ่าวไพร่ ช่วยหุงอาหาร ฯลฯ เป็นต้น หน้าที่พิเศษ
ของลูกสาวนอกเหนือจากงานประจำวันที่เราพบในขุนช้างขุนแผน คือ

¹พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น. 47.

²เรื่องเดียวกัน, น. 151.

³เรื่องเดียวกัน, น. 899.

1. ทำหน้าที่เป็นของกำนัล ที่มีความรักมักยกให้เจ้าขุนมูลนาย เช่น นางลาวทอง ถูกยกให้พลายแก้ว ตอนชนะศึกเมืองเชียงทอง ตัวอย่างเช่น

ตายายปรึกษากันปรองคอง
จะพาไปยกให้เป็นค่านับ

ลาวทองลูกเราผู้ร่วมใจ¹
แม่ทัพเห็นที่จะรักใคร่

แม่ทัพขุบเลี้ยงเจ้าลาวทอง
ชาวบ้านก็จะเป็นสุขสบาย

คงมิให้พวกพ้องต้องระส่ำระสาย
ไม่ต้องหวนอันตรายที่ทัพไทย

2. เป็นเครื่องบรรณาการทางการเมือง เช่น พระเจ้าล้านช้างถวายนางสร้อยทองแก่พระพันวษา ตัวอย่างที่แสดงความคิดของพระเจ้าล้านช้างในการจะส่งพระธิดาไปถวายกษัตริย์ไทย :

จะฟังพาอาศัยไม่เห็นเคือง
อาณาประชาราบไปในทิศ
เราถวายสร้อยทองพระธิดา
ทหารอยุธยาจะมาช่วย
ควยพระองค์ทรงยศอยู่ในธรรม

อันกรุงไทยเกียรติยศนั้นฟุ้งเฟื่อง²
เขาลือเลื่องทรงธรรมอยุธยา
ลือฤทธิ์ทุกประเทศภาษา
ถึงเชียงใหม่มากรับกัน
ไม่ทิ้งเราให้ม้วยอาสา
จะคิดกันฉันทใจให้วาม่า ๆ

3. เป็นตัวจํานำหรือเชลย เช่น นางสร้อยฟ้าเป็นตัวจํานำของพระเจ้าเชียงใหม่ที่ถวายแก่พระพันวษา : ตัวอย่างที่แสดงว่านางสร้อยฟ้าเป็นตัวจํานำหรือเชลยคือ

ตัวจํานำรับค่าไม่กลับกลาย

ขอถวายบุตรไว้ได้บาทา³

ฯลฯ

¹พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น. 209.

²เรื่องเดียวกัน, น. 549.

³เรื่องเดียวกัน, น. 783.

อันลูกสาวเกล้าพระหม่อมถวายขาด

ฯลฯ

พระเจ้าเชียงใหม่ทอดลูกแล้ว โศกา

เพราะมีตัวเจ้าถวายจึงคลายเคือง

ฯลฯ

เป็นเซลดกกองทัพเขาจับมา

ถ้าไม่มีตัวเจ้าเข้าถวาย

ไว้เป็นข้าฝ่าพระบาทจนตักนัย¹

ว่าพอนี้จะลาเจ้ากลับไป²

ไค้มือเมืองเจ้าจะตกอยู่กรุงไค้

เหมือนลูกยาช่วยให้รอกตลอดไป³

ก็คงพากันตายอยู่เมืองไค้

4. เป็นตัวชักคอกหรือขายฝาก เช่น พระสุโขทัยขายฝากนางแก้วกิริยากับ
ขุนช้าง ตัวอย่างคือ

เจ้ารวบรวมอกไปมิไค้ชา

จะเอาน้องสาวมาฝากไว้

สารทุกขหนักหนาเป็นขอใหญ่⁴

ต้องเร่งเงินพินัยยังไม่พอ

ตัวอย่างอีกตอนหนึ่งคือนางแก้วกิริยาบอกความเป็นมาของตนแก่ขุนแผน

บิดาต้องจำระยำยาก

ข้าเจ้าลูกท่านสุโขทัย⁵

ขายฝากคือนให้ท่านไค้

และนางแก้วกิริยาเล่าเรื่องหนหลังของตนให้ลูกชายคือพลายชุมพลฟังว่า

คุณตาเป็นพระยาสุโขทัย

เขาจำไว้ในทมิฬริมคลัง

เอามารคามาขายขุนช้างไว้

เขวช่วงไค้กรวดกรำทำสะคิง

ต้องเร่งเงินพินัยห้าสิบบั้ง⁶

ไค้ส่งไปแล้วยังสิบบ้างคำลึง

ต้องลำบากยากไร้อยู่ปีครึ่ง

พอเจ้าจึงช่วยไค้ไค้แม่มา

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น.784.

² เรื่องเดียวกัน, น.785.

³ เรื่องเดียวกัน, น.786.

⁴ เรื่องเดียวกัน, น.314.

⁵ เรื่องเดียวกัน, น.375.

⁶ เรื่องเดียวกัน, น.947.

เรื่องบิคาขายลูกนี้คงทำมานานแล้ว เพราะลาดูแบร์ก็ยังบันทึก "อำนาจบิคา" ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ไว้ว่า "ทำอะไรก็ได้สุดแต่ใจ ในครอบครัวของตน แมจนขายลูกของตัวเมียของตัวก็ได้ตามผลการหมก --- เมื่อบิคา มารดาหย่าขาดจากตัวเมียกันแล้ว ทั้งสองข้างอาจจะขายลูกที่ตัวใดแบ่งส่วนมา"¹

ส่วนการเอาลูกสาวเป็นสินไต่บ้านเมืองเช่น นางสร้อยฟ้า นั้น มีปรากฏในนิทานโบราณ เช่น นิทานเรื่องสังข์ศิลป์ชัย และต่อมาได้ทำเป็นบทละครความเก่า ตอนท้าวกุมภกัณฑ์ แพบันสนกาเอาบ้านเมืองกับพระยานาค พระยานาคก็ได้ขอนางศรีสุพรรณพระธิดาของท้าวกุมภกัณฑ์เป็นสินไต่บ้านเมือง นิทานเรื่องนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้คัดลอกมาพระราชนิพนธ์เป็นบทละครนอกด้วย²

คุณประโยชน์ของการมีบุตรหรือทายาทตามที่กล่าวไปแล้วนั้น เป็นการบรรยายไปตามสภาพสังคม แต่ความนิยมที่จะมีบุตรหรือธิดาหลังจากการสมรสแล้วอาจได้อิทธิพลความคิดมาจากเรื่องไตรภูมิพระร่วง ที่บรรยายเกี่ยวกับเปตวิสัยหรือดินแดนแห่งเปรต กล่าวว่ายูไปเกิดเป็นเปรต เพราะมีบาปกรรมที่ทำไว้ แต่ตอนหนักให้เป็นเบาได้ ด้วยการให้ลูกหลานญาติมิตรทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้ไป การทำบุญแบบนี้เรียกว่าบูรพเปตพลี คือ เช่นบรรพบุรุษที่ตายไปเป็นเปรต³

นอกจากนั้นความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องบุตรจะได้บาปให้บิคา มารดาได้นั้นอาจได้อิทธิพลพราหมณ์ พวกพราหมณ์ถือว่าลูกหลานที่มีชีวิตอยู่มีหน้าที่ทำพิธี **สารท**อุทิศส่วนกุศลไปให้บรรพบุรุษที่ล่วงลับไปแล้ว⁴ มีนิทานเล่ากันว่า ฤๅษีชารัตการ ไม่มีภรรยา ไปพบเปรตถูกทรมานเอาเชือกมัดเท้าไว้แล้วห้อยหัวลงไปในหลุม มีหนูกำลังกัดเชือกให้ขาด ฤๅษีถามเปรตได้ความว่าเปรตนั้นเป็นญาติของตนคนหนึ่ง เมื่อยังมีชีวิตอยู่ไปมีลูกเมียตายแล้วจึงไม่มีใครทำพิธี **สารท**ให้ ต้อง

¹ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ (ผู้แปล), จดหมายเหตุลาดูแบร์, เล่ม 1, น. 230.

² พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, "สังข์ศิลป์ชัย" บทละครนอก---, น. 605.

³ เสฐียรโกเศศ (พระยาอนุমানราชชน), เล่าเรื่องในไตรภูมิพระร่วง (พระนคร: คลังวิทยา; 2502), น. 63.

⁴ เรื่องเดียวกัน, น. 57.

ถูกทรมาณตกนรกชื่อ บุตร ดังนี้ ฤๅษีวาทการกล่าวจะตกนรกชุนนี้บ้างจึงต้องมีเมียมีลูกบ้าง¹

ประเพณีแซนศพของจีน ถ้าผู้ใดไม่มีบุตรชายสืบสกุลก็จะไม่ได้ขนมแซนศพ และผู้นั้นจะเป็นผู้มีความทุกข์ต่อไปภายหน้า ท่านองเคียวลัทธิพราหมณ์เช่นเปรต พวกพราหมณ์จึงต้องมีลัทธิหาบุตร ซึ่งจำแนกออกไปได้ 12 จำพวก คือ²

1. บุตรเกิดจากภรรยาคนที่แต่งงานกัน
2. บุตรเกิดจากภรรยาคนกับผู้มีความรู้จบทางไตรเพท
3. บุตรที่เกิดจากภรรยาคนกับผู้นอนที่เห็นแก่ทรัพย์สินจ้าง
4. บุตรเกิดจากภรรยาภายหลังสามีตาย
5. บุตรบุญธรรมที่เกิดจากลูกสาวคน
6. บุตรที่เกิดจากภรรยาหลายคนหลายตัว
7. บุตรที่มีผู้ยกให้
8. บุตรที่ขอมาด้วยความเสนาหา
9. บุตรที่สมัครใจเป็นบุตรบุญธรรม
10. บุตรติดทองภรรยา
11. บุตรของพี่ชายน้องชาย
12. บุตรที่เกิดจากภรรยาต่ำสกุลรุนชาติกว่า

บุตร 6 จำพวกแรกเป็นผู้รับมรดกและสืบสกุลได้ นับเป็นเชื้อสายของตนโดยตรงพวกนี้แซนศพได้

บุตร 6 จำพวกหลังสืบสกุลและรับมรดกไม่ได้ แซนศพไม่ได้ แต่ยังมีฐานะเป็นเชื้อสายด้วย

¹ เสือบริโกเศศ (พระยาอนุমানราชชน), เล่าเรื่องในไตรภูมิพระร่วง (พระนคร: คลังวิทยา; 2502), น. 62-3.

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, (พระนคร: ศิลปাবรรณาคาร, 2503), "พระราชพิธีเดือนสิบ," น. 641-2.

ความปรารถนาจะมีทายาทของไทยเราน่าจะมีอิทธิพลความเชื่อเหล่านี้เข้ามาปะปน
อยู่ควยไม่มากนัก และปัจจุบันนี้เราก็ทำพิธีสารทกันอยู่ แต่ถึงพิธีการมาเข้าแบบพุทธศาสนา
คือทำบุญตักบาตร และกวนข้าวกระยาสารทถวายพระ

2) ประเภทของการสมรส มีหลักเกณฑ์สำคัญสำหรับจัดประเภทการสมรสตาม
แนวสังคมวิทยาได้ 3 ประการคือ

- (1) โดยถือจำนวนคู่สมรสเป็นหลัก
- (2) โดยใช้เรือนหอหรือที่อยู่อาศัยเป็นหลัก
- (3) เป็นการสมรสแบบนอกวงศ์วาน (exogamy) หรือในวงศ์วาน (endogamy)

(1) ประเภทของการสมรสที่ยึดถือจำนวนคู่สมรสเป็นหลัก¹ ถ้านับตามแบบฉบับ
ของวัฒนธรรมทั่วโลกแล้วมี 2 ชนิดคือ

(ก) แบบผัวเดียวเมียเดียว (monogamy) การสมรสแบบนี้มีกัน
มากในสมัยปัจจุบัน มักกำหนดกฎเกณฑ์เป็นลายลักษณ์อักษรหรือตราเป็นกฎหมายให้ชายหญิง
จดทะเบียนสมรสได้เพียงคนเดียวจะแต่งงานใหม่ต้องหย่าร้างคนเก่าเสียก่อน แต่บางสังคม
ก็ห้ามการหย่า

(ข) แบบผัวหลายคนเมีย (polygamy) แยกออกได้อีก 2 แบบ คือ
"แบบผัว" (polyandry) หญิงคนหนึ่งมีสามีได้หลายคน และแบบเมีย (polygyny)
ชายคนหนึ่งมีภรรยาได้หลายคน

ในสังคมบางแห่งอาจมีแปลกออกไปซึ่งไม่นับว่าเป็นแบบฉบับของวัฒนธรรมทางค่าน
การสมรส คือแบบที่เรียกว่า "ส่ำสอน" (promiscuity) หญิงชายมีความสัมพันธ์กับใคร
ก็ได้ไม่ต้องมีกฎเกณฑ์ตายตัว เช่น สังคมของพวกฮิปปีส์สมัยใหม่ที่กำลังระบาคอยู่ในยุโรปและ

¹ บุญสอนง บุญโยทยาน, มนุษย์กับสังคม, น. 63-5.

อเมริกา อีกแบบหนึ่งยึดถือกันอยู่ในพวกยังไม่เจริญบางเผ่าเช่น พวกชาวเกาะนิวกินี (New Guinea) ในหมู่เกาะออสเตรเลีย และพวกอาฟริกัน บางเผ่าเช่นพวก Masai ชายทุกคนต้องแบ่งปันภรรยาให้เพื่อนชายที่มีอายุใกล้เคียงกับตน การสมรสแบบนี้เรียกว่า "การสมรสเป็นหมู่" (group marriage) ในหมู่ชาวออสเตรเลีย บางเผ่าสามีจะอยู่กับภรรยาจนกระทั่งมีบุตรด้วยกัน แล้วสามีภรรยาผู้นี้จะเลิกร้างกันเพื่อหาคู่ใหม่ต่อไป

สังคมไทยสมัยโบราณ มีการสมรสแบบ "มากัว่มากเมีย" (polygamy) หรือ plural marriage ในประเภท "มากเมีย" (polygyny) คือชายหนึ่งคนมีภรรยาได้หลายคน วัฒนธรรมเช่นนี้ปรากฏมาตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้ว เล่ากันว่าเมื่อ โทษาปานเป็นทูตของสมเด็จพระนารายณ์มหาราชไปเจริญสัมพันธไมตรีกับราชสำนักพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 แห่งประเทศฝรั่งเศส เมื่อ พ.ศ. 2229 นั้น ครั้งหนึ่งระหว่างงานเลี้ยงสโมสรสนับนาคที่บ้านพักของทูตได้มีสุภาพสตรีสาวผู้หนึ่งถามขึ้นว่ากฎหมายัวเมียเมืองไทยยอมให้ชายมีภรรยาได้หลายคนใช่หรือไม่ และท่านทูตโทษาปานมีภรรยากี่คน โทษาปานตอบว่าท่านมีภรรยาถึง 22 คน และอธิบายว่าเป็นธรรมเนียมของเมืองไทยใครจะมีเท่าไรก็ได้ ยังมีเมียมากก็ถือว่าเป็นผู้มีบุญวาสนาสสูง¹ ในจดหมายเหตุลาลูแบร์ก็ได้นบันทึกว่า ชาวไทยสมัยนั้นมีความเห็นว่าการมีัวเมียเดียวเดียวนั้นดีที่สุด แต่คนมั่งมีนิยมมีภรรยาหลายคน เพื่อแสดงบุญบารมีของตน² แต่ในบรรดาภรรยาเหล่านั้นจะยกคนหนึ่งขึ้นเป็นภรรยาใหญ่หรือเมียหลวง นอกนั้นเรียกว่าเมียน้อย ล้วนเป็นภรรยาที่ถูกคองคามกฎหมายทุกคนแต่ต้องอยู่ใต้อำนาจของเมียหลวง อนุภรรยาเหล่านั้นมักเคยเป็นทาสที่สามีได้ตัวมา ฐานะของบุตรที่เกิดจากเมียน้อยจึงต่ำกว่าบุตรของเมียหลวง³

¹ อุดม ประมวลวิทยา, ในราชสำนักพระนารายณ์มหาราช (พระนคร: โอเคียนสโตร, 2505), น. 316-9.

² กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์, จดหมายเหตุลาลูแบร์, เล่ม 1, น. 222.

³ เรื่องเดียวกัน, น. 222-3.

นอกจากหลักฐานในจดหมายเหตุครั้งกรุงศรีอยุธยาและพงศาวดารสมัยกรุงรัตน-
โกสินทร์จะแสดงว่าสังคมไทยโบราณในระคับเจ้าชายและขุนนางนิยมการสมรสแบบ"มากเมีย"
(polygyny)แล้ว เราจะศึกษาประเพณีการสมรสเช่นนี้ได้จากวรรณคดีในสมัยคน
รัตนโกสินทร์เรื่องอื่นๆได้อีก เช่น กฎหมายตราสามดวง, ขุนช้าง - ขุนแผน, พระอภัยมณี,
อิเหนา, และบทละครนอกเรื่อง สังข์ทอง, คาวี, สังข์ศิลป์ชัย, ไชยเชษฐ์ ฯลฯ

กฎหมายตราสามดวง เป็นกฎหมายที่ชำระในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอด-
ฟ้าจุฬาโลก โดยอาศัย จารีตประเพณี ความนิยม และความเชื่อถือต่างๆ ตลอดจนลักษณะ
กฎหมายแต่ครั้งกรุงเก่ามาประกอบกันขึ้นเป็นกฎหมาย ในพระอัยการลักษณะผัวเมียได้
บัญญัติชนิดของเมียใจ 3 ประการคือ หญิงที่มีคามารคายกให้เป็นเมียของชายเรียกว่า
"เมียมกลางเมือง" ชายขอหญิงมาเลี้ยงเป็นอนุภรรยา รองจากเมียหลวงลงมาเรียกว่า
"เมียมกลางนอก" ถ้าชายใดได้ตัวหญิงมาจากความเป็นทาสและได้เป็นเมีย เรียกว่า
"เมียมกลางทาส" ¹ นอกจากนั้นยังมี "เมียพระราชทาน" ที่ได้เป็นบำเหน็จจากราชการ
หรือไต่จากกรทุลาชอกกวย ภรรยาพระราชทานมีศักดิ์สูงกว่าภรรยาที่มีชั้นหมากหรือที่
บิคามารคายกให้ ²

ลักษณะการสมรสแบบ"มากเมีย" (polygyny)นี้ปรากฏใน ขุนช้าง - ขุนแผน
ตอนที่พระพันวษามีพระบรมราชโองการให้พระไวยมีภรรยาสองคนว่า (หน้า799)

จึงตรัสว่าอายพลายงามเป็นหมื่นไวย	มีเมียสักเท่าไรก็ควรที่
ไต่สักสิบคนนั้นมันยิ่งคิ	จึงสั่งพระยาราชสีห์ควยทันใด

1 มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม ๑,
(พระนคร: 2481), น.2.

2 เรื่องเดียวกัน, น. 145 - 6.

พระไวยจึงไ้กราบพระราชนัดดาที่เคียวสองคนคือ นางศรีมาลา และนางสร้อยฟ้า ส่วนขุนแผนเมื่อครั้งเป็นพลายแก้วไ้คู่ชอนางพิมพิลาไลยจนไ้แต่งงานเป็นหลักฐานกันไปแล้ว เมื่อพลายแก้วไปศึกเชียงทอง ไ้นางลาวทอง ซึ่งบิดามารดาของนางยินดียกให้ เพราะต้องการอาศัยบารมีของพลายแก้วคุ้มครองหมู่บ้านของตน ทั้งนางพิมและนางลาวทองต่างก็เป็น "เมียกลางเมือง" เหมือนกัน ส่วนนางบัวคลี่บิดาก็ยกให้เป็นรางวัลที่ขุนแผนช่วยชีวิตตนเพราะฉะนั้นขุนแผนมี "เมียกลางเมือง" ถึง 3 คน สำหรับเมียคนที่สี่ของขุนแผนคือนางแก้วกิริยา ที่ขุนแผนให้เงินนางไ้ตัวออกมาจากขุนช้างนับเป็น "เมียกลางทาส" เมียประเภทต่าง ๆ ในสมัยรัชกาลที่ 1 หรือ 2 นั้น คนที่จะไ้ชื่อว่าเป็น "เมียหลวง" คือคนที่แต่งงานเป็นคนแรก คนต่อ ๆ มาเป็น "เมียน้อย" ทุกคน แต่ "เมียน้อย" อาจไ้รับการยกย่องขึ้นเป็นใหญ่ไ้เช่นนางแก้วกิริยา ไ้เป็น "ท่านผู้หญิง" ในบ้านปลายของชีวิตอันเป็นผลของความรักรและซื่อสัตย์ต่อสามี

บิดามารดาสมัยนั้นไม่ค่อยถือสาว่าชายที่ตนยกลูกสาวให้นั้นจะมีลูกเมียหรือยังขึ้นอยู่กับความพอใจของตนเป็นใหญ่ ถ้าเห็นว่าเหมาะสมก็ออกปากยกให้ ลูกสาวไม่มีทางปฏิเสธ ทั้งนี้เพราะบิดามารดาสมัยนั้นชอบลูกเขยที่เป็นขุนนาง และประเพณีนิยมเช่นนั้นอยู่ และเมื่อนางลาวทองร้องไห้ไม่ยอมเป็นเมียน้อยเขา บิดามารดาของนางกลับปลอบว่า ชตาของนางจะไ้เป็นผู้ดี รวมความแล้วไ้เป็นเมียน้อยขุนนางดีกว่าเป็นเมียหลวงชาวบ้าน ตัวอย่างคำรำพันของนางลาวทองคือ :

-----	มีไ้ว่าหนุ่มแท้อยู่เมื่อไร ¹
นี้หลับตาตามไ้กระทั่งตอ	คอจะหักยังหารู้สึกไม่
ลูกเมียเขามิไ้พอใจ	จะหวังหึ่งอิงไปทุกประการ

บิดามารดาของนางปลอบว่า :

ดูแล้วแก้วพอมิเป็นไร	ชันษาเจ้าจะไ้เป็นผู้ดี ²
----------------------	-------------------------------------

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น.211-2

² เรื่องเดียวกัน, น.212.

กำหนดในปีนี้มีปฏิ
ตามกระทรวงในทางระชานี้

พิเคราะห์ดูใครควรอยู่เป็นถวนดี
ต้องตกที่นางสีดาพะงางาม

พบนันนั้นวันนับเวลา

จะลอบฟ้าฟุ้งองไม่หมองใจ

นอกจากจะพิจารณาหลักฐานจากเนื้อเรื่องแล้ว เรายังศึกษาได้จากคำที่ใช้ในเรื่อง เช่น คำว่า "เมียน้อย" และ "เมียหลวง" คำเหล่านี้จะแสดงความจริงของสังคมในวรรณคดี สมัยนั้นว่าชายคนหนึ่งมีภรรยาได้หลายคน และภรรยาแต่ละคนก็มีสิทธิไม่เสมอกัน "เมียน้อย" จะต้องยอมเคารพนับถือ "เมียหลวง" ตัวอย่างคือ

ตัวเป็นเมียน้อยมีร้อยยาก
ผิวเขาเขาจะเข้าตัวกันไป

จะออกปากดั่งเถียงก็ไม่ได้
ถ้ารักใคร่ไปตลอดพอรอดตัว

คนเป็นเมียน้อยจะต้องไหว้เมียหลวงด้วย ตัวอย่างตอนนางวันทองพบกับนางลาวทอง และดั่งเถียงกันขึ้น ชุณแผนประนีประนอมว่า

พี่พามาหมายจะให้ไหว้เจ้า
ลืมไปไมทันจะปรองคอง
ลาวทองน้องไหว้เจ้าพิมก่อน
จงอศอมยอมกันอย่าฉันทา

ชื่อนางนี้ชื่อเจ้าลาวทอง²
พอเกิดความขวางเข้ามาขัดข้อง
สองเจ้าจงเอ็นดูพี่เถิดตรา
เจ้าพิมฉอนโมโหอย่าโทษา
เนื้อความมีเราจะว่ากันต่อไป

ตัวอย่างทางภาษาที่มีการใช้ถ้อยคำแสดงลักษณะการสมรสแบบ "มากเมีย" ได้แก่
ไมทันรู้ว่าเจ้าจอมหม่อมเมียหลวง ไช้จะจ้วงจาบเงินให้เกินนั้น³

าต๑

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ชุณข้าง-ชุณแผน, น.212.

² เรื่องเดียวกัน, น.278.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดิม.

ขุนแผนวันทองกับนางแก้ว

หลับแล้วสำราญใจในเคหา¹

ฯลฯ

วันทองแก้วกิริยากี่มาครอง

สงสารน้องประหนึ่งที่ไม่อึ้ง²

ฯลฯ

จะเพิกเฉยเลยละให้ลับ

เป็นเห็นกับเมียสองที่ตองใจ³

ฯลฯ

มาเกิดเป็นเมียสองไม่ตองใจ

จะทานตัดชดพระทัยก็ไม่กล้า⁴

พลายชุมพลเมื่อหนีไปหาขุนแผนที่กาญจนบุรีก็แล้วว่า

พี่สร้อยฟ้าศรีมาลาทะเลาะกัน

พี่ไวยนั้นไปเข้าข้างเมียน้อย⁵

เมื่อขุนแผนมาว่ากล่าวพระไวย พระไวยเถียงว่า

ศรีมาลาข้าก็ให้เป็นเมียหลวง

ข้าไททั้งปวงไม่เกินกำ⁶

จมนี่ศรีขุนนางคนสำคัญก็มีเมียน้อย :

เรียกให้เมียน้อยยกสาวรับ

กินเสริจสรรรพพระหมื่นศรีก็ชี้แจง⁷

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น.496.

² เรื่องเคียวกัน, น.496.

³ เรื่องเคียวกัน, น.496.

⁴ เรื่องเคียวกัน, น.496.

⁵ เรื่องเคียวกัน, น.800.

⁶ เรื่องเคียวกัน, น.945.

⁷ เรื่องเคียวกัน, น.961.

ในเรื่อง พระอภัยมณี ตัวละครสำคัญในเรื่อง เช่นพระอภัยมณี ศรีสุวรรณ สุตสาคร และสินสมุทร ต่างก็สมรสแบบ "มากเมีย" มาทุกคน พระอภัยมณีมีชายาคนแรกเป็นนางผีเสื้อสมุทร ต่อมาได้นางเงือก จากนั้นมาอภิเษกกับนางสุวรรณมาลี ระหว่างนั้นได้นางวาลี หญิงเจ้าปัญญาเป็นสนม เมื่อทำศึกกับนางละเวงก็ไปหลงรักและได้นางละเวงเป็นชายาอีกองค์หนึ่ง ส่วนศรีสุวรรณ อภิเษกกับนางเกษรา และมาได้นาง รำภาสะหรือลูกเลี้ยงของนางละเวงเป็นชายา สินสมุทรก็หลงเสน่ห์นางยุพาผกาในชั้นต้น และต่อมาอภิเษกกับนางอรุณรัศมีพระธิดาของศรีสุวรรณ สุตสาครได้นางสุลาสิวันแต่อภิเษกกับนางเสาวคนธ์ นอกจากนี้จะศึกษาได้จาก การดำเนินเรื่องแล้ว ยังมีหลักฐานในการใช้คำว่า

ขรรคมานาวิญญัติไพร่

เมียน้อย ให้อภิเษกกับเจ้าของตัว¹

แสดงว่าเมียน้อยต้องเคารพนับถือเมียหลวง เช่นเดียวกับเรื่อง ขุนช้าง-ขุนแผน คนเป็นเมียน้อยยังต้องเจ็บช้ำน้ำใจเพราะไม่ได้เป็นเจ้าของตัวตลอดไปเหมือนเมียหลวง เช่น คำรำพันของนางละเวงว่า

ประกาศเสียเมียน้อยนี้ร้อยชาติ

เป็นอันขาดไม่ขอคบก็พบเห็น²

เจ็บคารมคมปากเหมือนทากปลิง

เขาวาชิงตัวเขาให้เราอาย

คอนบาทหลวงบอกว่านางละเวงมีความเป็นเชิงเยาะว่า

เป็น เมียน้อย ขอยศชกขางกงาม

เมียหลวง ตามเข้ามาหึงถึงประทุ³

¹ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร: ศิลปาบรรณาคาร, 2511), น.753.

² เรื่องเดียวกัน, น.755

³ เรื่องเดียวกัน, น.793.

อิเหนา กษัตริย์ในเรื่องอิเหนา มีมเหสีได้ 5 องค์ แต่ละองค์มีฐานะแตกต่างกันลงมา เหมือนประเพณีเมียน้อยเมียหลวงในเมืองไทย คนมาที่หลังต้องไหว้คนมาก่อน หญิงคนที่ตกเป็นเมียคนแรกจะได้ตำแหน่งเป็นเมียหลวง มเหสี คนสำคัญและมีอำนาจที่สุดคือ ประไพสุหรี รองลงมาคือ มะเคหวิ มะโตและ ลิกู ลกตลันกันลงไป อิเหนาเองก็ดำเนินเรื่องเมียน้อยเมียหลวง ฉะนั้นเมื่อไ้นางมาหยาวิรมีและนางสการะวาตี ในตอนต้นก็ไม่ยอมสมสู่กับนาง เพราะเกรงนางจินตะหระจะไม่พอใจ ดังตัวอย่างคือ

คิดจะใคร่ภิรมย์สมสวาท	ทวยสองราชชิตามารศรี ¹
กลัวเกลือกจินตะหระวาตี	จะว่ามีชู้เมียตีเสียการ

ครั้งเมื่ออิเหนาไ้นางจินตะหระเป็นคนแรกสบายใจแล้วจึงได้มาอยู่กับนางทั้งสองภายหลัง ฉะนั้นนางทั้งสองจึงมีสภาพเป็นเมียน้อยต้องไปไหว้นางจินตะหระตามธรรมเนียม ทำให้นางทั้งสองเสียใจอย่างมาก เพราะศักดิ์ศรีเดิมของนางเสมอกับนางจินตะหระแต่ต้องเคารพนางเพราะฐานะนางจินตะหระเป็นเมียหลวง

ตัวอย่างตอนอิเหนาสั่งนางสการะวาตี และนางมาหยาวิรมีขึ้นเฝ้านางจินตะหระ :

สั่งว่าเจ้าจงพาสองทรมวย	เข้าไปไหว้จินตะหระเวลานี้ ²
จะไ้ใคร่รู้จักกันไปวันหน้า	ฟังพาฝากตัวนางโฉมศรี

นางทั้งสองไม่พอใจ รำพันว่า	
แมนไ้หวัระ เคนมูษา	ก็ดีกว่าทาน้อยไม้ ³

นิว่าสนนางแแต่อย่างนี้	เป็นแต่เพียงบุตรีท้าวหมันทยา
แมนอยู่ยงพระนครแแต่กอนมา	ก็เห็นหน้าจะพอเสมอกัน
ไม่เจ็บช้ำน้ำใจไ้เป็นน้อย	ที่นัคนจะพลอยเย้ยหยัน
อภัยศอกศุแก่งศัพินธุ	จะคูนานางนั้นฉันใด

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, อิเหนา (พระนคร: ศิลปาบรรณาการ, 2510) น. 160

² เรื่องเดียวกัน, น. 204.

³ เรื่องเดียวกัน, น. 205.

ตำแหน่ง เมียน้อยเมียหลวงในสมัยนั้นคือเรื่องใครมาก่อนมาหลังอย่างเคร่งครัดที่สุด นางจินตะหราได้เสียกับอิเหนาเป็นคนแรก และเป็นชายที่อิเหนาได้ขอร้องท้าหมั้นหย่าด้วยตนเอง เพราะฉะนั้นนางจินตะหราจึงเป็นเมียหลวง หรือ เมียใหญ่ ได้อภิเษกเป็นประโหมสุหรื คังคัวอย่างประโหมสุหรืกาหาประกกับนางบุษบาวา

คุณุอะหนะบุษบาวา... จะวันทาเจ้าผักกัทำไม้¹
ไม่รู้จักเมียหลวงหรือว่าไร... ตกจะให้มีความนินทา

นางบุษบาวามีศักดิ์สูงกว่านางจินตะหรา แต่ในครอบครัวของอิเหนาแล้ว นางมีศักดิ์ เป็นเมียน้อย เพราะอิเหนาได้นางทีหลัง ส่วนนางสะการะวาทมีฐานะรองลงไปกว่านางบุษบาวา เพราะนางมีลักษณะเป็นเมียเขลย

ตัวอย่างอื่น ๆ ในบทละครนอกคือ

1. สังข์ทอง :

เมียน้อยมันชื่อจันทา... มารดาตลอดข้าเป็นหยอสังข์²
เมียน้อยนั้นชื่อจันทา... , ฯลฯ... เขายูงบิคาให้มา³
ชื่อแต่เมียน้อยไปเป็นนิจ... ฯลฯ... ทำไมไม่พิจารณา⁴

2. ไชยเชษฐ :
.....

ธรรมคาเมียหลวงกับเมียน้อย... ยอมคอยหีบผัดคิกหวงหึ่ง⁵

¹พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, อิเหนา, (พระนคร: ศิลปาบรรณาการ, 2510), น.1664.

²พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, บทละครนอกรวม 6 เรื่อง, "สังข์ทอง," น. 61.

³เรื่องเดียวกัน, น.69.

⁴เรื่องเดียวกัน, น.225.

⁵เรื่องเดียวกัน, "ไกรทอง," น.375.

3. ไกรทอง : แสดงประเพณีนิยมใหม่เมียหลายคน

อย่าเลยจะชวนนางขึ้นไป
ให้คนลื้อชื่อเราว่าเจ้าชู

ฯลฯ

เลี้ยงไว้เป็นเมียจะคืออยู่¹
จะมีผู้สรรเสริญสืบไป

แต่เกรงเกลือกเจ้าจอมหม่อมเมียหลวง

ฯลฯ

จะหึงหวงจ้วงจาบทยาบทยา²

จงอยู่คนเดียวประเดี้ยวใจ

ฯลฯ

พี่จะไปบอกสองภรรยา³

บุราณท่านว่าไว้กระไรนอง

ฯลฯ

ชายมีเมียสองนั้นต้องห้าม⁴

ชะชางขึ้นหน้าว่าเมียหลวง

หึงหวงจ้วงจาบทยาบทยา⁵

คำวี :

ขอเชิญนางเมียหลวงหวังทีดี

ฯลฯ

มานั่งบนนควยพี่ชาย⁶

คุณมีเมียหลวงเข้าช่วงชิง

ฯลฯ

จะทำกูให้กตั้งเป็นลูกขุน⁷

เขาจะลื้ออ้อฉาวว่าเมียหลวง

ฯลฯ

มาหึงหวงจ้วงจาบทยาบทยา⁸

จนท่านเมียหลวงมาหวังหึง

น้อยหรืออ้ออ้งมีฉาว⁹

¹พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, บทละครนอกรวม 6 เรื่อง "ไกรทอง,"
น.375.

²เรื่องเคี้ยวกัน, น.384.

³เรื่องเคี้ยวกัน, น.387.

⁴เรื่องเคี้ยวกัน, น.391.

⁵เรื่องเคี้ยวกัน, น.394.

⁶พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, บทละครนอกรวม 6 เรื่อง, "คำวี," น.551.

⁷เรื่องเคี้ยวกัน, น.555.

⁸เรื่องเคี้ยวกัน, น.556.

⁹เรื่องเคี้ยวกัน, น.560.

การที่แต่ละคนนอกเหล่านี้มีแก่นของเรื่องเป็นความหึงหวงระหว่างเมียน้อยเมียหลวงเช่นนี้ นับว่าเป็นการแสดงสภาพสังคมในสมัยรัชกาลที่ 2 อย่างชัดเจนว่ามีการสมรสแบบมากนั่วมากเมีย (Polygamy) ชนิดชายคนหนึ่งมีภรรยาได้หลายคน (Polygyny) คือมีเมียน้อยเมียหลวงนั่นเอง

(2) ประเภทของการสมรสที่ใช้เรือนหอหรือที่อยู่อาศัยเป็นหลัก ซึ่งจำแนกออกไปอีก 3 ชนิดคือ

(ก) ถ้าวัฒนธรรมใดกำหนดให้คู่สมรสตั้งเรือนหอหรืออาศัยอยู่กับครอบครัวของฝ่ายหญิง เรียกการสมรสแบบนี้ว่า "Matrilocal Residence"

(ข) ถ้าคู่สมรสไปอาศัยอยู่กับครอบครัวของฝ่ายชาย เรียกการสมรสแบบนี้ว่า "Patrilocal Residence"

(ค) หลังการสมรสสามีภรรยามิได้อาศัยอยู่กับครอบครัวของฝ่ายใดแต่แยกถกกไปสร้างบ้านเรือนอยู่ตามลำพัง เรียก "Neolocal Residence"

จากการศึกษาเกี่ยวกับการตั้งหลักแหล่งของคู่สมรสในข้อ 2:1.5 แล้ว เราสรุปได้ว่าการสมรสในสมัยรัชกาลที่ 1 หรือ 2 นั้นเป็นแบบ "Patrilocal Residence" เช่น ขุนแผนพานางวันทอง นางลาวทอง และ นางแก้วกิริยา ไปอยู่กับนางทองประศรีที่กาญจนบุรี เมื่อนางทองประศรีย้ายเข้ากรุง ขุนแผนออกจากคุกแล้วก็ยังพาเมียไปอาศัยอยู่ด้วย ครั้นขุนแผนได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าเมืองกาญจนบุรีแล้ว การสมรสของขุนแผนจึงเปลี่ยนไปเป็นแบบ "Neolocal Residence" ส่วนการสมรสของขุนช้างกับพระไวยเป็น "Neolocal Residence" โดยสมบูรณ์ แต่ถ้าคำนึงถึงเฉพาะเรือนหอว่าปลูกไว้ในเขตบ้านใคร วัฒนธรรมไทยสมัยนั้น ฝ่ายชายต้องปลูกเรือนหอในบ้านของฝ่ายหญิง การสมรสก็เป็นแบบ "Matrilocal Residence" ในที่นี้เมื่อพิจารณาข้อมูลแล้วเห็นว่าการสมรสในเรื่อง ขุนช้าง-ขุนแผน เป็นประเภท "Patrilocal" และ "Neolocal Residence" ดังกล่าวแล้ว

(3) การแบ่งประเภทสมรสโดยพิจารณาว่าแต่งงานกับคนในวงศ์วาน (endogamy) หรือนอกวงศ์วาน (exogamy) เราได้ศึกษาข้อมูลทั้งในเรื่อง ขุนช้าง-ขุนแผน, พงศาวดาร,

กฎหมาย และ วรรณคดีเรื่องอื่นแล้วในข้อ 2.1.ก. สรุปได้ว่าสังคมในสมัยรัชกาลที่ 1 และ 2 มีการแต่งงานทั้งสองแบบ คือถ้าเป็นการสมรสในหมู่พระราชวงศ์จะนิยมสมรสกับคนในวงศ์วาน (endogamy) ถ้าเป็นสังคมของชาวบ้านสามัญหรือขุนนาง นิยมการสมรสกับคนนอกวงศ์วาน (exogamy) เพราะฉะนั้นการสมรสที่ปรากฏในเรื่อง ขุนช้าง-ขุนแผน ซึ่งเป็นตัวแทนระบบการสมรสของสังคมในสมัยรัชกาลที่ 1 หรือ 2 นั้นเป็นประเภท "exogamy" คือเป็นการสมรสกับคนนอกวงศ์วานด้วย

2.1 ข. ครอบครัว เมื่อชายหญิงในสังคมมีความสัมพันธ์ทางเพศหรือมีการแต่งงานกัน ใช้ชีวิตอยู่ร่วมกันในสังคมแล้ว จะเกิดหน่วยเล็ก ๆ ของสังคมขึ้นอีกหน่วยหนึ่งซึ่งประกอบด้วยสมาชิกอย่างน้อยที่สุด 2 คน สมาชิกทั้ง 2 คนนี้จะมีหน้าที่และบทบาทภารกิจกระทำต่อกันและต่อสังคมสืบไป หน่วยเล็ก ๆ ของสังคมนี้เราเรียกว่า "ครอบครัว" แต่ครอบครัวจะสมบูรณ์ได้ต้องมีบุตรเกิดขึ้นด้วยกัน เพราะฉะนั้นส่วนประกอบของครอบครัวจึงหมายถึงบิดามารดาและบุตร และอาจหมายรวมไปถึงบรรดาญาติและคนใช้ที่อาศัยอยู่ด้วยอย่างใกล้ชิดสนิทสนม และมีการปฏิบัติตอบแทนซึ่งกันและกัน

1) ความหมายของ "ครอบครัว" ในทางสังคมวิทยามีลักษณะสำคัญ 4 ประการดังต่อไปนี้ :

1. ครอบครัวประกอบด้วยบุคคลที่มารวมกันโดยการแต่งงาน, ความผูกพันทางสายโลหิต หรือการมีบุตรบุญธรรม การแต่งงานแสดงความสัมพันธ์ทางเพศ ความผูกพันทางสายโลหิต เป็นความสัมพันธ์ระหว่างพ่อกับลูกรวมทั้งบุตรบุญธรรมด้วย
2. สมาชิกของครอบครัวอาศัยอยู่ในครัวเรือนเดียวกัน สมัยโบราณครัวเรือนหนึ่งจะมีสมาชิก 3-5 ชีวิต ปัจจุบันครัวเรือนจะมีขนาดเล็ก ประกอบด้วยสามีภรรยาและลูกหนึ่งหรือสองคน
3. ครอบครัวเป็นหน่วยของการติดต่อระหว่างบุคคล เช่น สามีภรรยา พ่อแม่ ลูก พี่น้อง สังคมแต่ละแห่งจะกำหนดบทบาทของแต่ละครอบครัวไว้ ขึ้นอยู่กับประเพณีของแต่ละแห่ง การติดต่อเช่นนี้มีในเชิงสัมพันธ์ต่อกัน เช่น ความรัก ความเอาใจใส่ การสั่งสอน ฯลฯ เป็นต้น

4. ครอบครัวเป็นหน่วยสำหรับรักษาวินัยธรรม สมาชิกในครอบครัวจะถ่ายทอดและรับแบบแผนของความประพฤติปฏิบัติต่อกัน เช่น ระหว่างสามีภรรยา และลูก เมื่อวินัยธรรมในครอบครัวมาผสมผสานกัน วินัยธรรมภายนอก ก็จะได้แบบแผนของความประพฤติที่สมาชิกในครอบครัวควรปฏิบัติต่อกันและต่อผู้อื่น

2) หน้าที่ของครอบครัว

Kingsley David อธิบายหน้าที่ของครอบครัวในทางสังคมวิทยาว่าครอบครัวทำหน้าที่เลี้ยงดูและดูแลผู้เยาว์ให้เติบโตขึ้นในสังคม, สืบพันธุ์มนุษยชาติ และอบรมสั่งสอนผู้เยาว์ให้เข้ามารับบทบาทในสังคม¹ กล่าวคือ มนุษย์ที่เกิดมาในระยะแรกจะพบว่าตนเป็นสมาชิกของครอบครัวใดครอบครัวหนึ่ง เราเรียกว่า "family of orientation" ครอบครัวแบบนี้จะเลี้ยงดูผู้เยาว์ให้เจริญเติบโตเป็นคนที่มีค่าแก่สังคม ครอบครัวในระยะเริ่มต้นนี้มีความสำคัญต่อชีวิตของบุคคลในสังคมไ้มาก ครอบครัวที่มีลักษณะบ้านแตกสาแหรกขาด (broken home) มักมีอิทธิพลต่อสมาชิกในครอบครัวในทางเป็นคนนอกแบบหรืออันธพาล (deviant หรือ delinquent) ส่วนครอบครัวที่ทำหน้าที่สืบพันธุ์มนุษยชาติจะเป็นครอบครัวที่สืบเนื่องมาจากการสมรส เรียกว่า "family of procreation" สำหรับหน้าที่ในการอบรมสั่งสอนผู้เยาว์ให้เข้ามารับบทบาทในสังคม เป็นหน้าที่ที่ครอบครัวทำร่วมกับหน่วยทางสังคมอื่น ๆ เช่น โรงเรียน วัด ฯลฯ เป็นต้น

ในทางจิตวิทยา ครอบครัวมีหน้าที่สำคัญ 3 ประการคือ²

1. บำบัดความต้องการทางเพศ (sexual gratification)
2. ให้ความรักหรือความอบอุ่นและความมั่นคงหรือเสถียรภาพทางใจ (affection and security)
3. ใ้บุคคลแสดงออกซึ่งตัวของตัวเองหรือเอกลักษณ์ของตัวเอง (egoistic expression หรือ identification)

¹ บุญสนอง บุญโยทยาน, มนุษย์กับสังคม, น.67-8.

² เรื่องเดียวกัน, น.66

3) ประเภทของครอบครัว

การจัดประเภทของครอบครัว พิจารณาตามขนาด องค์ประกอบ และลักษณะความสัมพันธ์ของสมาชิกในครอบครัวเป็นเกณฑ์ จัดเป็น 3 ประเภทใหญ่ ๆ คือ

1. ครอบครัวเดี่ยว หรือครอบครัวแรกเริ่ม (nuclear family) เป็น

ครอบครัวที่ประกอบด้วยบุคคลที่มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดที่สุด ได้แก่สามีภรรยาและ บุตร ญาติคนอื่น ๆ เช่น ปู่ย่า ตายาย และหลานไม่เข้ามาเกี่ยวข้องกับครอบครัวประเภทนี้ในบางสังคมสมาชิกในครอบครัวอาจมีญาติคนอื่นมาอยู่ร่วมด้วย แต่ความสัมพันธ์ของสมาชิกเหล่านั้นจะแตกต่างจากความสัมพันธ์ระหว่างสามีภรรยาและบุตรของครอบครัวเดี่ยว ซึ่งจะมีระดับความสัมพันธ์สูงมาก ครอบครัวเดี่ยวมีลักษณะเป็นสากลมีอยู่ในทุกสังคมของโลก เหตุผลก็คือครอบครัวประเภทนี้จะทำหน้าที่ทางสังคมขั้นมูลฐานที่สำคัญ ๆ บางประการ และจะกระทำหน้าที่ได้เหมาะสมที่สุดเมื่อเปรียบเทียบกับครอบครัวประเภทอื่น เช่น หน้าที่ทางเพศ ให้การศึกษาอบรมแก่บุตร จัดระบบเศรษฐกิจ ผลิตสมาชิกใหม่ ฯลฯ เป็นต้น

2. ครอบครัวขยาย (extended family or composite family)

เป็นครอบครัวที่ประกอบด้วยครอบครัวเดี่ยว (nuclear family) หลาย ๆ ครอบครัวอยู่ร่วมครัวเรือนเดียวกัน ครอบครัวเดี่ยวแต่ละครอบครัวจะมีความสัมพันธ์กันในลักษณะใดลักษณะหนึ่งโดยเฉพาะ เช่น ปู่ย่า เป็นบิดามารดาของสามี ตายายเป็นบิดามารดาของภรรยา ฆ่าสาว น้าชาย เป็นน้องของฝ่ายภรรยา ฯลฯ เป็นต้น ในครอบครัวขยายจะประกอบด้วยครอบครัวเดี่ยวซึ่งเป็นญาติทางฝ่ายสามีหรือภรรยา ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งนั้นขึ้นอยู่กับวัฒนธรรมของแต่ละสังคมจะกำหนดไว้ ครอบครัวขยายในแต่ละสังคมจึงเป็นสิ่งแสดงให้เห็นวัฒนธรรมทางเศรษฐกิจของสังคมนั้น ๆ

3. ครอบครัวผสม (compound family) เกิดจากการแต่งงานแบบ

"Polygyny" หรือ "plural marriage" หมายถึงการที่ผู้ชายคนเดียวสมรสกับผู้หญิงหลายคน มีลักษณะคล้ายครอบครัวขยาย (extended family) เพราะประกอบด้วยครอบครัวเดี่ยว (nuclear) หลาย ๆ ครอบครัว แต่ครอบครัวเดี่ยวแบบนี้มีความสัมพันธ์

ในครอบครัวคล้ายลูกโซ่ต่อเนื่องกันไป สามัคคีเป็นแกนกลางของครอบครัวเดี่ยวสองหรือสามครอบครัว เพราะชายคนที่มีความสัมพันธ์แบบครอบครัวเดียวกับภรรยาและบุตรคนหนึ่ง แต่เขาก็มีภรรยาคนที่สอง, ที่สาม ฉะนั้น เมื่อมีบุตรเกิดจากภรรยาอื่น ๆ เหล่านั้น ผู้ชายคนนั้นก็จะมีครอบครัวเดี่ยว หลาย ๆ ครอบครัว และ เมื่อภรรยาแต่ละคนเข้ามาอาศัยอยู่ในบ้านเดียวกัน มีความร่วมมือกันทางเศรษฐกิจและอื่นเป็นอย่างไร ก็มีสามีหรือชายคนเดี่ยวเป็นหัวหน้าเป็นจุดศูนย์กลางของครอบครัวเช่นนี้ เราอาจเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า " กลุ่มครอบครัว" (familial group) เช่น ครอบครัวอิสลาม และครอบครัวไทยโบราณ เป็นต้น

4. ลักษณะครอบครัวในเรื่อง ขุนช้าง-ขุนแผน ครอบครัวในเรื่อง

ขุนช้าง-ขุนแผน มีทั้ง 3 ประเภท คือ ครอบครัวเดี่ยว ครอบครัวขยาย และ ครอบครัวผสม

1. ครอบครัวขุนช้างเป็นครอบครัวเดี่ยว ครอบครัวขุนช้างเป็นครอบครัวเดี่ยวที่เห็นลักษณะว่าเป็นครอบครัวเริ่มแรกหรือครอบครัวเดี่ยวอย่างชัดเจน เพราะขุนช้างอยู่กับนางวันทองลำพัง ไม่ปรากฏว่ามีปู่ย่าตายายหรือพี่ป้า น่า อา เข้าไปยุ่งวุ่นวายกับชีวิตสมรสของขุนช้าง แต่ครอบครัวของขุนช้างไม่สมบูรณ์นัก เพราะขุนช้างไม่มีบุตรกับนางวันทอง เคยมีพลายงามอยู่ชั่วระยะหนึ่งก็เป็นบุตรขุนแผนติดท้องของนางวันทองมา เหตุที่ขุนช้างมีครอบครัวเป็นแบบ nuclear family ได้เพราะบิดามารดาของขุนช้างเป็นเศรษฐีเมืองสุพรรณจึงสามารถแบ่งทรัพย์สินและที่ดินให้ขุนช้างได้เต็มที่พอเลี้ยงชีวิตตนเองและครอบครัว ตัวอย่างที่แสดงว่าบิดามารดาของขุนช้างมั่งมี คือ

บริบูรณ์พูนเกิดกว่าแต่ก่อน
แต่เกิดมาเงินตราอุดมครัน

เพราะบุญของลูกอ่อนได้สร้างสรรค^๑
ข้าหญิงชายนั้นมากมายไป

๗๘๑

^๑พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น. 6.

เมื่อขุนช้างแต่งงานกับนางวันทอง ขุนช้างอาศัยเรือนหอในเขตบ้านแม่ยายอยู่
ระยะหนึ่งจึงกลับไปบ้านของตน ซึ่งอยู่กันตามลำพังผิวเมีย กวีบรรยายให้เราทราบว่า
ขุนช้างอยู่กับนางวันทองเท่านั้น และอยู่อย่างเอกเทศไม่รวมกับนางเทพทอง ต่างจากเวลา
บรรยายครอบครัวขุนแผน มักจะกล่าววาทุนแผนพาเมียไปอยู่บ้านมารดาคือ นางทองประศรี
ตัวอย่าง ขุนช้าง อยู่บ้านกลางแปลง :

ขุนช้างวันทองก็ไปปล้น	อยู่บ้านกลางแปลงนั้นทั้งเมียตัว ¹
ครอบครัวองดินฐานบ้านของตัว	เมียตัวเป็นสุขสำราญใจ

ตอนกำเนิดพลายงามจะให้ภาพพจน์แก่ผู้อ่านอีกครั้งหนึ่งว่าครอบครัวขุนช้างและ
นางวันทองเป็นครอบครัวเริ่มแรกหรือครอบครัวเดียว เพราะนางวันทองเจ็บท้องอยู่ลำพัง
ใต้อาศัยแต่ซาไทเท่านั้นที่ช่วยเหลือ ครั้นคลอดพลายงามแล้ว นางเทพทองและนางศรีประจัน
จึงรู้ข่าวและมาเยี่ยมลูก ความตอนนี้นำเทียบกับครอบครัวขยายแล้วจะเห็นว่าผิดกัน
ตัวอย่างคือ

พียงทองร้องเรียกพวกซาไท	จะขาดใจแล้วช่วยค้ำแม่คุณ ²
-------------------------	---------------------------------------

และ

พอพียงทองร้องแวนางแม่หวัด	หน้าซีคอกสันมิ่งขวัญหาย
ขุนช้างมองร้องอ้ายหนูเป็นผู้ชาย	ทั้งยายยายเยี่ยมลูกให้หยูกยา ³

การที่ขุนช้างแยกครอบครัวออกมาอยู่ลำพังเป็นครอบครัวเดียวหรือครอบครัวแรก
เริ่มนั้น นอกจากจะเป็นเพราะมารดาของขุนช้างเป็นเศรษฐีแล้ว ยังเป็นเพราะความเกลียดชัง
ของนางที่มีต่อลูกค้ำ ทำให้มารดาและบุตรไม่มีความรักใคร่ผูกพันต่อกัน ต่างจากความผูกพัน
ระหว่างนางทองประศรีกับขุนแผน หรือนางวันทองกับนางศรีประจัน นางเทพทองจะกล่าว

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น. 313.

² เรื่องเดียวกัน, น. 312.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

เสียดสีขุนช้างทุกครั้งทีพบปะกัน เมื่อความสัมพันธ์ระหว่างมารดาและบุตรเป็นเช่นนี้ ขุนช้าง จึงแยกตนออกมาเป็นอิสระได้ ตัวอย่างที่แสดงว่านางเทพทองเกลียดขุนช้างมาตั้งแต่เกิด :-

นางเทพทองเหลียวหน้ากว่าลูกชาย	พลิกคว่ำพลิกหงายอยู่ตัวสัน ¹
ทุกลูกปักสี่เหมือนผีป๋น	หัวล้านในครรภักังวงเดือน
เสี้ยแรงอุ้มทองประคองมา	ชกโคตรแม่อายหมาชี้เรื้อนเปื้อน
เสี้ยมมันไว้โยอายุเพื่อนเรื้อน	หัวเหมือนโคตรข้างไหนให้เกิดมา

และ

ไม่มีใจจะใครเข้าอุ้มชู	เหมือนตางกรอกหลอกกูกูชายหน้า ²
ทำตาของแมวแมวกินปลา	อายตายหาคาแรงไม่เวนวัน

นอกจากนั้นข้อมูลต่าง ๆ ในข้อ ที่แสดงว่าขุนช้างมีที่อยู่อาศัยแบบ "neolocal residence" ก็เป็นหลักฐานแสดงว่าครอบครัวขุนช้าง เป็นครอบครัวเดี่ยวหรือครอบครัวเริ่มแรก (nuclear family) ได้

2. ครอบครัวขยาย ครอบครัวส่วนใหญ่ในเรื่อง ขุนช้าง-ขุนแผน เป็นครอบครัวขยาย เช่น ครอบครัวของขุนไกรกับนางทองประศรี ครอบครัวของขุนศรีวิชัยกับนางเทพทอง ครอบครัวพันศร โยธากับนางศรีประจัน ครอบครัวขุนแผนเป็นทั้งครอบครัวขยายและครอบครัวผสม ครอบครัวของพระไวยเป็นท่านองเดียวกับขุนแผน

ความจริงแล้วองค์ประกอบของครอบครัวขยายก็มาจากครอบครัวเดี่ยวหรือครอบครัวแรกเริ่มนั่นเอง ประกอบด้วยพ่อแม่และลูก ๆ บางครั้งจะมีญาติผู้ใหญ่ฝ่ายสามีหรือภรรยา มาอยู่ด้วย หรือลูก ๆ ที่แต่งงานแล้วไม่สามารถแยกบ้านเรือนออกไปได้ตามลำพังก็ยังคงอาศัยอยู่กับบิดามารดา เพราะฉะนั้นในครอบครัวขยายจึงประกอบด้วยครอบครัวเดี่ยวของพ่อแม่

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น.6.

² เรื่องเดียวกัน, น.7.

ซึ่งกลายเป็นปฐยา, ตายาย, ดุง, ป้า, น้ำ, อา มาสมทบในครัวเรือนเดียวกัน ครอบครัว
แบบนี้อำนาจในการปกครองอยู่ที่ผู้มีอาวุโสสูงที่สุด โดยมากมักเป็นปฐยา เพราะประเพณีไทย
โบราณนิยมตั้งหลักแหล่งอยู่กับครอบครัวของฝ่ายชายตั้งกล่าวแล้วแต่ในเรื่องขุนช้าง-ขุนแผน
ครอบครัวชายมักจะไม่เอียงถึงปฐยาและตายายไปพร้อมกัน บางทีก็มีพี่ป้ามาอาศัยจนหลานอยู่
ด้วย ลักษณะครอบครัวเช่นนี้ทำให้เราเห็นสภาพสังคมสมัยนั้นได้ว่า ญาติทางฝ่ายสามีและ
ภรรยาที่มีความใกล้ชิดสนิทสนมกลมเกลียวกันที่ทั้งสองฝ่าย ดินฐานรกรากของแต่ละฝ่ายก็ตั้งอยู่
ในตำบลเดียวกันหรือเป็นประเภทบ้านใกล้เคียง เมื่อฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดมีงานการหรือเจ็บ
ไข้ได้ป่วยญาติทั้งสองฝ่ายจึงพร้อมพร้อมอยู่เต็มบ้าน ครอบครัวชายยังเป็นเครื่องแสดงการนับ
ถือวงศ์ญาติคิดว่าประเพณีไทยนับถือวงศ์ญาติทั้งฝ่ายบิดาและมารดา เพราะฉะนั้นญาติทั้งสอง
ฝ่ายจึงเข้ามาอยู่รวมกันได้

ตัวอย่างครอบครัวขุนไกรและนางทองประศรี เป็นครอบครัวชายค่อนนางทองประศรี
ตลอดปลาย ^{แก้ว} :

เจ็บท้องรองแรกอยู่เว่ยวาย

ปฐยาตายายอิงทั้งบ้าน¹

ญาติกาชาไทมารมชาน

หมอต่าแยงนงงานเข้าฝันแปร

ครั้นนางทองประศรีคลอดแล้วญาติพี่น้องทั้งสองฝ่ายก็มาช่วยดูแลเอาใจใส่ถึง

ตัวอย่าง เช่น :

พี่ป้าอาามาดูแล

ล้างแช่แล้วก็ส่งให้แม่นม²

ฯลฯ

ปฐยาตายายสบายชม

เรือนแผนนารักดังผักบัว³

ฯลฯ

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น.7

² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

พ่อแม่ปรึกษากับยาย

จะให้ชื่อหลานชายอย่างไรปู่¹

ฯลฯ

จักแจ่งแขกนั่งเป็นวงกัน

พงศ์พันธุ์พร้อมอยู่ทั้งปู่ย่า²

ครอบครัวขยายของขุนศรีวิชัยกับนางเทพทอง สังเกตได้ตอนนางเจ็บท้องจะคลอด
ขุนข้างวาหอมลอมควยญาติทั้งทางฝ่ายสามีและภรรยา ตัวอย่าง คือ

บิดตัวเรียกตัวหาพ่อแม่
ฝ่ายตัวพ่อแม่และข้าไท

ร้องเบื่อน เชื้อนเซไม่เอาสำไ้³
วิ่งวนครุ่นไปที่บนเรือน

ตอนตั้งชื่อขุนข้าง :

ปู่ย่าตายายสบายใจ

จะให้ชื่อหลานไว้เป็นมงคล⁴

ตัวอย่างครอบครัวขยายตอนนางศรีประจันเจ็บท้อง :

ปู่ย่าตายายทั้งพ่อแม่
ต่างมาพร้อมกันในทันที

หมอตำแยแม่คนที่ถือผี⁵
พี่ป้าน้าอาทังข้าไท

ฯลฯ

ปู่ย่าตายายสบายใจ

โปรดเกิดชื่อพ่อข้าไหว้ชาติขึ้นโรง⁶

ฯลฯ

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนข้าง-ขุนแผน, น.7.

² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

³ เรื่องเดียวกัน, น.5.

⁴ เรื่องเดียวกัน, น.6.

⁵ เรื่องเดียวกัน, น.9

⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

บุ๋บยาตาทวดมาทำขวัญ

แหวนทองผูกพันเข้าเหลือหลาย¹

ครอบครัวขยายนี้ตามข้อมูลปรากฏว่าเป็นลักษณะของครอบครัวในชนบทเสียโดยมาก เพราะเท่าที่ทราบครอบครัวตัวอย่างเหล่านี้ล้วนอยู่ที่จังหวัดสุพรรณบุรี ญาติแต่ละฝ่ายมีรกรากอยู่ต่างตำบล แต่เขามารวมกันเป็นกลุ่มญาติโดยการสมรส (ญาติอีกชนิดหนึ่งเป็นญาติจุกันเคยกับครอบครัว หรือเป็นเพื่อนบ้านใกล้เคียงซึ่งอาจให้ความช่วยเหลือในโอกาสต่าง ๆ) ลักษณะครอบครัวแบบขยายนี้ยังคงมีอยู่ในสังคมชนบทปัจจุบัน และมีอยู่บ้างในสังคมเมืองหลวง อย่างไรก็ตาม สุเทพ สุนทรเกสัช ให้ข้อสังเกตว่า "แม่ครอบครัวไทยจะมีสมาชิกครอบครัวอื่น ๆ มาอาศัยอยู่ด้วยในหลังคาเรือนเดียวกัน ก็มีลักษณะชั่วคราวมากกว่าจะเป็นการถาวร เวลาที่อาศัยอยู่... เฉลี่ยแล้วราว 4-5 ปี เห็นกรณีที่ถูกเมื่อแต่งงานใหม่ ๆ ไม่อาจไปตั้งบ้านเรือนเป็นอิสระได้... ย่อมหมายถึงการมีที่ดิน เครื่องมือทำนา ไม้บรรมถึงบ้าน ซึ่งเป็นสิ่งที่มีราคาแพง โดยเฉพาะที่ดินมีจำนวนจำกัด พ่อแม่ทุกคนไม่อาจจะแบ่งที่ดินและทรัพย์สินซึ่งเป็นทุนอื่น ๆ ให้ได้ทันที ลูกจึงต้องอาศัยพ่อแม่อยู่ระยะหนึ่ง ช่วยทำมาหากิน ให้เก็บหอมรอมริบส่วนแบ่งที่พ่อแม่ให้และร่ำไพอันจนพอแล้วจึงออกไปตั้งบ้านเรือนโดยอิสระได้"²

ลักษณะครอบครัวขยายที่แยกออกไปเป็นอิสระนี้ ได้ปรากฏหลักฐานอยู่ในครอบครัวของขุนแผน กล่าวคือ ระยะเวลาแรกขุนแผนแต่งงานกับนางพิมแต่ยังไม่ทันพาเมียไปอยู่กับนางทองประศรีก็พอที่ต้องอาสาไปทัพที่เมืองเชียงใหม่ ไคนางลาวทองกลับมาและแยกทางกับนางพิมแล้วจึงพานางลาวทองไปอยู่กับมารดาที่บ้านกาญจนบุรี ระยะเวลานี้เป็นครอบครัวขยายตัวอย่างคือ

ขุนแผนซัดใจคังไฟติด
ส่งข่าผูกขวงพลางจะไป

กูกาคิดถึงอ้วนทองไม้³
บ้านเขานกไกของมารดา

¹พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น.10

²สุเทพ สุนทรเกสัช, "เครือญาติและครอบครัวไทย," สังคมศาสตร์ปริทัศน์, ฉบับพิเศษ, 14 ธันวาคม 2507, น.119-120.

³พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น.285.

ต่อมาขุนแผนตีกูก นางวันทองให้พลาวยามมาอยู่กับนางทองประศรี ผู้เป็นยาที่
กาญจนบุรี จนกระทั่งพลาวยามเติบโตเข้ารับราชการและอาสาไปทำศึกเมืองเชียงใหม่ได้
ทูลขอพระราชทานอภัยโทษให้บิดา นางทองประศรีย้ายเข้ากรุงขุนแผนพ้นโทษพานางแก้ว
กิริยา นางลาวทองและพลาวยามไปอยู่กับมารดา ตัวอย่างเช่น

ว่าบัดนี้คุณแม่ทองประศรี	มาแต่กาญจนบุรีอยู่เคหา ¹
เพราะฝ่าเท้าเจ้าคุณภรรยา	ลูกรักกับบุตรภรรยาจะลาไป

เมื่อขุนแผนและพลาวยามจะไปทัพ ทุกคนในครอบครัวช่วยกันจัดเข้าของ
ให้ แสดงถึงความร่วมมือร่วมใจกัน :

ฝ่ายนางทองประศรีกระปรีกระเป่า	ตั้งแต่เข้าจัดเสบียงเสียงสนัน ²
พริกเกลือข้าวปลาสารพัน	ใคร เชื้อนซ้าค้ำดันไม่เลือกตัว
นางแก้วกิริยากับลาวทอง	จัดของเครื่องใช้ให้แก้ว
ปรึกษกันปรองดองไม่หมองมัว	ด้วยความกลัวตัวรักจักทุกซอรัน

เมื่อขุนแผนกับพลาวยามจะออกเดินทาง ได้มาราบลาณางทองประศรี และ
ขุนแผนได้ฝากฝังเมียทั้งสองคนกับมารดาว่า :

ลูกหลานจะมาลาคุณแม่	จงอยู่ดูแลซึ่งเคหา ³
อันลาวทองกับเจ้าแก้วกิริยา	คุณแม่ใดเมตตาช่วยดูแล

นางทองประศรีตอบว่า :

เมียเจ้านั้นไซ้ไรไว้ธุระแม่	จะดูแลสารพัดให้ถวนดี ⁴
-----------------------------	-----------------------------------

¹พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น.620.

²เรื่องเดียวกัน, น.624.

³เรื่องเดียวกัน, น.625.

⁴เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

นอกจากขุนแผน พลายงาม นางแก้วกิริยา และ นางลาวทอง จะอาศัยอยู่กับนางทองประศรีแล้ว ค่อมานางแก้วกิริยา ได้คลอดหลายชุมพล ออกมาอีกคนหนึ่ง ครอบครัวขยายนี้จึงประกอบด้วย ยา พ่อแม่ ลูก และ หลาน เท่ากับ 3 ชั่วคน

3. ครอบครัวผสมในขุนช้าง-ขุนแผน

ในครอบครัวขยายของนางทองประศรีมีครอบครัวประเภทที่สามแฉ่งอยู่บนคือ "ครอบครัวผสม" (compound family) ของขุนแผนอันประกอบด้วยสามีหนึ่งภรรยาสองหรือสามคน ภรรยาทุกคนอยู่รวมเรือนเดียวกัน พร้อมทั้งมีสามีเป็นจุดศูนย์กลางของครอบครัว ภรรยาบางคนก็อาจจะมีบุตรด้วย ครอบครัวของขุนแผนนับเป็นตัวอย่างที่ดี เพราะขุนแผนมีภรรยาถึง 3 คน ได้แก่ นางวันทอง นางลาวทอง นางแก้วกิริยา บางคราวขุนแผน ก็อยู่กับนางวันทองพร้อมกับนางแก้วกิริยา บางคราวก็อยู่กับนางแก้วกิริยาและนางลาวทอง ภรรยาทั้งสองก็รักใคร่ปรองคองและร่วมมือกันทำกิจการงานในบ้านตลอดจนปรนนิบัติแม่ตัวเป็นอย่างดี เมื่อภรรยาคนใดมีบุตรออกมา ภรรยาอื่น ๆ ก็รักใคร่และช่วยกันชูเลี้ยงถึงความปรองคองร่วมมือร่วมใจกันในครอบครัวผสม ครอบครัวแบบนี้ในระยะต้นอาจมีการวิวาทหมาดหมางระหว่างภรรยาแต่ละคน แต่ด้วยความสามารถของสามี ภรรยาเหล่านี้จะสมัคปรสมานสามัคคีกัน ในไม่ช้า

ตัวอย่างที่แสดงว่าครอบครัวขุนแผน เป็นแบบผสมตอนอยู่กับนางวันทองและนางแก้วกิริยา แสดงถึงนางลาวทอง เมียคนที่สาม

ครานั้นขุนแผนแสนสะท้าน
เป็นสุขสบายหลายราตรี
ขุนแผนวันทองกับนางแก้ว
พระจันทร์แจ่มแสงสว่างกระจ่างฟ้า

อาศัยอยู่บ้านพระหมื่นศรี¹
วันเมื่อจะมีซึ่งเหตุมา
หลับแล้วสำราญใจในเคหา
คาราคาถไปในอัมพร

¹พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น.496.

พระพายพาบุปผชาติสะอาทกลิ่น
 ขุนแผนพันต้นตัวที่ เคียงนอน
 โื้อ่เพื่อนยากจาก เมืองมาอยู่ไต่
 วันทองแก้วกิริยากี่มาครอง
 พลัดผัวตัวต้องไปลำบาก
 ถ้าวรชวเข้าไปถึงในวัง
 เราก็คงสัญญาว่าจะเลี้ยง
 จะเพิกเฉยเลยละให้ลลับ

รวบรินรสต้องละอองอ่อน
 ให้อวรวณคึกคะนึงถึงลาวทอง
 มาจำใจพลัดพรากไปจากห้อง
 สงสารน้องประหนึ่งพี่ไม้อินง
 คร่ำครากครอมใจในเขตขัง
 เห็นจะตั้งตาคอยให้ไปรับ
 ไม่หลีกเลี้ยงย่อนยอกกดอกกลับ
 เป็นเห็นกับเมียสองพี่ต้องใจ

ขุนแผนจึงต้องติดคุก เพราะบังอาจไปทูลขอร้องลาวทองให้ออกจากวังในมาอยู่กับ
 คน ระยะเวลาที่นางวันทองกำลังท้องแก่ ขุนแผนจึงแบ่งหน้าที่ให้นางแก้วกิริยาอยู่ปรนนิบัติ
 ในคุก ส่วนนางวันทองให้ไปอยู่บ้านพระหมื่นศรี เมื่อนางวันทองคลอดแล้วก็ให้นางแก้วกิริยา
 กลับไปเป็นเพื่อนอยู่ที่บ้านสักพัก พอนางวันทองลุกขึ้นเดินเห็นไค้คล้องจึงคอยกลับมาปรนนิบัติ
 ขุนแผนในคุกตามเกม

ตัวอย่างที่แสดงว่าขุนแผนจัดแบ่งหน้าที่ให้เมีย :

ตัวเจ้าวันทองสีทองใส
 ไปอยู่บ้านนานานานจึงคอยมา
 เจ้าแก้วกิริยานั้นตัวเปล่า
 เวียนมาเวียนไปเป็นโรมี
 คลอดลูกคลอดเต่าจะเปลาตา
 ข้าน้ำคำคินหาพันไฟ

อเล็กเอลื้อใจเป็นหนักหนา¹
 พอเห็นหน้าเยี่ยมเยือนว่าอยู่ดี
 พอหุงข้าวต้มแกงกินที่นี้
 เมื่อแก้วพี่อยู่บ้านนานวันไป
 เจ้าแก้วกิริยาเป็นเพื่อนไค้
 กว่าจะออกเดินไค้เจ้าจึงมา

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น. 502.

นางทั้งสองก็ไม่มีใครเกียงงอน รับคำและปฏิบัติตามสามีสั่ง คือ:-

นางแก้วกิริยากับวันทอง	นำคานองอาบหน้าทั้งสองศรี ¹
สะอื้นถอนใจใหญ่ให้รอร	อำลาสามีแล้วเดินไป

ให้คนโทษในคุกช่วยปลุกทับ	ที่นอกทับเผยให้นางแก้วอยู่
ครั้นสิ้นแสงพระอาทิตย์ก็ปิดประตู	รอล้นแหล่งคุกกันทั่วไป ๓

ระหว่างที่อยู่ในคุกนั้น ชุนแผน ใ้รับผ่อนผันไม่ต้องถูกจองจำด้วยโซ่ตรวนอย่างหนัก ชุนแผนจึงอยู่กับนางแก้วกิริยาในคุกนั้น และพอคนเผลอก็กลองหนีออกมาหานางวันทอง อยู่เนื่อง ๆ ตัวอย่างความตอนนั้นคือ

ล้อยอยู่เป็นสุขทุกเวลา	กับนางแก้วกิริยาที่ในคุก ²
------------------------	---------------------------------------

ฯลฯ

วันทองอุสาห์มาเยี่ยมตัว	ทั้งที่ตัวชุนช้องท้องไส้
ชุนแผนยามปลดคอก็คอกไป	หาวันทองได้เนื่องเนื่องมา

แต่ชุนแผนอยู่ในลักษณะนี้ไม่ไค่นาน ชุนข้างก็มาคุกนางวันทองไป

เมื่อชุนแผนพ้นโทษ และนางลาวทองก็ได้ปล่อยตัวออกมาช่วย ชุนแผน ลาวทองไปอยู่รวมกับนางแก้วกิริยาที่เรือนของนางทองประศรี นางก็ค่อนข้างรักลูกสะใภ้เป็นอันดี และนางทั้งสองก็ปรองคองกันตามคำขอร้องของสามีว่า

เจ้าลาวทองกับเจ้าแก้วกิริยา	จงอุคสาห์ปรองคองอย่าหมองหมาง ¹
-----------------------------	---

¹พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ชุนข้าง-ชุนแผน, น.502-503.

²เรื่องเดียวกัน, น.507.

³เรื่องเดียวกัน, น.626.

ภรรยาทั้งสองก็รับคำว่า :-

พอดยาก็ว่าฟังถึงตัวน้อง
รับภาระงานให้ผ่านคุณแม่ไ้

จะปรองคองผูกสมักรักใคร่¹
จะตั้งใจปฏิบัติเป็นอัครา

ครั้นขุนแผนชนะศึกเชียงใหม่ได้ความดีความชอบ ทรงแต่งตั้งให้เป็นพระสุรินทภักข์
ครองเมืองกาญจนบุรี ขุนแผนจึงได้แยกออกจากครอบครัวขยายของนางทองประศรี พานาง
ลาวทองและนางแก้วกิริยาไปอยู่กาญจนบุรี เป็นครอบครัวผสมที่มีอิสระของตนเอง ตัวอย่าง
ตอนพระพันวษาสั่งให้ขุนแผนไปอยู่กาญจนบุรี :-

จะกล่าวถึงพระองค์ผู้ทรงภพ
จึงตรัสสั่งขุนแผนแสนรงค์
ราชการบ้านเมืองเอาใจใส่
ตรวจตราค่านคงพงพี

เฉลิมลบล้ำเลิศระเหิระหง²
เองจงออกไปกาญจนบุรี
ระวังระไวชอบเขตบุรีศรี
เองไปจงคือยามักย

ขุนแผนพาภรรยาไปค้ำยทั้งสองคนตัวอย่างคือ :

เจ้าแก้วกิริยานางลาวทอง
เตรียมข้างบรรทุกทุกสิ่งอัน

หาของ เสริจลิน์ทุกสิ่งสรรพ
ข้างพวก เกวียนนั้นให้ลวง

ส่วนครอบครัวของพระไวอันประกอบด้วยภรรยาพระราชทานทั้งสองคนนั้นก็มี
ลักษณะเป็นครอบครัวผสมที่เป็นอิสระในระยะต้น เพราะพระไวอยู่ล้าพังกกับเมียหลวงคือ
นางศรีมาลา และเมียน้อยคือนาง สร้อยฟ้า ในบ้านที่พระพันวษาพระราชทานให้ ตัวอย่าง
ความที่แสดงว่าเป็นครอบครัวผสมคือ

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น.267.

² เรื่องเดียวกัน, น.902.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

ครานั้นจึง โจมโจมตี ไวย
น้ำใจช่วงตะดวงศศิธร

จำเค็มไค้ยู่ครองสองสมร¹
สถาพรพูนสวัสดิ์ทุกเวลา

ความตอนอื่นที่แสดงว่าพระไวยมีครอบครัวแบบผสมคือ :

อึ่งพระไวยเคี้ยวนมเมียสอง

เห็นจะต้องหวงหึงเป็นแม่นมั่น²

อันจตุระเคหาภิรียาสอง

ดูเห็นต้องสุภามิตปรีดิษฐาน³

ไทน์จะมีความสบายพอพลาบงาม

ต้องว่าความเมียรักนั้นรั่วไป

อันชายหนุ่มเมียสองมักพรองแพรง

หม่อมเมียพานจะแข่งแย่งหม่อมตัว⁴

จึงเกิดเป็นเชิงชันกันในตัว

ยิ่งใครเข้าตะลั่วให้หนักไป

ข้างศรีมาลาตัวรักมักยืมเขย

ข้างสร้อยฟ้าก็เลยทะยานใหญ่

อย่างไรก็ตามครอบครัวผสมของพระไวยก็ได้กลายเป็นครอบครัวขยายในตอน
หลัง เพราะนางทองประศรีผู้เป็นย่าของสามไค้มาอยู่ด้วย ชำยยังนำเอาพลาบงาม น่อง
ต่างมารคามายู่อีกคนหนึ่ง ทุกคนในบ้านของพระไวยให้ทั้งความรักและความเกรงใจ
นางทองประศรี อันแสดงถึงลักษณะครอบครัวขยายที่มักจะมีญาติผู้ใหญ่เป็นศูนย์กลางอยู่ใน
บ้าน เป็นผู้รวมเอาความเคารพสักการะและความสามัคคีของสมาชิกในครอบครัวไว้ และ
ยังช่วยดูแลทุกข์สุขของลูกหลานในครอบครัวนั้นด้วย

นอกจากส่วนต่าง ๆ ในเรื่องขุนช้าง-ขุนแผน จะเป็นเรื่องยืนยันว่าครอบครัว
ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นครอบครัวแบบผสมด้วยแล้ว วรรณคดีเรื่องอื่น ๆ ในสมัยเดียวกัน
เช่น สังข์ทอง, คาวี, ไชยเชษฐ ต่างก็มีสำนวนและการใช้ถ้อยคำ "เมียหลวงเมียน้อย"
อยู่เสมอ ตลอดจนพระราชนิพนธ์เรื่อง อิเหนา และ พระอภัยมณี ของสุนทรภู่ ก็ได้กล่าวถึง

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น. 815.

² เรื่องเดียวกัน, น. 813.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁴ เรื่องเดียวกัน, น. 906.

ครอบครัวผสม ในทำนองนี้ด้วย ดังที่บรรยายไว้ใน 2.1 ก, ข้อ 2) เรื่อง "ประเภทของการสมรสที่ยึดถือจำนวนคู่สมรสเป็นหลัก"

วงศ์ญาติหรือระบบเครือญาติ (Kinship)

ครอบครัวทุกประเภทเป็นส่วนหนึ่งของระบบเครือญาติ เพราะสมาชิกของครอบครัวทุกคนมีความเกี่ยวข้องกับคนอื่น ๆ ฉะนั้น ระบบเครือญาติจึงมีขอบข่ายกว้างขวางกว่าครอบครัว สิ่งที่น่าสนใจเกี่ยวกับระบบเครือญาติก็คือ วิธีการที่คนในสังคมนับถือญาติหรือถือว่าใครเป็นญาติของคนบ้าง ความรู้ในเรื่องลำดับญาตินี้จะช่วยให้นักสังคมวิทยาและนักมานุษยวิทยามีความเข้าใจลักษณะความสัมพันธ์ทางสังคมในค่านที่เกี่ยวกับชีวิตทางเศรษฐกิจ การเป็นเจ้าของทรัพย์สิน การโหมเมรดก ที่มาของอำนาจการปกครอง และบทบาทของชายหญิงในกิจการของสังคม¹

ความสำคัญหรือความใกล้ชิดสนิทสนมของวงศ์ญาติฝ่ายพ่อหรือแม่ขึ้นอยู่กับกฎการสืบสกุลเป็นหลัก สังคมที่มีการสืบสกุลสายเคียวจะมีวิธีจัดกลุ่มญาติแน่นอนกว่าสังคมที่ไม่มีการสืบสกุลสายเคียว ถ้าถือสกุลข้างพ่อเป็นหลักญาติของพ่อก็มีความสำคัญกว่าข้างแม่ ในทางตรงข้ามถ้าถือสกุลข้างแม่ ญาติของแม่ก็มีความสำคัญ และในสังคมที่ไม่มีกฎเกณฑ์การสืบสกุลวงศ์ญาติทั้งสองฝ่ายมีความหมายเท่ากัน การตั้งรกรากหรือที่อยู่อาศัยของครอบครัวใหม่มักเลือกตามหลักของการสืบสกุล เพราะฉะนั้นในสังคมขนาดเล็กที่มีคนน้อยและญาติอยู่ใกล้ชิดกัน หมู่ญาติจึงมีความสำคัญเป็นพิเศษในชีวิตความเป็นอยู่ของคน²

ประเภทของญาติจะมีอยู่มากน้อยขึ้นกับการกำหนดของสังคม คำว่า "พี่น้อง" อาจหมายถึงพี่น้องร่วมพ่อแม่เดียวกัน หรือรวมลูกพี่ลูกน้องด้วยก็ได้ ในสังคมบางแห่งของแอฟริกา พี่น้องเพศชายของพ่อรวมเรียกว่า "พ่อ" เหมือนกันหมด วงศ์ญาติในระบบไทยคำ

¹ บุญสนอง บุญโยทยาน, มนุษย์กับสังคม, น.71.

² พัทธา สายหู, วัฒนธรรม, เอกสารประกอบวิชามานุษยวิทยา, "การจัดกลุ่มความสัมพันธ์ทางสังคม," น.11-12.

ว่า "ลุง-ป้า" หมายถึงพี่ของทั้งพ่อและแม่ แต่ "อาว์" ใช้เรียกเฉพาะน้องของพ่อ และ "น้า" เรียกเฉพาะน้องของแม่¹ เมื่อศึกษาการใช้คำเรียกเหล่านี้เราจะเข้าใจถึงกฎเกณฑ์ที่ระบบเครือญาตินั้น ๆ ใช้ในการให้ความสำคัญต่อบุคคลแต่ละบุคคล คำเรียกว่า ปู่ ย่า ตายาย พี่ ป้า น้า อา น้อง หลาน ในสังคมไทยแสดงวาระบบเครือญาติเน้นความสำคัญของอาว์โส ต่างจากคำเรียกในสังคมตะวันตก คำว่า พี่ น้า อา หลาน เจย ๆ ไม่มี แต่มีคำว่า "brother" ซึ่งแปลว่าพี่ชาย หรือ น้องชายก็ได้ คำว่า "uncle" แปลว่า ลุงหรืออาชาย, "aunt" แปลว่า ป้า หรือ น้าสาว "niece" ตองแปลว่าหลานสาว และ "nephew" แปลว่าหลานชาย เพราะฉะนั้นระบบเครือญาติของสังคมตะวันตกเน้นในความแตกต่างระหว่างเพศ อย่างไรก็ตามคำเรียกวงศ์ญาติเหล่านี้มีความสำคัญแก่คนในสังคมอย่างยิ่งในแง่ที่เป็นคำบอกสิทธิและหน้าที่กับบุคคลนั้น ๆ มีต่อผู้เรียก และการใช้คำเรียกญาตินั้นก็ขึ้นอยู่กับซึ่งไม่ใช่ญาติก็เท่ากับเป็นการกำหนดสิทธิและหน้าที่พิเศษให้อันมีผลต่อความประพฤติและความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน²

ดังที่กล่าวแล้วว่ากลุ่มญาติที่สืบสกุลสายเดียวกันจะมีที่อยู่อาศัยเป็นหมู่เหล่า ในบริเวณหรือตำบลเดียวกัน มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดสนิทสนม วงศ์ญาติในสังคมแบบนี้าน ๆ เข้าจะมีขนาดใหญ่ขึ้น จัดเป็นกลุ่มโคตรตระกูล (clan) สืบมาจากบรรพบุรุษเดียวกัน กลุ่มโคตรตระกูลนี้ยังแบ่งย่อยออกไปเป็นกลุ่มโคตรตระกูลย่อย (lineage) มีจำนวนสมาชิกน้อยลง แต่มีความสัมพันธ์ภายในกลุ่มแน่นแฟ้นกว่ากลุ่มอื่น แต่จะให้ความสามัคคีต่อกันย่อยอื่น ๆ ในโคตรตระกูลเดียวกันและให้ความช่วยเหลือ เมื่อมีสงครามกับโคตรตระกูลอื่น โคตรตระกูลนี้มักมีเครื่องหมายประจำตระกูล เพื่อกำหนดให้กลุ่มของตนรู้จักเป็นเครื่องหมายสัตว์หรือต้นไม้ เครื่องหมายเหล่านี้กลุ่มที่ใช้จะยกย่องนับถือเป็นพิเศษ เช่น ในหมู่ชาวพื้นเมืองในทวีปอาฟริกา บางพวกนับถือกระต่าย บางพวกนับถือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ซึ่งอาจเป็นพืช สิ่งของ หรือปรากฏการณ์ทางธรรมชาติก็ได้ สิ่งศักดิ์สิทธิ์เหล่านี้จะทำไว้เป็นรูปแกะสลักหรือสักไว้ตามตัวหรืออื่น ๆ เรียกว่า

¹ พัทธา สายหู, วัฒนธรรม, น. 18.

² บุญสนอง บุญโยทยาน, มนุษย์กับสังคม, น. 73.

"โทเท็ม" (totem)¹ ในประเทศจีนใช้ "แซ่" เป็นเครื่องแสดงโคตรตระกูล² สมาชิกในโคตรตระกูลเดียวกันจะไม่สมรสกัน แต่จะให้ความช่วยเหลือเกื้อกูลกันเช่นช่วยทำสงครามกับศัตรูภายนอกกลุ่มหรือร่วมมือกันทำกิจการอื่น ๆ อันจะนำความเจริญมาสู่โคตรตระกูลของตน

วิธีแบ่งวงศ์าคณาญาติ มี 3 วิธี คือ³

ก. แบ่งโดยพิจารณาความสัมพันธ์ทางสายโลหิต (consanguinity หรือ consanguineous relations) เปรียบเทียบกับความสัมพันธ์ที่เนื่องมาจากการสมรส (conjugal relations หรือ conjugal relations) หมายความว่าญาติพี่น้องรวมสายโลหิตจะมีความสำคัญกว่าญาติพี่น้องที่เนื่องมาจากการสมรส เพราะฉะนั้นในการสมรสของชายหญิงคนหนึ่ง เมื่อนับระบบเครือญาติทางสายโลหิตแล้ว ตำแหน่งลูกสะใภ้ในบ้านของสามี สำคัญกว่าตำแหน่งภรรยา ตัวอย่างเช่นในสังคมจีน⁴ เป็นต้น แต่ในสังคมตะวันตกความสัมพันธ์ระหว่างสามีภรรยามีความสำคัญกว่าตำแหน่งวงศ์ญาติอื่น ๆ พวกนี้ไม่ต้องอาศัยอยู่รวมกับบิดามารดาของฝ่ายใด ไม่ต้องมีภาระเลี้ยงดูบรรพบุรุษหรือพึ่งบรรพบุรุษในด้านเศรษฐกิจ ระบบเครือญาติแบบตะวันตกนี้เรียกว่า "conjugal kinship" หรือ "family"⁵

ข. แบ่งโดยลำดับความสำคัญของผู้ที่เกี่ยวข้องกันทางสายโลหิต หมายถึงการกำหนดระดับความสำคัญของสมาชิกในครอบครัวหนึ่งไว้นั้นถือว่าญาติฝ่ายชายหรือฝ่ายหญิงสำคัญ มีอยู่ 3 วิธีการ คือ

1. ระบบเครือญาติที่ถือญาติฝ่ายบิดาเป็นสำคัญเรียกว่า "matrilineal kinship"

¹ดร. ประสาท หลักศิลา, สังคมมนุษย์ในค่านพหุวัฒนธรรมศาสตร์, น.49, "ความเป็นเครือญาติกัน".

²"แซ่" ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานฯ, แปลว่า วงศ์, โคตร, เชื้อสาย.

³บุญสอน บุญโยทยาน, มนุษย์กับสังคม, น.71-3.

⁴เรื่องเดียวกัน, น.71.

⁵เรื่องเดียวกัน, น.72

2. ระบบเครือญาติที่ถือญาติฝ่ายมารดาเป็นสำคัญเรียก "matrilineal kinship"
3. นับถือญาติทั้งสองฝ่ายสำคัญเท่ากันเรียกว่า "bilateral kinship"

ค. พิจารณาจากอำนาจของคนที่เป็นสมาชิกในครอบครัว

1. ถ้าฝ่ายชายหรือฝ่ายสามีเป็นใหญ่เรียกว่า "patriachal kinship"
2. ถ้าฝ่ายหญิงหรือภรรยาเป็นใหญ่เรียกว่า "matriachal kinship"
3. ถ้าทั้งชายและหญิงมีอำนาจเสมอภาคกันเรียกว่า "egaritarian kinship"

ก. ระบบเครือญาติในเรื่องชนชั้น-ชนแผน พิจารณาตามความสัมพันธ์เกี่ยวกับความสัมพันธ์ทางการสมรส

เมื่อศึกษาความสัมพันธ์ของบุคคลต่าง ๆ ทั้งความสัมพันธ์ทางสายโลหิตและความสัมพันธ์ที่เนื่องมาจากการสมรสแล้วเห็นว่าไม่มีความแตกต่างกันเลย เพราะสะโกลีมีความสัมพันธ์กับญาติทางสามีอย่างสนิทสนมเหมือนสืบสายโลหิตมา เช่น ความสัมพันธ์ระหว่างนางทองประศรีกับนางพิม, นางลาวทอง และ นางแก้วกิริยา, ความสัมพันธ์นี้ยากับหลานระหว่างนางทองประศรี กับ นางสร้อยฟ้า และ นางศรีมาลา, ความสัมพันธ์นี้พอกับลูกระหว่างชนแผนและนางศรีมาลา ตลอดจนความสัมพันธ์ระหว่างนางศรีประจันกับปลายแก้วนั้นแม้อยากับลูกเขย ฯลฯ เป็นต้น

เมื่อปลายแก้วเป็นแม่ทัพไปทำศึกที่เมืองเชียงทอง นางทองประศรีเป็นภรรยาในการพานางพิมไปส่งปลายแก้วที่อยุธยา¹ และ เมื่อนางเห็นปลายแก้วไปทัพหลายวันแล้วยังไม่กลับมา นางก็มีน้ำใจเดินทางจากกาญจนบุรีไปเยี่ยมนางพิมที่สุพรรณ² ครั้นพบความทุกข์ร้อนของลูกสะโกลีว่ากำลังจะถูกบังคับให้แต่งงานกับขุนนางนั้นก็พยายามช่วยเหลือด้วยการไปบอกลาวกับพันโศติ³

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น.190.

² เรื่องเดียวกัน, น.257.

³ เรื่องเดียวกัน, น.259.

ครั้นนางวันทองมีลูกคือพลายงามและส่งมาให้เลี้ยงนางก็อบรมเลี้ยงดูรักใคร่ยิ่งกว่าลูกแท้ ๆ ของตน¹

กับนางลาวทองลูกสะใภ้คนที่สอง นางทองประศรีก็ไม่รังเกียจเทียบกันให้ที่อยู่อาศัยและเลี้ยงดู เช่นเดียวกับลูกในไส้ เราจะเห็นความสัมพันธ์ระหว่างนางทองประศรีกับนางลาวทองโคตตอนพลายงามเขาไปรับราชการในกรุง โศกผัดผัสนางลาวทองกับมารดานางก็รับปากว่า

ไปเกิดเจ้าอย่าเฝ้าเป็นห่วงใย
แมจะกล่อมเกลี้ยงเลี้ยงทางนี้

เมียเจ้านั้นไซ้ร่อยทุ่น²
มิให้มีเคื้อคร้อนรำคาญใจ

ครั้นน้อยมานางลาวทองเป็นไซ้หนัก นางทองประศรีกับนบมานศาลกล่าวขอให้นางหายเมื่อนางไม่หายก็สั่งให้ไปตามขุนแผนมาคู่ใจ ขุนแผนฝากเวรขุนช้างไว้ แล้วกลับมาเยี่ยมเมียขุนช้างทูลใส่ร้ายกับพระพันวษา ว่าขุนแผนหนีราชการ พระพันวษาจึงสั่งให้พรากนางลาวทองมาอยู่ในวัง นางลาวทองไปหานางทองประศรี ถ้อยคำรำลาของแม่ตัวกับลูกสะใภ้ตอนนี้เป็นหลักฐานชัดเจนสำหรับการแสดงความสัมพันธ์อันสนิทใจไม่มีการแบ่งแยกว่าใครจะเป็นญาติทางไหน นับถือเสมอกันหมด ตัวอย่างคือ

พอแม่อยู่ใกล้ใคร่ฟังคุณแม่
ปรานีลูกนี้แคว้นมา
เมื่อคราวลูกเกิดเชิญเป็นไซ้
รักษาหยูกยาอุตุสาห์ทำ

แต่ลูกร่างแรมจากเซียงทองมา³
เพื่อแม่ให้ลูกเป็นสุขา
หวังว่าจะทดแทนพระคุณ
ก็อาศัยคุณแม่ทุกเช้าค่ำ
หยอดขาวนำปลอบลูกให้คลายใจ

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น. 525-538.
² เรื่องเดียวกัน, น. 317.
³ เรื่องเดียวกัน, น. 330.

คำรำพันของนางทองประศรีจะทำให้เราเห็นว่านางอบรมสะโกเหมือนลูกแท้ ๆ
คนหนึ่ง :-

ชะเน็กรรมนำชักไปจริงเจียว
ไม่แงอนสอนใดเหมือนใจแม่

แม่จะเหลียวเห็นใครเหมือนลาวทอง¹
แม่หมายปองจะให้เจ้าเฒ่ามารดา

จึงนับเงินออกไปให้สามชั่ง
อี่สี่สาอย่าช้าไว
ไปกับลูกข้าเป็นทาคคน

หมดแล้วที่หลังมาเอาใหม่
นางเวียงเป็นผู้ใหญ่กับนางวัน
ผอนปรนอารังเกียจเคียดฉันท

นางวันทองก็มีความรู้สึกรักนางทองประศรีเหมือนมารดาบังเกิดเกล้า สังเกตได้
จากนางรำพันตอนกราบลาแม่ผู้ก่อนจะถูกประหารว่า :

ลูกจะลามารดาในวันนี้
แต่ลูกอยู่กับพ่อก่อน
จนถึงเวลาเขาฆ่าฟัน

ขอภัยอย่าให้มีสิ่งโทษทัณฑ์²
โทษแม่แค้นอย่างไรที่ไหนนั้น
สิ้นเวรกรรมกันเกิดแม่คุณ

นอกจากแม่ผู้จะรักและนับถือสะโกเหมือนลูกในไส้ของตนแล้ว สะโกทุกคนก็มี
หน้าที่ปรนนิบัติแม่ผู้เหมือนเป็นแม่บังเกิดเกล้าเช่นกัน ตัวอย่างจะเห็นได้ตอนขุนแผนฝาก
ฝังมารดากับเมียก่อนไปศึกเชียงใหม่ว่า :

เจ้าลาวทองกับเจ้าแก้วกิริยา
ไปทัพดาทางบ้านเกิดรานทาง
การกินอยู่ดูแลแม่ทองประศรี

จงอดสำหปรองคองอย่าหมองหมาง³
มักเป็นกลางให้ร้ายฝ่ายผู้ไป
อย่าให้มีทุกข์ยากลำบากใด

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น. 330.

² เรื่องเดียวกัน, น. 876.

³ เรื่องเดียวกัน, น. 626.

เมื่อหลายงานแต่งงานแล้วมีเมียสองคนคือนางศรีมาลาและนางสร้อยฟ้า นาง
ทองประศรีไปอยู่กับหลานชายและหลานสะใภ้ด้วย ก็ยังคงประพฤติต่อหลานสะใภ้ทำนองเดียวกับ
กับที่เคยปฏิบัติต่อลูกสะใภ้มาแล้ว ตัวอย่างความสัมพันธ์ระหว่างนางศรีมาลากับนางสร้อยฟ้า
ตอนนางทองประศรีขอร้องนางศรีมาลาให้ดูแลโยนให้นางสร้อยฟ้าเพราะกำลังท้อง :

เห็นกับยาเกิดศรีมาลาเอ๋ย
มันทำเจ้ากับตัวถึงชีวิต

เจ้าละเลยเสียก็เห็นจะเป็นผี¹
จงปรานีลูกน้อยในอุทร ฯ

ครั้นนางสร้อยฟ้าพ้นโทษประหาร แต่ถูกเนรเทศไปเชียงใหม่ เราจะเห็นความ
สัมพันธ์ระหว่างนางสร้อยฟ้ากับนางทองประศรีตอนนางรำพันลาวา :

เจ้าประคุณคุณยาได้ปรานี
ให้แม่ศรีมาลามาชอไว้
จะใคร่อยแทนคุณจนวอดวาย
คอยอยู่เดิใจบุญเจ้าประคุณเอ๋ย
เหมือนตายจากคุณยาจะลาไป

ชีวิตไม่ทิ้งให้หลานตาย²
หลานรักจึงไม่ม้วยนิบหาย
ไม่เหมือนหมายรับสั่งให้ขับไป
ที่ไหนเลยจะไคกลับมาเมืองไต
ทางไกลตายเป็นไม่เห็นกัน ฯ

ส่วนพ่อตัวก็มีความรักใคร่ผูกพันในตัวของลูกสะใภ้ประหนึ่งสืบสายโลหิตกันมา จะเห็น
ไตตอนขุนแผนปลอบนางศรีมาลาว่า :-

ครานั้นขุนแผนแสนอาลัย
พอจะไหนดนางพรายทั้งสองรา
เจ้าจะเที่ยวอยู่ในป่าช้าผี
ปีศาจกราดคะนองวองแวว

เอาใจปลอบลูกเสนาหา³
อยู่รักษาลูกแก้วอย่ากลัวภัย
คนเดียวไม่คินะลูกแก้ว
ลูกแก้วฟังพอจนคินไป

¹พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น.1040.

²เรื่องเดียวกัน, น.1045.

³เรื่องเดียวกัน, น.972.

และ	กอดวันทองร้องไห้ในนาวา ----- มีศึกเซียงทองต้องไปทัพ ออกปากฝากพิมพ์ิลลาไลย นางพิมพ์ีร้องไห้พิโรธา ทั้งแม่ลูกพุ่มพองนอนน้ำตา	โธว่าพอพลายมาตายไป ¹ ----- แมยังรับถ้อยคำจำไว้ได้ ควยเจ้าหมายใจจะกลับมา ศรีประจันทานรำรำพันว่า จนเรือจอดทอดท่ายังอาลัย
-----	---	--

ข. ระบบเครือญาติในเรื่องขุนช้าง-ขุนแผน ที่แบ่งโดยการลำดับความสำคัญของผู้ที่เกี่ยวข้องกันทางสายโลหิต

การลำดับความสำคัญของเครือญาติที่เกี่ยวข้องกันทางสายโลหิต เช่น ญาติทางพ่อและทางแม่ ฝ่ายไหนมีความสำคัญมากกว่ากันนั้น ในเรื่อง ขุนช้าง-ขุนแผน ปรากฏว่าเรานับถือทั้งสองฝ่ายเท่ากัน เป็นการลำดับเครือญาติแบบ "bilateral kinship" ความจริงข้อนี้ศึกษาได้จากการใช้ถ้อยคำเช่นเรามีคำ "ป้าตายาย," หรือ "น้าอา" ที่เป็นคำเรียกญาติทั้งฝ่ายพ่อและแม่ การที่เรามีคำเรียกเช่นนี้แสดงว่าเรานับญาติทั้งสองทาง ตัวอย่างเช่น

ป้าตายาย สบายใจ

จะให้ชื่อหลานไว้เป็นมงคล²

ฯลฯ

พี่น้าอา มากแล

ดังแต่แล้วก็ส่งให้แมนม³

ฯลฯ

ป้าตายาย สบายชม

เรือนผมนารักดังผักบัว⁴

ฯลฯ

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น.250

² เรื่องเดียวกัน, น.6

³ เรื่องเดียวกัน, น.8

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

พ่อแม่ปรึกษากับยาย

จะให้ชื่อหลานชายอย่างไร¹

ฯลฯ

จัดแจงแขกนั่งเป็นวงกลม

พงศ์พันธ์พร้อมอยู่ที่ป้า²

ฯลฯ

ป้าตายายทั้งพ่อแม่
ต่างมาพร้อมกันในทันที

หมอคำแยมแมคที่ถึผี³
พี่ป้าน้าอาทั้งเข้าไท

ฯลฯ

ป้าตายายสบายใจ

โปรกเด็คือพ่อเข้าไหวชาตินโรง⁴

ฯลฯ

ป้าตายทวดมาทำขวัญ

แหวนทองผูกพันเข้าเหลื่อหลาย⁵

ฯลฯ

นอกจากนั้นเรามีคำว่า "ลุง-ป้า" เรียกพี่ชายและพี่สาวของทั้งพ่อและแม่ คำว่า "ทวด" เรียก บิดาหรือมารดาของ ป้าตายาย การเรียกญาติเช่นนี้แสดงให้เห็นว่าเรานับถือญาติ ตามลำดับอาวุโสและนับถือญาติทั้งสองฝ่ายเสมอกันตั้งกล่าวแล้ว

ค. การจัดวงศาคนญาติในเรื่องขุนช้าง-ขุนแผน โดยพิจารณาจากอำนาจของคนที่เป็นสมาชิกในระบบเครือญาติเป็นแบบ "patriachal kinship"

เมื่อพิจารณาบทบาทของตัวละครต่าง ๆ ในทุกครอบครัวจากเรื่องขุนช้าง-ขุนแผน

¹พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น.8.

²เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

³เรื่องเดียวกัน, น.9.

⁴เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁵เรื่องเดียวกัน, น. 10.

แล้วปรากฏว่าสามีและญาติทางฝ่ายสามีมีอำนาจเหนือฝ่ายภรรยา การที่อำนาจตกอยู่ในมือสามีเช่นนี้เป็นเพราะการแต่งงานในสมัยนั้นเป็นแบบ "อาวาหมงคล" หรือ "patrilocal residence" คือแต่งงานแล้วหญิงไปอยู่บ้านของบิดามารดาสามี หรือไปอยู่บ้านของสามีตามแบบ "neolocal residence" นอกจากนั้นชนบทกรรมนิยมประเพณีไทยโบราณมักกำหนดให้ภรรยาต้องเคารพนบถและจงรักภักดีต่อสามีอยู่แล้ว จึงไม่น่าจะมีปัญหาอะไรที่อำนาจของสามีจะมีมากกว่าภรรยา สามีมีหน้าที่ทำมาหาเลี้ยง ให้ความสุขและการคุ้มครองป้องกันแก่ครอบครัว ส่วนภรรยามีหน้าที่ปรนนิบัติสามี อบรมและเลี้ยงดูบุตร เพราะฉะนั้นอำนาจสิทธิขาดจึงขึ้นอยู่กับสามี ทั้งการดำเนินชีวิตของสามีถ้ามีความดีความชอบ ภรรยาที่ได้รับควยเช่น นางแก้วกิริยาได้เป็นทานผู้หญิงเพราะขุนแผน เป็นต้น แต่ถ้ามืดภรรยาที่ต้องพลอยรับโทษควยเช่นกัน ดังกรณีของนางทองประศรี ทองหนี่ซัดเซพเนจรไปพร้อมกับลูกชาย เพราะขุนไกรทองโทษถึงประหารชีวิต ส่วนนางวันทองก็ถูกบังคับให้แต่งงานกับขุนช้าง เพราะคิดว่าพลายแก้วแพศีกและเสียชีวิตในสงคราม ตามกฎหมายของวิบทพยสมบัติและวิบทเมียให้เป็นหมายหลวง นางลาวทองก็ต้องถูกพรากไปไว้ในวัง เพราะขุนแผนถูกใส่ร้ายว่าหนีราชการดังตัวอย่างต่อไปนี้

นางทองประศรีริ้วขาวขุนไกรตายและพาพลายแก้วหนีอาญาหลวง :-

หนังสือวามาดิ่งทองประศรี	อันขุนไกรสามีเพื่อนสหาย ¹
ทองรับพระราชอาชญาตาย	เสียบไว้หน้าคายนกระบี่อัน
รับสั่งให้รับเอาลูกเมีย	หนีเสียบย่ำอยู่ที่บ้านนั้น
ออกไปให้พนแดนสุพรรณ	หนังสือมา ณ วันจงแจ้งใจา

ตอนขุนช้างลงววาพลายแก้วตาย นางวันทอง ต้องเป็นหมายหลวง:

กฎหมายตั้งไว้แต่โรมา	ว่าใครกล้าอาสาไปทัพขันธ ²
----------------------	--------------------------------------

¹พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น.29.

²เรื่องเดียวกัน, น.237.

ถ้าเสียทัพกลับมาให้ฆ่าฟัน
ถ้าแมนตัวตายลงในทัพ

กฎหมายตั้งมั่นตามกระทรวง
ลูกเมียให้จับเป็นหมายหลวง

คอนรับสั่งให้ปรากฏนางลาวทอง และเนรเทศขุนแผนไปอยู่ป่า¹

เหวราชามาคุยไปบัดนี้
อายุขุนแผนกูไม่ขอเห็นตัว

พาอีลาวทองมาจากฉวี
มันทำชั่วให้อยู่กาญจนบุรี

ไม่เพียงแต่สามีจะนำความทุกข์สุขมาให้ภรรยาเท่านั้น ในกรณีที่ภรรยาทำตัวไม่อยู่ในโอวาท สามีก็เขียนตีค่าไต่เหมือนพ่อแม่ ดังเช่น พระไวยตีนางศรีมาลาเพราะนางเถียงและเป็นเพราะกำลัง **หลงเสน่หานางสร้อยฟ้า** คุย:

อะเถียงอีกเล่าอ้เจ้าเล่ห์
ยังพาโลโลกหกไมตกคำ

เมื่อตีบสร้อยฟ้าเซคะมำคว่ำ²
อ้มสาระย่ำสบถดน

แมนมีทำบางเลยจะเคยใจ

ฉวยไม้ตีต้อนตลบมา

อนึ่ง การที่สามีได้ภรรยาบางคนมาด้วยวิธีการได้ตัว ซึ่งเรียกว่า "เมียกลางทาสี" นั้น เป็นเหตุหนึ่งทำให้ภรรยาเกรงกลัวสามีอันเนื่องจากความสำนักในบุญคุณ และถือสามีเป็นนายทาสของตนด้วย นอกจากนั้นกฎหมายยังให้อำนาจแก่สามีในอันที่จะขายภรรยาและบุตรของตนได้ด้วย เพราะฉะนั้นสามีจึงมีอำนาจสมบูรณ์อยู่ในแต่ละครอบครัว ตัวอย่างในกฎหมายตราสามดวง คือ

มาตรา 26 "ผู้ใดมีอาสน์เอาลูกหลานไปขายฝากให้แก่ท่าน..."³

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น.326.

² เรื่องเดียวกัน, น.936.

³ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1, เล่ม 2, (พระนคร: มหกิจศึกษาของมทสจ.ร.), น. 89, "พระอัยการทาส"

มาตรา 27 "ผู้ใดเอาลูกหลานพี่น้องมาขายฝากไว้ให้ท่าน"¹

มาตรา 29 "ผู้ใดซาคแกลน เอาภรรยาขายฝากไว้แก่ท่าน"²

มาตรา 32 "ผู้ใดเอาลูกเมียซาคคนไปขายฝากไว้แก่ท่านให้ไซ"³

ฯลฯ

แต่ในทางตรงข้ามภรรยาและบุตรไม่มีสิทธิในการขายสามีหรือบิดามารดา หรือถึงแม้จะไปแอบขาย สัญญาซื้อขายนั้นก็เป็นโมฆะ ตัวอย่างคือ

มาตรา 2 " เมียก็คืลูกก็คืเอาชื่อ พ่อ } แล้วใส่ในกรมธรรม์ขาย ท่านว่า
มิเป็นสิทธิเลย เหตุว่า เมีย } นั้นมิได้เป็นอิสระแก่ตัวแลพ่อแม่แล้ว⁴
ลูก }

ไม่เพียงแต่กฎหมายเรื่องทาสเท่านั้นที่ให้อำนาจสามีในการขายบุตรและภรรยา ในกฎหมายฉ้อโกงมาตรา 34 ก็แสดงว่าผู้จะต้องปราบเมียให้ใด ถ้าปราบไม่ได้แล้วปล่อยให้เมียทำความผิด ก็ให้ปรับใหม่ผู้ช่วย⁵ ในมาตรา 8 ระบุว่าผู้สามารถฆ่าเมียและชู้ได้โดยไม่มีผิด⁶ แต่ในทางตรงข้ามมาตรา 11 กล่าวว่า ถ้าเมียและชู้ฆ่าผู้ตาย จะต้องถูกประหารชีวิตทั้งสองคน⁷ ลักษณะกฎหมายเช่นนี้จึงเป็นเครื่องยืนยันว่าสามีในสมัยโบราณมีอำนาจเหนือภรรยา

¹มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1, เล่ม 2 (พระนคร:), น.89 " พระโอยการพช "

² เรื่องเดียวกัน, น. 90.

³ เรื่องเดียวกัน, น. 91.

⁴ เรื่องเดียวกัน, น. 74.

⁵มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1, เล่ม 2, น.16.

⁶ เรื่องเดียวกัน, น.6.

⁷ เรื่องเดียวกัน, น.9.

แต่ในเรื่องขุนช้าง-ขุนแผน ไม่เพียงสามีเท่านั้นจะมีอำนาจ นางทองประศรี ซึ่งเป็นญาติผู้ใหญ่ฝ่ายสามีก็มีอำนาจเห็นอภิสงกัศไคควย ทั้งนี้เพราะครอบครัวของขุนแผนได้อาศัยอยู่ในบ้านนางทองประศรี ซ้ำยังต้องพึ่งกำลังทางเศรษฐกิจจากนางด้วย ขุนแผนเองก็มีความรักและนับถือมารดาอย่างสูงอยู่แล้ว เพราะฉะนั้นสะโกลจึงต้องเกรงใจและอยู่ในอำนาจว่ากล่าวของนางทุกคน ส่วนทางคานหลานสะโกลคือนางสร้อยฟ้าและศรีมาลาภรรยาของพระไวย ก็ทำนองเดียวกัน นางทองประศรีคิดว่านางสาวเอาตามชอบใจ เพราะเหตุว่าพระไวยรักและเคารพยำอย่างสูง ปกติพระไวยไม่ยอมลงให้ใครแม่แต่พ่อแม่ แต่ยอมลงหรืออ่อนข้อให้ยากคนเดียว ด้วยเหตุนี้หลานสะโกลจึงต้องอยู่ในอำนาจของญาติผู้ใหญ่ฝ่ายสามีด้วย แต่ญาติทางฝ่ายสามีมักเป็นผู้ใหญ่ที่มีเมตตาการุณา การเอะอะกัววาเกิดขึ้นจากความเคียดแค้นน้ำใสใจจริงแล้วเขาใจว่าญาติผู้ใหญ่ฝ่ายสามีควรจะมีลักษณะอย่างนางทองประศรีคือปากร้ายใจดีสังเกตจากความเอาใจใส่ที่นางมีต่อนางพิมทองนพลายแก้วไปทัฬ กับนางลาวทองตอนป่วยไข้และเมื่อนางลาวทองต้องตกพรากไปอยู่ในวังนางก็ยังให้เงินติดตัวไปใช้สอยถึงสามชั่ง พระเดชพระคุณที่นางมีต่อสะโกลก็เหมือนแม่มีต่อลูกนั่นเอง กับนางสร้อยฟ้า นางก็เป็นคนซื่อรองนางศรีมาลาใหญ่ลขอภัยโทษมิให้ประหารชีวิต เพราะฉะนั้นนางสร้อยฟ้าก่อนจะถูกเนรเทศไปเชียงใหม่จึงไคพร่ำรำพันถึงน้ำใจของนางทองประศรีนัค อยางไรก็ตามสาเหตุสำคัญของอำนาจทางฝ่ายสามีเหนือฝ่ายภรรยา ก็เป็นเพราะประเพณีไทยโบราณให้หญิงมาอยู่กับชายหลังแต่งงาน เมื่อเข้ามาอยู่ในปกครองของสามีแวดล้อมด้วยญาติผู้ใหญ่ชายตั้งกล่าวแล้ว ภรรยาจึงต้องเกรงกลัวและตกอยู่ในอำนาจของญาติผู้ใหญ่คนที่สามีนับถือและเกรงใจด้วย หลักนี้แสดงถึงประเพณีการปกครองในครอบครัวชายซึ่งจะมีญาติผู้ใหญ่ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งเป็นประมุขด้วย ถ้าสมัยนี้มีประเพณีแต่งงานแบบ "วิวาหมงคล" คือ แต่งแล้วชายไปอยู่กับครอบครัวของฝ่ายหญิง อำนาจก็จะอยู่กับฝ่ายภรรยาเช่นกัน

๒.๒ บทบาทของสตรีในสังคมเมือง

บทบาทของสตรีในสังคมเมืองเปลี่ยนแปลงไปอย่างมีนัยสำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสังคมเมืองที่มีการศึกษาสูงและสังคมเมืองที่มีการศึกษาสูง ซึ่งการศึกษาก็ต้องมีวิธีการ มี

การศึกษาระดับสูงหรือมหาวิทยาลัยเป็นต้นไป ซึ่งการศึกษาระดับสูงและชนชั้นรวม

จ. การศึกษาของชายหญิงในสมัยรัตนโกสินทร์

1. การศึกษาของชายมีวัดเป็นโรงเรียนและพระเป็นครู

ในสมัยรัตนโกสินทร์ เด็กชายที่มีอายุประมาณ 13 ปี หลังจากโกนจุกแล้วจะถูกนำตัวไปบวชเณรที่วัดหนึ่งวัดใด เพื่อเข้ารับการศึกษาระดับต้น บางคนอาจมีอายุมากกว่านั้นดังเช่น พลายแก้วบวชเณรเมื่ออายุถึง 15 ปี ดังตัวอย่างคือ

จะกล่าวถึงพลายแก้วแววไว

เมื่อบิดาบรรลัษณ์แม่พาหนี¹

ได้อาศัยอยู่ในกาญจนบุรี

กับนางทองประศรีผู้มารดา

อยู่มากจนเจ้าเจริญวัย

อายุนั้นได้ถึงสิบห้า

จึงอ่อนวอนมารดาได้ปรานี

ลูกนี้ใครจะรู้วิชาการ

พระสงฆ์องค์ใดวิชาดี

แม่จงพาลูกนี้ไปฝากท่าน

ให้เป็นอุปัชฌาย์อาจารย์

อธิษฐานบวชลูกเป็นเณรไว้

นางทองประศรีจึงพาลูกไปฝาก "ชรัวบุญ" ที่วัดสัมใหญ่ คังความว่า

ครานั้นทองประศรีผู้มารดา

ได้ฟังลูกว่าหาซัดไม้²

อันสมภารที่ชำนาญในทางใน

ท่านชรัววัดสัมใหญ่แลก็ครัน

เจ้าคิดนึกแล้วแก้วแม่อา

แม่จะพาไปฝากชรัวบุญนั้น

¹ ขุนช้าง - ขุนแผน, น. 45.

² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

เช่นเดียวกับพลายชุมพล เมื่อหนีเข้าไปอยู่กับตายายที่เมืองสุโขทัยก็ได้บวชเณรเรียน
ชั้นต้นกับพระท้าวศระพังทอง ¹

วัตถุประสงค์ของการเรียนครั้งนั้นนอกจากเพื่อรับการศึกษาแล้ว ยังเพื่อหวังอุทิศ
ส่วนกุศลผลบุญให้บรรพบุรุษทั้งที่ยังมีชีวิตอยู่และที่ล่วงลับไปแล้ว กังต้วอย่างคามเรื่องราว

ท่านเจ้าชาฉันทาลูกมาบวช
ถวายขุนไกรบิคามาถึงกาล

ช่วยเสกสวดสอนให้เป็นแก่นสาร ²
จะได้ชินฐานให้ส่วนบุญ

ตอนพลายชุมพลบวชได้กล่าวว่
ฉันทใคร่ไปบวชเอาส่วนบุญ
ท่านยายว่าจงเป็นสังฆราช

มาเทศน์ให้เจ้าคุณฟังทุกวัน ³
ได้โปรดญาติให้ไปสวรรค์

และในการพาลูกไปฝากตัวเพื่อบวชเณรนี้จะต้องเตรียมเครื่องสำหรับบวชไปถวาย
เช่นสบงจีวร บาตร ยาม นอกจากนั้นก็เป็นดอกไม้ธูปเทียนใส่กรวยใบทองสำหรับไหว้ครู
พร้อมทั้งเครื่องหมากพลุกว้ย เครื่องต่างๆ เหล่านี้มารดาจะเป็นผู้ตัดเย็บและจักแจงควยตนเอง
กังต้วอย่างตอนบวชเณรพลายแก้วคือ

ว่าแล้วจึงสั่งพวกบ่าวชา
กูจะบวชลูกชายสายสุดใจ
ท่าจีวรสบงสไบลาด

ชวนกันเร็วหาอย่าช้าไค ⁴
เอ็งจงไปเที่ยวหาผ้าเนื้อดี
หาทั้งยามบาตรมาตามที

¹ ขุนช้าง - ขุนแผน, น.952-3.

² เรื่องเดียวกัน, น.47.

³ เรื่องเดียวกัน, น.952.

⁴ เรื่องเดียวกัน, น.45.

ลงมือพร้อมกันในวันนี้
ฝ่ายพวกข้าไทไปหาของ
บ้างก็มาเย็บกรวยช่วยกันดู

อายุถือลามาช่วยดู
หมากพลูใบทองที่มีอยู่
ปอกหมากพันพลูทั้งพันเทียน

ฯลฯ

เมื่อพระยาสุโขทัยและภรรยาผู้เป็นตายายของพลายชุมพลได้พาหลานไปบวช ก็
จัดหาหมากพลูและดอกไม้ธูปเทียนไปไหว้ครูด้วย กังคั่วอย่างคือ

ให้หาธูปเทียนข้าวตอกดอกไม้

กับหมากพลูจะได้ไปถวาย ¹

และ

ถึงกฎที่ท่านสังฆราชา

ถามเจ้าเณรบอกว่าอยู่ในห้อง ²

ท่านยายตาพาหลานถือพานทอง

คอยอย่างย่องเข้าไปไหว้กราบลงฯ

เมื่อมีการทักทายไต่ถามกันแล้วจึงมีการฝากเรียน โดยมากพระที่มารดาพาไปฝาก
มักจะมีคุณสมบัติสนมคุ้นเคยกับผู้ใหญ่ที่นำไปอยู่แล้ว กังเช่นสมภารบุญวัดป่าเลไลยก์ และ
สมภารคง วัดแค ต่างก็เป็นเกลอเก่าของขุนไกร บิดาของขุนแผนมาก่อนทั้งสิ้น เพราะ
ฉะนั้นพระสงฆ์จึงไม่ ปฏิเสธ กลับยินดีเสียด้วยซ้ำที่ได้สอนลูกของเพื่อนเก่า ซึ่งศาสตรา-
จารย์ รอง ศยามานนท์ อธิบายว่า ธรรมเนียมโบราณที่พาลูกไปฝากพระเพื่อเล่าเรียนนี้
พระก็ยินดีรับไว้ เพราะท่านต้องการศิษย์ไว้ปรนนิบัติ ศิษย์จะได้รับการอบรมทางศาสนา
ได้เล่าเรียนอ่านหนังสือไทยและบาลีตามสมควรเพื่อเตรียมสำหรับการอุปสมบทต่อไปข้างหน้า ³

1 ขุนช้าง - ขุนแผน, น.952.

2 เรื่องเดียวกัน, น.953.

3 รอง ศยามานนท์, ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ (พระนคร: กระทรวงศึกษา

เพราะฉะนั้นคำว่าโรงเรียนสมัยนี้จึงผิดกับสมัยโบราณที่ไม่มีโรงเรียนปลูกขึ้นสำหรับเรียนโดยเฉพาะ "สถานโรงเรียนโบราณนั้นก็สมมติใช่ หอฉัน หอสวดมนต์ ศาลาการเปรียญ กุฏิวิหารนั่นเอง ส่วนที่ประชุมเล่าเรียนของหมื่นนักเรียนในอารามทั่วไปนั้น ใจหอฉันกับหอสวดมนต์เป็นที่เล่าเรียนโดยมาก"¹ อาจารย์แต่ละองค์มีศิษย์ไม่มากนัก มักไม่เกิน 5 คน เพราะต้องเลี้ยงศิษย์ด้วยอาหารที่รับบริจาค และ ให้อาศัยด้วย ถ้ามีศิษย์มากเกินไปก็เลี้ยงดูไม่ไหวและอาจจะให้การศึกษามิทั่วถึง ครุใหญ่ในสมัยโบราณก็คือสมภารหรือเจ้าอาวาสวัดนั้น เป็นผู้ทรงวิชาทั้งภาษาไทยและบาลี มีหน้าที่ให้อวาทคำสั่งสอนแนะนำหน้าที่กิจวัตรการเล่าเรียน วินิจฉัยแก้ชกาคติทุกอย่าง รองลงมาคือขรัว และ พระลูกวัด ฝ่ายฝึกหัดวิชาชั้นสูงหรือคำกัณฑ์ ระยะเวลาไม่กำหนดแน่นอนขึ้นอยู่กับสติปัญญาของศิษย์แต่ละคน²

ความจริงแล้วครอบครัวควรจะเป็นสถานการศึกษาแห่งแรกเพราะพลายแก้วซึ่งมาเข้าโรงเรียนสามเณรข้างเป็นเพราะต้องเรียนภาษาไทยชั้นมูลฐานอยู่กับมารดาที่บ้าน สันนิษฐานว่าความนิยมส่งลูกชายไปเป็นลูกศิษย์วัดนั้นอาจเนื่องมาจากมารดาไม่มีความรู้ทางหนังสือเลย บิดาก็อาจจะไม่มีเวลาอบรมสั่งสอนบุตร เพราะต้องวุ่นวายอยู่กับการประกอบอาชีพเลี้ยงครอบครัว จึงตัดปัญหาทำให้เป็นภาระของวัดเสีย สำหรับนางทองประศรีเป็นหนึ่งในหนังสือออกและรอบรู้วิชาการพอ ๆ กับผู้ชายคนหนึ่ง เพราะได้รับการถ่ายทอดจากขุนไกรผู้มีอำนาจนั้นนางทองประศรีจึงไม่ไต่ส่งลูกไปอยู่วัดตั้งแต่เด็ก แต่สอนให้เองที่บ้าน บ้านหรือครอบครัวจึงเป็น "สถานแรกที่ทำหน้าที่ทางสังคมในการถ่ายทอดคุณค่า วิธีประพฤติปฏิบัติและมาตรฐานทางสังคมให้แก่สมาชิกรุ่นใหม่"³ นั้นเอง แม้ว่าในวรรณคดีเรื่องนี้จะไม่ปรากฏหลักฐานต่อนางทองประศรีสอนลูก แต่ผู้อ่านจะพิจารณาได้จากตอนนางสอนหลานคือพลายงามและพลายชุมพลว่านางทองประศรีทำหน้าที่เป็น "ครู" คนหนึ่งได้เป็นอย่างดี ตัวอย่างนางทองประศรี

¹ พงษ์เพ็ชร เอี่ยมสกุล, โบราณศึกษาและวิธีสอนหนังสือไทย, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนางพวงเพ็ชร เอี่ยมสกุล ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม, 19 พฤศจิกายน, 2502 (พระนคร: โรงเรียนการช่างวุฒศึกษา, 2502), น. 14.

² เรื่องเดียวกัน, น. 17-8.

³ บุญสนอง บุญโยพยาน, มนุษย์กับสังคม, น. 60.

สอนพลาวยางามคือ :

อันเรื่องราวกล่าวความพลาวยางามน้อย	คอยเรียนร้อยเรียนรูครูทองประศรี ¹
ทั้งขอมไทยโคตสินก็ยินดี	เรียนคัมภีร์พุทธเวททั้งเวทมนต์
ปัทมมิ่งตั้งตัวนะปิดตลอด	แล้วถอนถอดตกตองเป็นล่องหน
หัวใจกรคิดอิทธิเจเสนาหกกล	แล้วเลาเมนต์เสกขมึนกินน้ำมัน
เขาหองล่องวิชาประจำเสาคึก	แทงจนเหล็กแหลมลูดยุขยัน
มหาหมื่นยืนยงคงกระพัน	ทั้งเลขยันต์ลากเหมือนไม้เคลื่อนคล้าย
แล้วทำตัวหัวใจอิทธิโศ	สะเคาะโซศทรานไคคังใจหมาย
สะกคณมนต์จั้งงักำบังกาย	เมษฉายสุริยจันทร์ขยันตี
ทั้งเรียนธรรมกรรมฐานนิพพานสูตร	ร้องเรียกภักติพราภปรามกำหราบผี
ผูกพยนต์หุนทญาเขาราวี	ทองประศรีสอนหลานชำนาญมา

นอกจากนางทองประศรีจะใคร่ได้รับความรู้จนอ่านออกเขียนได้จากขุนไกรแล้ว นางยังได้รับความรู้จากการอ่านตำราของขุนแผนอีกด้วย เพราะฉะนั้นนางทองประศรีจึงเป็นอัจฉริยะถึงขนาดสอนความรู้ชั้นสูงได้แก่ โหราศาสตร์ ไสยศาสตร์ และ พิธีสังกรรมแก่พลาวยางามได้ตัวอย่างตอนขุนแผนขอให้แม่สอนหนังสือพลาวยางามคือ

ครานั้นขุนแผนแสนสุภาพ	ก้มกราบมารดาน้ำตาไหล ²
ลูกเห็นแต่แม่คุณช่วยอุใจ	ช่วยสอนให้พลาวยางามเรียนความรู้
อันตำรับตำราสารพัด	ลูกเก็บจึกแจงไว้ที่ในตู้
ถ้าล้มหลงตรงไหนไซ้ออกดู	ทั้งของครูของพ่อตอกันมา

นอกจากนี้ตัวอย่างอื่น ๆ ที่แสดงว่านางทองประศรีสอนหนังสือชั้นต้นแก่บุตรหลานก็คือ ตอนนางเล่านิทานเรื่องไชยเชษฐาให้พลาวยางามฟังก่อนนอน:-

¹พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น.532.

²เรื่องเดียวกัน, น.530. ๑๓๘, ๑๕๒

จะเปรียบเปรยแคว่ไฉนไม่มี
หนังสือสิ้นกระแต่ทั้งแปดวรรด

บวชยังไม่ถึงปีก็เจใจ¹
จนสมภารเจ้าวัดไม่บอกได้

การศึกษาในชั้นอุดมศึกษาเป็นเรื่องของนักเรียนที่เป็นพระภิกษุ มีอายุมากกว่า 20 ปีแล้ว ภิกษุเหล่านี้เรียนวิชาทางพุทธศาสนาแบ่งออกเป็น 2 พวกคือ พวกคณฺธชฺระ ศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรม และ พวกวิปัสสนาชฺระ เป็นพวกปฏิบัติธรรม ในสมัยรัชกาลที่ 1 โปรดฯ ให้มีการสอบไล่พระปริยัติธรรมขึ้นเป็นครั้งแรก "ให้มีการสอบไล่ 3 ปีต่อครั้ง โดยแบ่งการศึกษาพระปริยัติธรรมออกเป็น 3 ชั้น พระภิกษุสามเณรรูปใดมีความรู้ภาษาบาลีสามารถแปลพระสูตรได้ ก็ตั้งให้เป็นเปรียญตรี....แปลพระวินัยได้ให้เป็นเปรียญโท....แปลพระปรมัตถ์ได้ ให้เป็นเปรียญเอก นับว่าได้มีการวัดผลการศึกษาเป็นครั้งแรก (ทางปริยัติธรรม) ขึ้นแต่ในสมัยนั้น"² มาถึงรัชกาลที่ 2 ทรงแบ่งชั้นการสอนให้ละเอียดกว่าเดิม คือให้มี 9 ประโยค ผู้ที่สอบได้ 3 ประโยคเรียกว่าเปรียญตรี ผู้ได้ 4-5 ประโยค เรียกว่าเปรียญโท และได้ 7-8-9 ประโยค เป็นเปรียญเอก เมื่อหลักสูตรทางพระปริยัติธรรมยากขึ้นและสูงขึ้น ทำให้มาตรฐานความรู้ภาษาบาลีสูงขึ้นด้วย³ พระสงฆ์มีความรู้จนถึงชั้นเปรียญเอก หรือชั้นปรมติธรรมจะทำหน้าที่สอนพระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุรุ่นหลังต่อไป

เพราะฉะนั้นนักเรียนตามวัดจึงจัดได้ 3 ประเภท คือ⁴

1. นักเรียนที่เป็นพระภิกษุ เป็นนักเรียนที่มีอายุครบอุปสมบทเกิน 20 ปีขึ้นไป พวกนี้ศึกษาวิชาทางศาสนา แบ่งเป็น 2 พวกคือ พวกคณฺธชฺระและ วิปัสสนาชฺระ
2. สามเณร เป็นนักเรียนตั้งแต่อายุ 11 ขวบขึ้นไป มักเป็นพวกโกนจุกแล้ว ตามปกติต้องอ่านและเขียนหนังสือไทยแตกฉานมาแล้ว จึงมาเรียนตัวหนังสือขอมและคาถา

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช่าง-ขุนแผน, น.48.

² พงศ์อินทร์ ศุขขจร, "ประวัติการศึกษาไทย" ที่ระลึกครบ 5 รอบ, (พระนคร: กาวหนาการพิมพ์, 2515), น.61.

³ เรื่องเดียวกัน, น.67

⁴ เรื่องเดียวกัน, น.93.

ภาษามาลี

3. ศิษย์วัด เป็นนักเรียนชั้นมูลหรือชั้นประถม แบ่งออกเป็นสองพวกคือ พวกมาถิ่นอยู่หลับนอนเป็น ลูกศิษย์พระ พวกนี้บ้านอยู่ไกลจากวัด กับพวกบ้านอยู่ใกล้วัด มักไปเช่าเขียนกลับ

สำหรับเนื้อหาวิชาที่เรียนจะเห็นว่าเริ่มต้นชั้นประถมเป็นการเรียนคัดเขียนอ่าน และท่องจำภาษาไทย / หนังสือที่ใช้เป็นหลักในการเรียนการสอนระดับนี้ เข้าใจว่าเป็นหนังสือ ประถมกกา และพวกวรรณคดีต่างๆจำพวกนิทานเรื่องไชยเชษฐ, มณีพิชัย, คาวี, ไกรทอง, สังข์ทอง, ลิลิตพระลอ, และวรรณคดีเรื่องอื่นๆที่เกิดในสมัยเดียวกันเช่นกาگی, อิเหนา, สามก๊ก ปฐมสมโพธิ หรือวรรณคดีเรื่องเก่าๆเช่นลิลิตพระลอ, สมุทโฆษ, าลา เป็นต้น ซึ่งจะ ศึกษาได้จากงานหัตถกรรมของพวกผู้หญิง เช่นการปักม่าน, หมอน ของนางพิมพ์และนางลาวทอง (กล่าวไว้ในเรื่องการศึกษาของสตรี)

ตัวอย่างที่แสดงว่าสมัยรัตนโกสินทร์ใช้ตำราประถมกกา เป็นตอนที่ปลายชุมพล เล่าให้ตายายฟังว่าคนใดเคยเรียนกับนางทองประศรีมาบ้างแล้ว คือ

เฝ้าซักไซ้ไต่ถามถึงความหลัง	รู้หนังสือหรือยังพอปลายเอ๋ย ¹
เจ้าพยายว่าย่าสอนพอดัง เกย	เพียงละเลยเสียก็เพื่อนออกเปื้อนไป

และในตอนปลายชุมพลนอนกับนางทองประศรีนั้น นางได้เล่านิทานเรื่องไชยเชษฐ ให้หลานฟังว่า

เอาเรื่องไชยเชษฐเกิดหรือเหว	เป็นกระไรมิรู้เลยลืมไปบ้าง ²
กูจำได้แต่เมื่อไปอยู่ป่าร้าง	เมื่อยออกลูกข้างหลังกลายเป็นแมว

¹ ขุนช้าง - ขุนแผน, น.952.

² เรื่องเดียวกัน, น.938.

เมื่อบรรดานักเรียนชั้นต้นเหล่านี้อ่านและเขียนหนังสือไทยคล่องแคล่วและแตกฉานแล้ว ก็จะมีโอกาสเรียนภาษาขอม ซึ่งเรียกว่า "ขอมไทย" อันเป็นคำร่าที่ประกอบด้วยพระคาถาเป็นอักษรขอมและพระอรธคาถาจารย์ได้แปลเป็นไทยไว้ นับเป็นการฝึกเรียนพระคาถาบาลีชั้นต้น เมื่อเรียน"ขอมไทย"จนแตกฉานแล้วจึงจะได้เรียน "คำร่าพระบาลี" โดยตรง ล้วนแล้วไปด้วยตัวบทกฎเกณฑ์เกี่ยวกับหลักภาษาบาลี, การแปลพระคาถาตามอรธ, การศึกษาพระคัมภีร์ชั้นสูงที่นับว่าเป็นวรรณคดีบาลี ผู้ที่ศึกษามาจนถึงขั้นนี้จะเป็นผู้ที่ได้ชื่อว่าฉลาดปราดเปรื่อง มักเป็นผู้มีคาคาอาคม สามารถแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ต่างๆได้

อย่างไรก็ตามในขณะที่ศึกษาจากชั้นต้นจนมาถึงชั้นอุดมศึกษาคือความสามารถในการเรียนคำร่า"พระบาลี"นั้น นักเรียนจะค่อยๆได้รับการฝึกฝนวิชาชีพหรือวิชาเฉพาะอย่างไปด้วย ซึ่งคำร่าเหล่านี้เรียกว่า "คำร่าพิเศษศึกษา" ได้แก่ การศึกษาค้นโหราศาสตร์, แพทย์แผนโบราณ, การคิดคำนวณ, การช่างต่างๆเช่นช่างทอง ช่างตีเหล็ก, วิชาเสมียน, กฎหมาย, และไสยศาสตร์ และคำร่าพิชัยสงคราม ฯลฯ เป็นต้น.

แต่การเรียนเนื้อหาวิชาหรือคำร่าต่างๆเหล่านี้ไม่มีกติกาวางไว้ว่า วิชาใดจะเรียนเมื่อใด เป็นแต่กล่าวรวมๆกันไปว่าพลาญแก้ว พลาญงาม และพลาญชุมพล เรียนอะไรบ้าง ขึ้นนินฐานว่าการศึกษานั้นคงไม่กำหนดระยะเวลาว่าเนื้อหาวิชาอย่างหนึ่งควรจะเรียนนานเท่าไร คงขึ้นอยู่กับความสามารถของผู้เรียน แต่มีลำดับของวิชาว่าเบื้องต้นจะต้องเรียนเขียนอ่านและศึกษาวรรณคดีภาษาไทย ต่อมาจึงเป็นภาษาขอมเบื้องต้น ชั้นสูงเรียนหนังสือพระบาลีโดยเฉพาะ ส่วนคำร่าพิเศษศึกษาเข้าใจว่าจะมีการสอนตามความถนัดของครูผู้เรียน หรืออาจจะเป็นการสอนอยู่ในตระกูล ไม่กำหนดแน่นอนว่าเด็กอายุถึงเท่าไรจึงจะได้ฝึกอาชีพตามความถนัดของตน เพราะฉะนั้นเมื่อมีการบรรยายถึงการศึกษาเนื้อหาวิชาต่างๆในเรื่อง ขุนช้าง - ขุนแผน จึงมีแต่การกล่าวรวมๆกันไป ไม่เน้นเฉพาะเรื่องวิชาเฉพาะหรือพิเศษศึกษาให้ชัดเจนมากนัก อย่างไรก็ตามความเชื่อชาวยุคในเรื่องไสยศาสตร์ก็ถือหรือการตีคาบ

ฟ้าพื้นของขุนแผนยอมเป็นหลักฐานที่แสดงว่าขุนแผนได้รับการศึกษาทางด้านพิเศษศึกษามาอย่างคิ
 หน่าองเกี่ยวกับพลายงามได้เล่าเรียนกฎหมาย, เสมียน, และตำราพิชัยสงครามมาจากจมนศรี
 ตัวอย่างที่กล่าวถึงการศึกษาจากวรรณคดีคือ

การศึกษาของพลายแก้วที่วัดสมใหญ่	
ครานั้นจึงโฉมเจ้าพลายแก้ว	บวชแล้วรำเรียนควยเพียรหมั่น ¹
ปัญหาไวว่องคลองแคลวครัน	เรียนสิ่งใดไค้มันไม่ชาติ
จนอาจารย์ชยาคนลาคณลียว	เณรเณรออกเกรียวอยู่ที่นี้
จะเปรียบเณรแก้วไค้มันไม่มี	บวชยังไม่ถึงปีก็เจใจ
หนังสือสั้นกระแสดั่งแปลอรรถ	จนสมภารเจ้าวัดไม่บอกไค้
ดูหลังดูหน้าแล้ววาไป	สั้นใส่กูแล้วเณรแก้วอา
ยังแต่สมุคตำรับใหญ่	พันแต่หัวใจพระคาถา
กุจ๊กแจงของสุ่มแต่หนูมมา	หวงไว้จนตราไม่บอกไค้

ฯลฯ

การเรียนของพลายแก้วที่วัดป่าเลไลยก์ คือ	
ครานั้นจึงโฉมเจ้าพลายแก้ว	ปัญหาคลองแคลวไครจะเหมือน ²
หมั้นหมักกักกิมให้เตือน	หักเทศน์สามเดือนก็ขึ้นใจ
มหาชาติธรรมวัตรสารพักเพราะ	ถ้อยคำมันเหมาะไม่เปรียบไค้
สูงเสียงเป็นเสน่ห์ทั้งเรไร	เทศน์ที่ไหนคนชมนิยมฟัง

¹ ขุนช้าง - ขุนแผน, น. 48.

² เรื่องเดียวกัน, น. 50.

เจ้าอุตสาห์ศึกษาวิชาการ
 คำรับใหญ่พิชัยสงคราม
 อยู่ยงคงกระพันล่องหน
 รักทั้งเรียนเสกเป่าเป็นเจ้าชู

เขียนอ่านท่องไต่แล้วไต่ถาม
 สูรย์จันทร์ฤกษ์ยามก็รอบรู้
 ภาพยนตร์ผูกไซไว่คอสู
 ผูกจิตหญิงอยู่ไม่เคลื่อนคลาย

การศึกษาของพลายงามนั้นกล่าววว่า

อันเรื่องราวกล่าวความพลายงามน้อย คอยเรียบร้อยเรียนรูครูทองประศรี¹

ทั้งขอมไทยไต่ลั่นก็ยินดี

เรียนคัมภีร์พุทธเพททั้งเวทมนต์

ปักมั่งคั่งถ้วนะปักตลอดค

แล้วถอนดอกถูกต้องเป็นล่องหน

หัวใจกริทธิทธิเจเส่นท์กล

แล้วเลามนต์เสกขม้นกินน้ำมัน

ทั้งเรียนธรรมกรรมฐานนิพพานสูตร

ร้องเรียกภุทิพรายปราบกำหราบผี

ผูกพยนต์หุ่นหญ้าเขาราวี

ครั้นพลายงามมาอยู่กับจมนศรีก็ได้เรียนพวกพระราชกำหนดกฎหมายต่างๆ เช่น

พระกำหนดกฎหมายมีหลายเล่ม

เก็บไว้เต็มตู้ใหญ่ไขออกอ่าน²

กรมศักดิ์หลักชัยพระอัยการ

มนเทียรบาลพระบัญญัติศักดิ์สำนวน

แล้วให้รู้สุภามิศจิตพระร่วง

ตามกระทรวงนิคชอบคิคสอบสวน

ราชาศัพท์รับสั่งให้บังควร

รู้จงถวนถั่วจึงไต่การ

๑๓๖

¹ ขุนช้าง - ขุนแผน, น.532.

² เรื่องเดียวกัน, น.537-8.

นอกจากนั้นพลายงามยังได้ศึกษาคำพระธรรมศาสตร์และคำราพิชัยสงครามด้วย
ครั้นอยู่บ้านอ่านคำพระธรรมศาสตร์ คำรับราชสงครามตามกระแส¹

จะเห็นได้ว่าวิชาพิเศษศึกษาเนหที่ไสยศาสตร์, โหราศาสตร์, ฤกษ์หมาย และ
คำราพิชัยสงคราม และการเรียนค่อนข้างจะอยู่ในสังคมจำกัดไม่เปิดสอนแพร่หลายทั่วไปใน
ทุกสำนัก นอกนั้นก็ป็นเนื้อหาวิชาทางอักษรศาสตร์ สมดังคำกล่าวของศาสตราจารย์ รอง
ศยามานนท์ ทว่า "การศึกษาแผนโบราณหนักทางวิชาอักษรศาสตร์ ไม่มีการค้นคว้าทาง
ธรรมชาติหรือวิทยาศาสตร์ เป็นการศึกษาค้นคว้าตามแบบแผนและประเพณี ในด้านการ
ปฏิบัติเพื่อการประกอบอาชีพ วิชาช่างฝีมือต่างๆมีช่างถม ช่างทอง ช่างแกะ ช่างปั้น
วิชาแพทย์แผนโบราณและวิชาชีพอื่นๆเรียนกันในสกุลวงศ์และตามท้องถิ่น

สรุปได้ว่า คำราที่เรียนในสมัยต้นรัตนโกสินทร์จัดได้เป็น 4 ประเภทคือ²

1. คำราธรรมคา ได้แก่ประณมกกา เป็นภาษาไทย ประกอบด้วยหนังสือวรรณคดี
สำหรับเสริมบทเรียนอีกหลายเล่ม เช่น เสือโค, สังข์ทอง, ไกรทอง, ไชยเชษฐ าลา
2. คำราพิเศษศึกษา เป็นหนังสือเกี่ยวกับวิชาเฉพาะเน้นไปทางการประกอบอาชีพ
เช่นคำราการช่างต่างๆ, ฤกษ์หมาย, คำราพิชัยสงครามเป็นต้น เป็นคำราภาษาไทย เช่นกัน
3. คำราหนังสือขอบ เรียกว่า"ขอมไทย" (ได้แก่หนังสือพระมาลัย, หนังสือเทศน์
(แปลร้อย) และพระมหาชาติ)
4. คำราพระบาลี ได้แก่พวกอภิธรรมต่างๆ รวมทั้งคำราโบราณของหลักภาษา
บาลีด้วย คำราพระบาลีเหล่านี้โบราณเรียกว่า"คัมภีร์" จารึกไว้ในสมุดใบลาน

¹ ขุนช้าง - ขุนแผน, น. 538.

² ชื่อคำราทั้งสี่ประเภทนี้เรียกและอธิบายตามคำอธิบายของ พวงเพชร เอี่ยมสกุล,

อุปกรณ์การเรียน ในตอนที่ขุนแผนลักพานางวันทองจากเรือนขุนช้างนั้น ในวรรณคดีได้กล่าวว่านางวันทองเขียนหนังสือ เป็นจดหมายไว้ให้ขุนช้างด้วย กังค้วอย่างคือ

คิดพลางนางจึงเขียนหนังสือ

เล่าความตามชื่อเป็นถ้วนถี่ ¹

เขียนเสร็จพับปิดสนิท

เหน็บไว้ที่ฝาเรือนของตัวรัก

ลักษณะหนังสือ หรือจดหมายที่นางทิ้งเหน็บฝาไว้ไม่บอกว่าเป็นหนังสือที่เขียนด้วยอะไร แต่ที่แน่ใจก็คือมีอุปกรณ์สำหรับเขียนและมีกระดาษ เพราะนางต้องพับเหน็บฝาไว้สันนิษฐานจากบันทึกของ ลาลู แบร์ที่ว่า "ชาวสยามทำกระดาษด้วยฝ้ายขาว และทิ้งใช้เปลือกกรรพไม่อย่างหนึ่งช่อกันชอย เขามาย่อยเหมือนกับเศษฝ้ายขาว แต่กระดาษที่ทำขึ้นนั้นหนาๆ บางๆไม่สม่ำเสมอและไม่สู้ขาว...แล้วใช้เขียนด้วยดินสอที่ทำด้วยดินสอพองปั้นตากแดด" ² จึงคิดว่าหนังสือที่วันทองเขียนด้วยดินสอพองปั้นและกระดาษชอย

ลาลู แบร์ ยังบรรยายถึงสมุดโบราณว่า "สมุดสยามไม่ใช่เย็บใบ ปล่อยให้ใบยาวติดกันเรื่อยเจื่อยไปตลอดเล่ม แล้วก็ม้วน... แต่ม้วนพับไปพับมาอย่างพิศคามจิว และทางที่ตีเส้นบรรทัดเขียนตัวอักษรนั้นก็เขียนไปตามยาวเล่มสมุดที่พับแล้ว ไม่เขียนตามกว้าง" ³

วิธีเขียนอีกอย่างหนึ่งของคนไทยโบราณคือการจาร หรือการจารึกลงในสมุดในลานซึ่งเรียกว่า"คัมภีร์" ดังที่กล่าวในเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน ว่า

แล้วเรียกเณรอนพลันทันใด

มาแบกคัมภีร์ไปให้ชาติ ⁴

¹ ขุนช้าง - ขุนแผน, น.394.

² จดหมายเหตุลาลูแบร์, เล่ม1, น.53-4.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁴ ขุนช้าง - ขุนแผน, น.61.

อุปกรณ์การเขียนกิ่งกลาวแลวมีไ้ใช้มาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระนารายณ์ครั้งที่ลาลูแบร์
บันทึกว่า "ชาวสยามยังจารอักษรด้วยเหล็กจารลงใ้ใบต้นไม้ชนิดหนึ่งทำนองคนปาล์ม ต้นไม้
ชนิดนี้ชาวสยามเรียกคาล (ผู้แปลทรงสันนิษฐานว่าเป็นต้นลาน) และในสมุดคือใบลานนั้นคักเป็น
แผ่นๆ...สมุดอย่างนี้เรียกคัมภีร์ และในคัมภีร์นั้นเขียนคำอ้อนวอนพระพุทเจ้า" ¹

นอกจากนั้นลาลูแบร์ยังได้อธิบายวิธีที่คนไทยเขียนตัวหนังสือลงแผ่นทองคำไว้ด้วย
ว่า "ชาวสยามเป็นช่างกาไหลเคลือบอย่างดี และรู้จักที่จะแผ่ทองคำให้บางเป็นคักที่เคียว
พระราชสาส์นที่พระมหากษัตริย์สยามมีถึงพระราชบ้านเมืองอื่นอยู่บ่อยๆนั้น ครัสให้จารึกตัว
อักษรลงในแผ่นทองคำ ใบบางขนาดเท่าแผ่นกระดาษ และตัวอักษรที่จารึกลงในแผ่นสุพรรณ
บัคร์นั้นใช้จารด้วยเหล็กจาร ถมด้วยชาคหระคุณ" ²

การจารในสมัยรัตนโกสินทร์ก็มีวิธีการและวัตถุประสงค์ในทำนองเดียวกับสมัย
อยุธยา คักตัวอย่างพระราชสาส์นของพระเจ้าเชียงใหม่ถึงพระเจ้าล้านช้าง คือ

อุปราคาผู้รับสั่งมาจิกแจง	คกแต่งสารหาชาไม้ ³
ลงแผ่นทองพลันทันค	บรรณาการเร่งให้ชนเข้ามา

พระราชสาส์นของพระเจ้าล้านช้างทูลถวายนางสร้อยทองแก่พระพันวษามีคักอย่างว่า	
ทั้งแผ่นทองจารึกเรื่องถวาย	บรรยายข้อความสองสถาน ⁴

ฯลฯ

แผ่นทองทำจำลองซึ่งสารา	ทั้งข้างมาไพรพลมนตรี ⁵
------------------------	-----------------------------------

¹ จคหมายเทศลาลูแบร์, เลม1, น.53-4.

² เรื่องเคียวกัน, น.310.

³ ขุนช้าง - ขุนแผน, น.544.

⁴ เรื่องเคียวกัน, น.550.

⁵ เรื่องเคียวกัน, หน้าเคียวกัน.

คอกไม้ถวายพระค้อย หน้าที่และความรับผิดชอบต่าง ๆ เหล่านี้อาจารย์จะเป็นผู้กำหนดและ
จัดเวรกันไป¹

จะเห็นได้ว่าการศึกษาแผนโบราณนี้ได้นำถึงหลักจิตวิทยาการศึกษาเหมือนกัน
เพราะมีการปฐมนิเทศแก่นักเรียนเข้าใหม่ คือ อาจารย์จะพูดคุยสนทนากับศิษย์ใหม่และปล่อยให้
ให้ทำความคุ้นเคยกับโรงเรียนกับสังคมแวดล้อมเสียหลายวันจึงได้เริ่มเรียน ระหว่างเรียนก็
เข้มงวดกวดขันให้จริงจัง แต่ก็มีได้เร่ร่อน เพราะคำนึงถึงความแตกต่างทางด้านสติปัญญาและ
ความพร้อมของเด็กแต่ละคน ฉะนั้นถ้าศิษย์คนใดสติปัญญาดีอย่างพลายแก้วก็มีโอกาสรับความรู้
ได้มากกว่าคนอื่น เปรียบเหมือนการเรียนลัดในปัจจุบันนั่นเอง นอกจากนั้นการศึกษาแผน
โบราณยังฝึกฝนเด็กให้มีความรู้จักหน้าที่และรับผิดชอบในตนเองและภาระงานด้วย ดังที่กำหนด
ให้เด็กตื่นแต่เข้ามาปรมิบัติพระ และทำงานอื่น ๆ ให้สำเร็จจุลวงไปวันหนึ่ง ๆ การจัดงาน
บางอย่างให้เด็กช่วยกันทำ เช่นล้างชาม คายหญ้า นับเป็นกิจกรรมอย่างหนึ่ง คือเด็กได้มีโอกาส
ทำงานเป็นหมู่ ทำให้รู้จักปรับคนให้เข้ากับสังคม และเด็กยังฝึกความสามัคคีด้วย ส่วนระเบียบ
วินัยการกราบไหว้ต่าง ๆ นั้นเป็นการฝึกสมาธิภาวนา ทำให้คนโบราณมีความเคารพนับถือ
ครูบาอาจารย์ลึกซึ้งกว่าคนรุ่นใหม่มาก เพราะฉะนั้นถ้าใครทำหน้าที่การศึกษาแผนโบราณว่าไม่ถูก
องค์ความรู้หลักจิตวิทยาการศึกษาที่เห็นจะต้องค้านกัน ผู้วิจัยมีความเห็นว่าการศึกษานี้เป็น
การศึกษาที่อนุโลมตามวัฒนธรรมมากกว่า เมื่อวัฒนธรรมไทยต้องให้เด็กเคารพนับถือครูบา
อาจารย์ ครูจึงต้องฝึกให้เด็กกราบทุกสิ่งที่เกี่ยวข้องมาถึงตัวครู ส่วนการเรียนแบบท่องจำนั้น
เป็นเพราะสมุดหนังสือหายากไม่มีมากมายสำหรับอ่านหรือคัดลอกทำแบบฝึกหัด จึงต้องจำกัน
ไว้ในใจ การลงโทษด้วยการเปลี่ยนที่ตั้งกำหนดโทษหนักเบาและใช้ไม้เรียวตี ไม่ใช่เป็นการ
ทุบตีอย่างทารุณโหดร้าย การตีเพราะความรักก็เป็นประเพณีอย่างหนึ่งของเราจนกลายเป็น
สำนวนว่า "รักวัวให้ผูก รักลูกให้ตี" การกราบกระดานคำหรือหนังสือเรียนไม่ใช่การกระทำ
โง่ ๆ แต่ครูโบราณมีเหตุผลสำหรับมิให้นักเรียนทำของสองสิ่งนี้ชำรุด หรือแตกหักเสียหาย
เนื่องจากทำไต่ยากและหนังสือหายากเพราะฉะนั้น จึงใช้อุบายเลื่องว่าเป็นเครื่องหมายแทน
ตัวครูนั่นเอง

¹ พวงเพชร เอี่ยมสกุล, โบราณศึกษา..., น. 48.

ค่านิยมทางการศึกษาในสมัยโบราณ

จะเห็นได้ว่าแบบแผนการ เรียนสมัยโบราณนั้น เน้นที่เด็กชายคือส่งไปอยู่วัดมีพระ เป็นอาจารย์สอนหนังสือไทย ขอม และ บาลี นอกจากนั้นก็ฝึกหัดกิริยามารยาท ศิลปกรรม และความรับผิดชอบหน้าที่ทั้งส่วนคนและส่วนรวมให้ การเรียนการสอนก็มีลักษณะเป็น การถ่ายทอดคือครูบอกแล้วให้นักเรียนท่องจำ ส่วนการเรียนวิชาช่างและศิลปะอื่น ๆ เป็น การเรียนกันในวงศ์สกุลพ่อแม่สอนให้ลูก เพราะฉะนั้นการศึกษาแผนโบราณจึงเป็น "การ สืบทอดวัฒนธรรมและค่านิยมต่าง ๆ จากชนรุ่นมาสู่ชนอีกรุ่นหนึ่งต่อ ๆ กันมา อันได้แก่การ สืบทอดอาชีพจากบรรพบุรุษ สืบทอดความ เชื่อแบบแผนประเพณีจากพระและผู้ใหญ่ของตน สืบทอดการดำรงชีวิตจากตัวอย่างที่คนรุ่นก่อนประพฤติกัน"¹

ประเพณีให้การศึกษาแก่ชายมากนั้น เนื่องมาจากอิทธิพลของการปกครองในสมัย โบราณ นับตั้งแต่สมัยสุโขทัย "ถือเอาการป้องกันบ้านเมืองตั้งเป็นหลัก วางระเบียบการ ปกครองเป็นอย่างทหาร บรรดาพลเมืองที่เป็นชายฉกรรจ์นับว่าเป็นทหารทุกคน"² การปก ครองเมืองน้อยใหญ่ในพระราชอำนาจแบ่งออกเป็น 3 ชั้นคือ 1. เมืองชั้นใน เป็นเมืองป้อม ปราการคานชั้นใน สำหรับป้องกันราชธานี 2. เมืองพระยามหานคร อยู่ทางมณฑลราชธานี ออกไป เป็นหัวเมืองชั้นนอก เจ้าเมืองเป็นเจ้าในราชวงศ์ หรือข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ 3. เมือง ประเทศราช เป็นเมืองที่อยู่ไกลออกไปถึงชายพระราชอาณาเขต พลเมืองเป็นคนต่าง ชาติต่างภาษา มีเจ้านายชาวเมืองนั้นปกครอง เหมือนพระเจ้าแผ่นดิน แต่ต้องส่งเครื่อง ราชบรรณาการมาถวายคอบพระเจ้ายกสูงสุโขทัยตามกำหนดเวลา ครั้นเมื่อศึกสงครามประเทศราช ต้องเกณฑ์ทัพมาช่วย³

¹ไพฑูริย์ สีนลารัตน์, "อนาคตของการศึกษาในประเทศไทย", วารสารครุศาสตร์ (ปีที่ 2 ฉบับที่ 1-2 ธันวาคม 2514-มีนาคม 2515). น.62.

²สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมหมื่นมหิศวราชวิมลวรางกูร, แสดงบรรยายพงศาวดารสยาม, (พระนคร: คุรุสภา, 2492), น. 22.

³เรื่องเดียวกัน. น.22-3.

ครั้นมาถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น "สมเด็จพระรามาธิบดีอยู่ของ เลือกลงเอาทั้งแบบแผนวิธีปกครองของกรุงสุโขทัยและขอมมาประยุกษ์... เป็นค่นว่าการควบคุมผู้คนพลเมืองใช้วิธีทหารเหมือนอย่างกรุงสุโขทัย วิธีกำหนดท้องที่ในบังคับบัญชาเช่นเดียวกัน... ส่วนประเพณีการปกครองในราชธานีก็ ขนบธรรมเนียมในราชสำนักก็ ใกล้เคียงจะใช้ตามแบบขอม"¹ จนกระทั่งถึงรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ได้ทรงแก้ไขวิธีการปกครองเป็น 2 ฝ่าย คือ ฝ่ายทหาร มีสมุหกลาโหมเป็นหัวหน้า และฝ่ายพลเรือนมีสมุหนายกเป็นหัวหน้า วากล่าวเจ้ากระทรวง เวียง วัง คลัง นา หรือรวมเรียกว่า "จตุสดมภ์" และใช้วิธีเช่นนี้จัดการปกครองขยายออกไปถึงหัวเมือง² และ "เนื่องจากองค์พระมหากษัตริย์ไม่สามารถที่จะส่งคนสนิทไปกินหัวเมืองต่าง ๆ ได้แล้ว จึงได้ทรงริเริ่มระบอบ "ศักดินา" ขึ้นมา... เพื่อเป็นบำเหน็จรางวัลให้แก่ขุนนางและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่ทำงานรับราชการ เป็นประโยชน์ต่อประเทศชาติต่อไป"³ ต่อจากนั้นทรงตั้งกฎ มนเทียบบาลขึ้นเป็นตำราราชการ ประเพณีสำหรับราชสำนัก แบ่งเป็น 3 แผนคือ⁴ ตำราราชการประเพณีเป็นแบบแผนพระราชพิธีต่าง ๆ พระธรรมนูญว่าด้วยตำแหน่งหน้าที่ราชการต่าง ๆ, และพระราชกำหนดเป็นข้อบังคับสำหรับในราชสำนัก ตำราราชการประเพณีต่าง ๆ เหล่านี้ใช้ตามแบบขอม มีพวกพราหมณ์เป็นค่นคำรับและค่นเนินพิธี ส่วนการพิจารณาที่ปรับโทษนั้นข้าราชการไทยเป็นผู้ตัดสินชี้ขาด ให้พราหมณ์ผู้เชี่ยวชาญพระธรรมศาสตร์ตรวจสำนวนและตัดสินว่าฝ่ายใดถูกหรือผิด⁵

การเปลี่ยนแปลงการปกครองในรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเช่นนี้ทำให้มีการแบ่งชั้นวรรณะขึ้นในสังคมไทย พระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุขสูงสุด มีศักดิ์และสิทธิอยู่

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, แสดงบรรยายพงศาวดารสยาม, น.46-7.

² เรื่องเดียวกัน, น.58.

³ ดร.ไพฑูริย์ ช่างเหิน, ลักษณะสังคมและการปกครองของไทย, (พระนคร: ไทยวัฒนาพานิช, 2514), น.32.

⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, แสดงบรรยายพงศาวดารสยาม, น.59-60.

⁵ เรื่องเดียวกัน. หน้าเดียวกัน.

เหนือปวงประชาราษฎร์ รongลงมากก็เป็นพรหมณ์และขุนนาง พวกนี้มีการศึกษาสูงมักเป็น
 ชั้นบริหารประเทศ ส่วนผู้ที่อยู่ในวรรณะต่ำได้แก่พวกพ่อกับประชาชนสามัญ มักไม่ชอบ
 มีการศึกษา และไม่มีสิทธิในการบริหารประเทศ "จากระบอบเจ้าขุนมูลนายนี้ ทำให้เกิดมี
 คำว่า "เจ้านาย" ขึ้นมาจนเป็นประเพณีนิยมของสังคมคนไทย... และจากระบอบ"ศักดินา"
 ทำให้ประชาชนสามัญต้องคอยเข้ารับใช้เจ้านาย และเข้าพึ่งบารมีของเจ้านายคนใดคนหนึ่ง
 ประเพณีนิยมเหล่านี้ได้ฝังแน่นอยู่ในจิตใจของคนไทย"¹ เพราะฉะนั้นความต้องการที่จะเป็น
 "เจ้านาย" จึงเป็นค่านิยมอย่างหนึ่งในสังคมไทยสมัยโบราณ (และสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน)

แต่การที่จะเป็นชนชั้นเจ้านายได้นั้นจะต้องมีการศึกษาและรับราชการอยู่ใน
 ตำแหน่งหนึ่งตำแหน่งใด ในระบบ "ศักดินา" ดังกล่าวแล้ว เพราะฉะนั้นค่านิยมการศึกษา
แผนโบราณจึงเป็นการศึกษาเพื่อเข้ารับราชการเป็นเจ้าคนนายคนนั่นเอง และเนื่องจาก
 "การบริหารราชการไทยในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 จนถึงรัชกาลที่ 3 ยัง
 คงเป็นแบบดั้งเดิมตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ไม่มีอะไรเปลี่ยนแปลงมากนัก"² เพราะฉะนั้น
 ค่านิยมทางการศึกษาในสมัยนี้จึงมุ่งฝึกคนเข้ารับราชการ เช่นกัน

สำหรับเรื่องขุนช้าง-ขุนแผน ผู้อ่านจะเห็นค่านิยมในการรับราชการเมื่อตอนขุน
 ศรีวิชัยนำขุนช้างเข้าถวายตัวว่า:-

ครันอยู่มาขุนศรีวิชัย
 จึงปรึกษายินยอมลงพร้อมกัน
 ควรจะเข้าไปเฝ้าพระพันวษา
 ให้เป็นข้าบาททงสู่ทรงชวงไช

กับเมียรักรวมใจทั้งสองนั้น³
 ว่าขุนช้างลูกนั้นเจริญวัย
 ถวายตัวลูกยาจึงจะได้
 บังไว้ความผิดจะติดตัว

¹ คร.ไพฑูย์ ข้างเรียน, ลักษณะสังคมและการปกครองของไทย, น.32.

² เรื่องเดียวกัน, น.33.

³ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น.12.

เมื่อนางทองประศรีพาพลาวยามไปหาพ่อในคุก ขุนแผนได้ฝากฝังลูกชายกับมารดา นางก็ได้รับปากว่าจะเลี้ยงดูพลาวยามอย่างดีจนเข้าถวายตัวรับราชการได้ ดังตัวอย่างคือ :-

ลูกของเจ้าเลาแม่จะรับเลี้ยง ช่วยกล่อมเกลี้ยงเลี้ยงไว้ได้ถวาย¹

หลังจากนั้นขุนแผนก็ฝากพลาวยามกับพระหมื่นศรี ผู้เป็นเจ้านายอยู่ที่ใกล้ชิดพระเจ้า
แผนดินคนหนึ่ง ดังตัวอย่างคำพูดของขุนแผนว่า :-

พอพงศ์พลาวยามก็ยกยานี้กถลัว จะพาตัวเจ้าไปให้พระนาย²

และ

ชวนลูกชายพลาวยามตามกันมา ไปเคหาพระหมื่นศรีที่ริมคลอง³

ซึ่งจะหมื่นศรีก็ได้รับพลาวยามไว้ในความอุปการะสมตามความมุ่งหมายของ

ขุนแผน

ในขณะที่อยู่ในความอุปการะของพระหมื่นศรีเพื่อรอเวลาเข้าถวายตัวนั้น พระหมื่นศรี
ก็ได้นำตำราพระราชาประเพณีหรือพระราชกฤษฎีกาให้พลาวยามศึกษา ทำให้เรารู้ว่า
ผู้จะทำราชการได้ก็ต้องมีความรู้ในเรื่องเหล่านี้ดีเท่า ๆ กับความรู้ทางตำราพิชัยสงคราม :

ครานั้นหมื่นศรีเสาวรักษ์ราช	เรียกพลาวยามทรมาสวาพมาสั่งสอน ⁴
จะเป็นข้าจอมนรินทร์ป็นนคร	อย่านิ่งนอนเปล่าเปล่าไม่เข้าการ
พระกำหนดกฎหมายมีหลายเล่ม	เก็บไว้เต็มตู้ใหญ่ใซออกอ่าน
กรมศักดิ์หัดชัยพระอัยการ	มนเทียบบาลพระบัญชาศักดิ์ค้ำสวน

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น.350.

² เรื่องเดียวกัน, น.356.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

⁴ เรื่องเดียวกัน, น.537-8.

แล้วให้รัฐสภาบังคับคดีพระร่วง
 ราชาศัพทรมสงให้บังควร
 ที่ไม่สู้จะไ้รผู้ใหญ่เด็ก
 เสียกระดูกสูญลั้บประมาณ

ตามกระทรวงนิติชอบคิคสอบสวน
 รุ้จงถวนดีไว้จึงไ้การ
 มหาคเล็กสามตอพอลูกหลาน
 เพราะเก็ยจคร้านครำครำเหมือนพรำมอญ

นอกจากจะศึกษาวิชาต่าง ๆ จากเจ้านายแล้ว พลายงามก็ต้งเข้าไปดูงานข้างใน
 วังด้วย คือ :-

 เชอเขาเฝ้าเจ้ากั้บงม้คค
 ลอยรุ้กิจนิติชอบรอบคอบไป

ทุกคืนวันตามหลังเข้าวังใน¹
 คอยฟังตรีสตรีกตราอชฌาสัย
 ด้วยมิไ้คคมีเพื่อนเท็ยวเช็อนแซ

ระหว่างอยู่บ้านก็ศึกษาตำราอื่น ๆ เพิ่มเติม คือ :-

ครัน้อยบ้านอ่านคำพระธรรมศาสตร์ ตำรับราชสงครามตามกระแส²

ครันเรียบร้อยแล้ว พระหมื่นศรีจึงนำพลายงามขึ้นเฝ้าถวายตัวต่อพระพันวษา³ ซึ่ง
 ผลของการเข้าไปอยู่กับเจ้านายคอนถวายตัวนี้ทำให้พลายงามรอบรู้วิชาการและประสบผล-
 สำเร็จในหน้าที่ราชการยิ่งกว่าบิดามาก

สรุปแล้วการศึกษาแผนโบราณของไทยนิยมให้การศึกษาทางค้ำนพุทธิศึกษาแก่ชาย
 มีวัดเป็นสถานที่เรียน พระสงฆ์เป็นครู นักเรียนมี 3 พวกคือ ศิษย์วัด สามเณร และพระ
 ภิกษุวชิใหม่ คำนิยมทางการศึกษาคือฝึกคนไว้รับราชการ เพราะฉะนั้นจะเห็นไ้ว่าองค์
 พระมหากษัตริย์ในสมัยอนัรัตนโกสินทร์ ตลอดจนข้าราชการบริพาร และกวีในราชสำนักสมัย

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น.538.

² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

³ เรื่องเดียวกัน, น.538-540.

นั้นทุกพระองค์และทุกคนต่างได้รับการศึกษาจากวัดทั้งนั้น เช่น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงผนวชเป็นพระที่วัดมหาธาตุ¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงได้รับการศึกษาจากสมเด็จพระวันรัต วัดบางหว้าหรือวัดระฆังโฆสิตาราม² ส่วนสุนทรภู่เรียนที่วัดชีปะขาวในคลองบางกอกน้อย และ สมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก ทรงศึกษาอยู่ที่วัดพระเชตุพน ฯ³ เมื่อศึกษาขั้นต้นจากวัดแล้วบิดามารดาจะพาไปฝากตัวกับเจ้านายเพื่อฝึกหัดงานรับราชการ ดังเช่น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าเมื่อครั้งยังเป็นเด็กชายคงก็ได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็กของเจ้าฟ้าอุทุมพร⁴ ในสมัยกรุงธนบุรีเมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรียังทรงพระเยาว์ บิดายกให้เป็นบุตรบุญธรรมของเจ้าพระยาจักรี และได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็กของพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เมื่ออายุ 13 ปี⁵

2. การศึกษาสตรี

การศึกษาของสตรีสามัญในสมัยโบราณเน้นทางคานเคศศาสตร์ เนื่องจากสมัยนั้น ไม่นิยมให้ลูกหลานที่เป็นผู้หญิงออกไปศึกษานอกบ้าน "ที่จะมีโอกาสเรียนรู้นั้นหายาก นอกจากจะเป็น ลูกผู้ดากมากก็มีอันจะกิน แม้กระนั้นก็ไม่อยากให้ลูกผู้หญิงรู้นั้นเสีย เพราะกลัวจะเล่นเพลงยาว แต่งกลอนโต้ตอบกับผู้ชาย...อาจทำให้ใจแตกได้"⁶ เพราะฉะนั้นลูกสาวชาวบ้านจึงได้รับการถ่ายทอดความรู้จากมารดาหรือญาติผู้ใหญ่ที่อยู่ในบ้าน

ศึกษา

¹ อุคม ประมวลวิทย์, 50 กษัตริย์ไทย, (พระนคร: โอเคียนสโตร์, 2508), น.558.

² เรื่องเดียวกัน, น.584.

³ พงศอินทร์ สุขขจร, อนุสรณ์ครบ 5 รอบ, น.69.

⁴ อุคม ประมวลวิทย์, เรื่องเดิม, น. 558.

⁵ เรื่องเดียวกัน, น.538.

⁶ เสฐียรโกเศศ (พระยาอนุমানราชชน), ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน, (พระนคร: รวมสาส์น, 2510), น.204, "การศึกษาของชาวบ้าน".

อย่างไรก็ตามนับตั้งแต่รัชสมัยของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเป็นต้นมา "ระบบ
ศักดินา" ไม่เพียงแต่ทำให้เกิดประเพณีนำลูกชายไปฝากเจ้านายเท่านั้น ลูกผู้หญิงก็ถูกนำเอา
ไปฝากให้อยู่ตามบ้านขุนนางหรือวังเจ้านาย เพื่อได้รับการอบรมกิริยามารยาทและศึกษาวิชา
ชั้นสูงสำหรับผู้ที่มีสกุลด้วย นอกจากนั้น ประเพณีเสวระหัตถ์อาจได้แต่งงานกับผู้ชายที่มีสกุล
อย่างน้อยที่สุดก็ให้ท้าวให้สูงขึ้นกว่าที่จะอยู่ตามบ้านในครอบครัวของตน ¹

ในเรื่อง ขุนช้าง-ขุนแผน การพรรณนาความสามารถของสตรีส่วนใหญ่เน้นทางการ
ฝีมือและการครัว เช่น แกะสลัก, ปักม่านหมอน และทำอาหาร หัตถกรรมในครัวเรือนเช่นนี้
เกิดจากการถ่ายทอดวัฒนธรรมและค่านิยมของสังคมดังกล่าวแล้ว คือมารดาเป็นผู้ฝึกสอนลูก
สาวให้ทำงานบ้านการเรือน ให้เก่ง เพื่อจะได้เป็นแม่บ้านหรือภรรยาที่ดี เพราะสังคมสมัย
โบราณถือว่า "สามีเป็นช้างเท้าหน้า ภรรยาเป็นช้างเท้าหลัง" ภรรยาทำหน้าที่ก้าวตามสามี
ไปและคอยปรนนิบัติสามีกับลูก ๆ ให้มีความสุขเท่านั้น การที่ภรรยาไม่มีสิทธิ์มีเสียงจะไปออก
ความเห็นหรือแนะนำกิจการใด ๆ ลอสามี และประกอบกับตำแหน่งหน้าที่ในระบบศักดินาไม่
เปิดโอกาสให้สตรีมีบทบาทใด ๆ เลย จึงเป็นเหตุให้สตรีสมัยนั้นขาดความกระตือรือร้นที่จะ
หัดอ่านและเขียนหนังสือกัน มุ่งแต่จะทำตัวให้สามีรักใคร่ยกย่องเป็นเมียหลวงอย่างเดียว

ประเพณีฝังงานเนื่องในเทศกาลต่าง ๆ เช่น ตรุษสารท มีเทศน์มหาชาติ และ
ประเพณีที่เกี่ยวข้องกับชีวิตเช่นการเกิด การตาย การแต่งงาน ตลอดจนความเชื่อต่าง ๆ นับ
เป็นส่วนหนึ่งที่สนับสนุนให้สตรีฝึกฝนหัดศึกษามากกว่าบุรุษศึกษา เพราะงานเนื่องใน

¹ พงศอนันต์ สุขขจร, พระลี้กศร 5 รอบ, น.40.

ประเพณีเหล่านั้นเด็กมีโอกาสได้รู้ได้เห็นอยู่เสมอ บางครั้งก็มีโอกาสได้แสดงฝีมือช่วยมารดา งานฝีมือยังทำให้คนได้ไปออกสังคมบ่อย ๆ คุยนุกสนาน และทำไถ่ยากกว่าเรียนหนังสือ เด็กผู้หญิงจึงสนใจและแข่งขันกันด้านฝีมือมากกว่าการใช้สติปัญญา เราจะเห็นว่าในวรรณคดีเล่ม เกา ๆ ของเรามักพรรณานำหรือสมบัติของนางเอกในเชิงแม่บ้านการเรือนเกือบทุกเล่ม เช่น ใน ขุนช้าง-ขุนแผน กล่าววว่า นางพิม และสลัก มะละกอ ได้เป็นเยี่ยม ตัวอย่างคือ :-

บ้างเอามะละกอมาผาจัก	ช่วยกันแกะสลักเป็นนกทง ¹
ด้วยยอมสืตดงามอร่ามตา	ประดับประดาเป็นที่สีขรินทร์
แกะเป็นราชสีห์สิงห์อัค	เหยียบหยักยื่นอยุคเจดิดิน
แกะเป็นเทพนมพรหมินทร์	พระอินทร์ถือแก้วแห้วเหาะมา
แกะรูปนารายณ์ทรงสุบรรณ	ผาดผืนแผนผของดองเวหา

รูปสัตว์หยักของตละเป็น	ดูเด่นเห็นสะอาดคังวาคเขียน
เขาช่างแกะสลักจักเจียน	ทั้งการเปรียญต่างชมชมไป

ในด้านการเย็บปักถักร้อย นางวันทองปักมานเป็นเรื่องราวในวรรณคดีได้ดั่งงาม ตระการตามาก จนขุนแผนชมว่า :

มานนี้ฝีมือวันทองทำ	จำได้ไม่ผิดนิยน์ตา ²
เส้นไหมแมนเขียนแนบเนียนดี	สันฝีมือแล้วแตนางเดียว

นางวันทองปักมาน 3 ผืน ต่างผืนก็ต่างเรื่อง ผืนแรกปักเป็นป่าหิมพานต์ ผืนที่สอง ปักเป็นเรื่อง ~~ชีวิต~~ พระลอคอนเสี้ยงน้ำ, พระลอคามไก่อ, และพระลอสมพระเพื่อนพระแพง ผืน

¹พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น.57.

²เรื่องเดียวกัน, น. 379.

สุดท้ายปักเรื่อง คาวี ตอนชานกัณฑ์ แล้วลงเล่นน้ำ ต่อมานางจันทร์สุศาลอยเส้นผมในผอบ จนถึงตอนขยายเขตที่ศัประสาทมาพรากนางไปให้ท้าวสันนุราช¹

การปักมานเป็นภาพในวรรณคดีเรื่องต่าง ๆ แสดงว่าสตรีโบราณมีจินตนาการที่คึก
งามมากจนสามารถเขียนเป็นลายเส้นและปักลงไปได้ นอกจากนั้นยังเป็นเครื่องแสดงว่าสตรี
โบราณมิได้มีความรู้แต่การบานการเรือนอย่างเดียว หากแต่รอบรู้ทางคาวีวรรณกรรมด้วย
ความรู้ประการหลังนี้อาจได้มาจากการได้ยินได้ฟังมาซ้ำซาก ๆ จนขึ้นใจ เช่น "ได้ยินได้ฟัง
จากพระเทศน์บาง จากการอบรมสั่งสอนบางเท่านั้น ถ้าบังเอิญมีใครอ่านหนังสือออกและมี
หนังสืออยู่บ้างก็อาศัยเขา คือคนรู้หนังสืออ่านให้ฟัง เหตุนี้การอ่านหนังสือของคนสมัยโน้นจึง
ต้องอ่านคัง ๆ คนอื่นที่อยากฟังก็จะได้ฟังบ้าง"² หรืออาจได้ความรู้มาจากการอ่านด้วยตนเอง
ก็จะเป็นคนได้รับการศึกษามาดีพอสมควร แต่นางวันทองปักเป็นเรื่องต่าง ๆ ได้เพราะนาง
อ่านหนังสือออกและเขียนได้ ตัวอย่างที่แสดงว่านางอ่านออกเขียนได้คือตอนที่นางเขียนจด
หมายทิ้งไว้ให้ขุนช้างรู้ว่าขุนแผนมาลุดนางไป:-

คิดพลางนางจึงเขียนหนังสือ

เล่าความตามชื่อเป็นถวนดี³

เขียนเสร็จพิบปิดสนิท

เหน็บไว้ที่ฝาเรือนของตัวรัก

นางวันทองจะได้รับการศึกษามาจากสำนักไหนไม่ปรากฏ แต่ถาพิจาณาจากนาง
ทองประศรีเป็นหลักแล้ว ทำให้คิดว่านางศรีประจันคงเรียนหนังสือจากพันศรีโยธา ผู้สามี
เช่นกันจนสามารถอ่าน เขียนหนังสือไทยได้คล่องแคล่วและได้ถ่ายทอดความรู้ให้แก่ลูกสาวอีกที่
หนึ่ง แต่ความรู้ของนางศรีประจันและนางวันทองคงมีเพียงอ่านเขียนหนังสือไทยได้เท่านั้น
ไม่มีความรู้แตกฉานหลายภาษาเหมือนนางทองประศรีที่บังเอิญมีลูกชายเป็นคนรักเรียน ถ้าจะ
พิจารณาทางด้านฐานะ เศรษฐกิจและสังคม นางศรีประจันมีอาชีพค้าขายและเคยเป็นครอบครัว

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น. 379-380.

² เสือโยกเศศ (พระยาอนุমানราชชน), ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน, น. 203.

³ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น. 394.

ขุนนางย่อย ๆ มากอนคงจะประพฤติดำตามความนิยมของสังคมสมัยนั้นบ้างด้วยการสอนให้ลูกอ่านเขียน เพื่อแสดงว่าตนเป็นผู้ที่มีความรู้

ความนิยมในหมู่คนมากที่จะให้ลูกสาวเรียนรู้นั่งสือยังปรากฏตอนนางลาวทองปักมานเป็นภาพพุทธประวัติปางมารผจญ และปั้นรูปจารึกชื่อตัวเองถวายวัดเมืองลำพูน รายละเอียดในภาพที่ปักแสดงว่านางทองอ่านหนังสือไทยแตกฉานพอสมควร ตัวอย่าง เช่น :

ปักเป็นเรื่องพระยามารา
มาประจัญไต่คนมหาโพธิ
พวกพลแปรรางต่างต่างไป
บางแบกตะบองตะแบงมาน
กำชาบศรขรรค์พรณราย
ตรีศูลเสนาเกาทัณฑ์

ยกพลโยชากองทัพชัย¹
กริ้วโกรธกระตีบข้างที่นั่งไต่
บ้างสวมใส่เสนาเกราะพราย
ชี้สารสูงสุดพระเมรุหลาย
จักรแก้วแพรพรายคหาช
กันหยันโลเชนแลสลอน

ตัวอย่างที่แสดงว่านางลาวทองเขียนหนังสือได้คือ :-

แล้วจารึกว่าชื่อลาวทอง

เรียกสองพี่เลี้ยงเข้ามาหา²

แม้นางวันทอง และ นางลาวทองจะเป็นคนอ่านออกเขียนได้ กวีก็ได้ตั้งใจพรรณนาความสามารถทางด้านนี้ของนางให้เด่นชัดเท่ากับฝีมือในทางเย็บปักถักร้อยและด้านการกริ้ว เพราะเมื่อถึงบทปักมานหมอนหรือแกะสลักผลไม้ กวีพรรณนาอย่างละเอียดละออจนผู้อ่านเกิดมโนภาพได้ แต่ถากล่าวถึงการรู้หนังสือกลับบรรยายสั้น ๆ และ รวบรวมตรงกันข้ามกับการศึกษาของเด็กชาย กวีจะพรรณนาละเอียดละออตั้งแต่วันพาไปฝาก ระบุชื่อสำนัก และอาจารย์พร้อมทั้งชื่อหนังสือที่จะเรียนให้ครบถ้วน แสดงให้เห็นค่านิยมที่ต่างกัน

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น.225-6.

² เรื่องเดียวกัน, น.228.

ระหว่างการศึกษาของชายและหญิงอย่างชัดเจนว่า โบราณนิยมให้ชาย¹ ด้รับการศึกษารั้บ
ราชการตั้งก่ดาวแล้ว แต่หญิงศึกษางานบ้านเพื่อเป็นภรรยาและแม่ที่ดีเท่านั้น การสร้างบารมี
ให้ภรรยาเป็นหน้าที่ของชายคนเดียว

สตรีที่ด้รับการศึกษาทงอ่านเขียนหนังสือในเรื่อง ขุนช้าง-ขุนแผน คงมีนางทอง-
ประศรี นางศรีประจัน นางวันทอง และ นางลาวทอง เท่านั้น ตัวละครอื่น ๆ เช่น นางแก้ว
กิริยา นางศรีมาลา นางสร้อยฟ้า ฯลฯ ก็ไม่ปรากฏหลักฐานว่าใครอ่านออกเขียนได้ นอก
จากจะกล่าวถึงคุณสมบัติทางค่านการเรือนเท่านั้น เช่น นางแก้วกิริยาปรนนิบัติเก่งเมื่อขุนแผน
ติดคุกก็ตามเข้าไปหุงหาอาหารให้¹ นางศรีมาลาละเลงขนมเบื้องเก่ง² ฯลฯ เป็นต้น

ทางค่านโภชนาการหรือฝีมือทำกับข้าว นางพิมคงปรุงไค้อร่อยเหมือนนางศรีประจัน
เพราะงานครัวนี้มารคามากจะเป็นแบบฉบับให้ลูกสาวเสมอ และคือนางศรีประจันเตรียมของ
ให้พลายแก้วไปทัพ แสดงว่ากวีตั้งใจพรรณนาฝีมือการทำอาหารคาวหวานของนางศรีประจันให้
เด่นชัดที่สุด ตัวอย่างคือ :

รุ่งพรุ่งนี้แล้วออแก้วไป
ชวนกันออเจ้าสี่ข้าวปลา
แล้วใส่กระสอบรอบรัด
พริกกะเกลือจัดหาเอามาตำ

เด็กเอ๋ยไววามันหา³
ขอมให้ชาวอยามี่เกลบร่า
ช่วยกันจัดแจงหาแกค้ำพรา⁴
ชะตมขนมทำไปให้ครบ

และ :

อิมื่อรักควักปลาร้า
ศรีประจันค้ำมีอี่กรวน
อี่คำตำพริกขยิกขยี่

เหม็นหวานสันที่เป็นซี่ชมน⁴
ปลาทุใส่ไค้สวนเป็นอย่างไร
เสียงดีโลกโลกกระโชนไค้

¹พระบาทสมเด็จพะพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น.502.

²เรื่องเดียวกัน, น. 907.

³เรื่องเดียวกัน, น.187.

⁴เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

1 ข้างพริกเกลือเจือลงไป
 2 อายมีอีกล้วยกระบุง
 3 ตากคำชำชอมพร้อมทันที
 4 ปลาแห้งปลาชะโดโตโศทวา
 5 น้ำตาลออยน้ำตาลงบครบครันไป
 6 กวนจนมกละแมแซเซ้งไป
 7 กระจายชดครุดแคะแคะกะลา
 8 เอาแปงมาขยำแล้วชำระอง
 9 เหลวเหลวกวนง่ายสบายใจ
 10 ผักกั้นข้างเป็นโรหัวไหลเหนียว
 11 ตีคิกะทะเลอะละอยู่เช่นนี้
 12 มิ่งชิมกุชิมริมกะทะ
 13 หมกริมควักชิมที่กลางดอง

1 แหะแหยะชยิกไล่ละเอียคคี่
 2 ทวงข้าวในยุ้งเอาออกดี
 3 กระจอบใส่โคกที่กองเต็มไป
 4 ปลาย่างหอมกระเทียมก็เตรียมใส่
 5 ข้างก็วงชวกไขวอยู่ไปมา
 6 มะพร้าวปอกไว้คอยแตกฉา
 7 คั้นกะทิกะทะฉาเพลงไป
 8 น้ำตาลใส่ลงในทองกะทะใหญ่
 9 เรงไฟคนเคี้ยวเหนียวเข้าทุกที
 10 เมื่อยแขนเป็นจะตายแล้วอายคี่
 11 ควักพายป้ายที่ใบทองรอง
 12 หวานละคี่ครันเป็นมันย่อง
 13 พร่องไปครึ่งกะทะชะหวานจริงา

ในขณะที่หญิงชาวบ้านมีศึกษาแต่คานเคศศาสตร์นั้น หญิงชาววังรุดหน้าไปถึงการ
 แต่งบทละครและว่าเพลงยาวโตกับผู้ชายได้แล้ว ประวัติการศึกษาของสตรีในวังนั้นปรากฏ
 มาตั้งแต่สมัยสุโขทัย ในรัชสมัยของพระมหาธรรมราชาลิไท (พ.ศ. 1897-1919) ทรงมี
 พระสนมเอกคนหนึ่งชื่อนางนพมาศ เป็นบุตรของพราหมณ์ในราชสำนัก นางเป็นผู้รอบรู้ใน
 วิชาการต่าง ๆ มากเพราะได้รับการอบรมสั่งสอนมาจากบิดาจนสามารถเข้ารับราชการและ
 ได้รับพระราชทานนามว่า ท้าวศรีจุฬาลักษณ์ นางนพมาศได้แต่งหนังสือชื่อ "คำรับนางนพมาศ"
 ไว้ บรรยายเกี่ยวกับพระราชพิธีต่าง ๆ ทั้งแบบพุทธและพราหมณ์ นอกจากนั้นนางนพมาศยังได้
 กล่าวถึงคุณสมบัติของผู้ที่เหมาะสมจะเป็นพระสนมควยว่า "เป็นผู้มีความสามารถในคานการช่างสตรี
 รู้จักเย็บปักถักร้อย ประคินรูสิ่งของทั้งคางามต่าง ๆ..."¹ จนถึงสมัยอยุธยาตรงกับแผ่นดินพระ-

¹ พงศ์อินทร์ ศุขขจร, ที่ระลึกครบ 50 รอบ, น. 29.

เจ้าอยู่หัวบรมโกศ (พ.ศ. 2275-2301) มีเจ้าฟ้าหญิงสองพระองค์ทรงสนพระทัยทางด้านหนังสือจนสามารถนิพนธ์ละครได้คือ เจ้าฟ้าหญิงกมลพล และ เจ้าฟ้าหญิงมงกุฎ นิพนธ์เรื่องอิเหนาใหญ่ (คาหลัง) และอิเหนา (เล็ก)¹ ในสมัยนี้พระเจ้าบรมโกศโปรดการละครทรงแบ่งละครออกเป็น 2 ประเภทคือ ละครในและละครนอก "ละครในเป็นละครหลวงเล่นไต่แต่ในวัง บทร้องและบทรำประดิษฐ์งดงามเต็มไปด้วยศิลปะชั้นสูงหญิงแสดงทั้งสิ้น ส่วนละครนอกเป็นละครที่เล่นตามพื้นบ้าน...และผู้ชายเป็นตัวแสดงล้วน ๆ"² ละครในเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้สตรีในราชสำนักออกเขียนโคลงเพราะต้องอ่านบทและบอกบทดังกล่าวแล้วความนิยมในสตรีชาววังเรียนหนังสือเพื่อเล่นละครได้คิดเข้ามาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะรัชกาลที่ 2 ทรงเชี่ยวชาญทางนาฏศิลป์ ทรงนำแบบละครมาจากสมัยอยุธยาตอนปลายมาดัดแปลงแก้ไขให้รำไฉฉวมยิ่งขึ้น โคตรงพระราชนิพนธ์บทละครในและละครนอกไว้หลายเรื่อง ได้แก่ อิเหนา, รามเกียรติ์, ไชยเชษฐ, คาวี, สังข์ทอง, มณีพิไชย, ไกรทอง สังข์ศิลป์ชัย สำหรับละครนอกนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย "จะโปรดฯ ให้ละครหญิงของหลวงเล่นเรื่องอื่น ๆ สู่ละครผู้ชาย จึงทรงเลือกบทละครนอกบางเรื่องมาทรงพระราชนิพนธ์บทขึ้นใหม่ เฉพาะตอนที่ให้ละครหญิงของหลวงเล่นคือเรื่อง ไชยเชษฐ..."³ เพราะฉะนั้นสตรีชาววังในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้จะต้องมีการศึกษาอย่างดี โดยเริ่มต้นจากเจ้านายที่เป็นเพศหญิงก่อน และความรู้ที่ได้แพร่ลงมายังบริวารที่เป็นคนธรรมดาสามัญ อันบิดามารดาได้นำไปฝากไว้ในวังเพื่อมีโอกาสได้รับใช้ใกล้ชิดเจ้านาย และได้รับการศึกษาทางอ้อมด้วย จนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เกิดมีกวีหญิงสามัญบุรุษขุนนาง

¹ พงศ์อินทร์ ศุขขจร, ที่ระลึกครบ 5 รอบ, น. 53.

² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

³ กรมศิลปากร, "คำนำ" บทละครนอกรวม 6 เรื่อง, (พระนคร: ศิลปบรรณาการ, 2501), น. (ค).

ชั้น 2 คน มีชื่อเสียงรู้จักกันแพร่หลายในสมัยนั้นได้แก่ คุณพุ่ม ผู้ได้รับสมญาว่า "บุษบาทำเรือจ้าง"¹ ไคถวายตัวรับราชการฝ่ายใน เป็นตำแหน่งพนักงานพระแสง และคุณ สุวรรณ ผู้เขียนบทละครเรื่อง "พระมเหศวร"² ไคถวายตัวอยู่ในพระบรมมหาราชวัง อยู่ในสำนักกรมหมื่นอัปสรสุภาเทพพระราชธิดาในรัชกาลเดียวกัน

จะเห็นได้ว่าการศึกษาของสตรีที่เป็นแบบแผนนั้นเริ่มขึ้นในวังมีเจ้านายผู้ใหญ่เป็นครูสอนทั้งหนังสือและวิชาการ เรือน การสอนหนังสือแพร่หลายออกมาข้างนอก เนื่องจากบิดามารดาที่เป็นคนมีเงินหรือชนานางนิยมส่งลูกสาวเขาไปอยู่ในวัง จึงได้รับการศึกษาคิดตัวมาด้วย ครั้นมาแต่งงานก็นำความรู้ที่สอนใหม่ครูและธิดา ส่วนคนที่ไม่มีโอกาสเช่นนั้นก็รับความรู้ทางด้านหัตถศึกษา หรือ เคหศาสตร์จากมารดาอยู่ที่บ้าน เช่น หักทำกับข้าว, ปักหมอน หรือหักทำขนม ฯลฯ เป็นต้น นอกจากนั้นสตรีที่มีความรู้ก็มีโอกาสเข้าถวายตัวเพื่อรับราชการในราชสำนักไคถวย อันมีตัวอย่างมาตั้งแต่นางนพมาศในสมัยสุโขทัย และคุณพุ่ม กับคุณสุวรรณ ในสมัยรัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ความนิยมว่าชาววังเป็นแบบฉบับของการศึกษาศตรีไคตกทอดมาจนถึงปัจจุบัน ซึ่งเรามักจะได้ยินสำนวนว่า "เป็นพวกชาววัง" "กับชาววัง" หรือ "ฝีมือชาววัง" เสมอ ๆ

ตัวอย่างอื่นที่แสดงฝีมือชาววังปรากฏอยู่ในบทละครนอกเรื่อง "สังข์ทอง" ตอน นางจันทร์เทวีปลอมเป็นแม่ครัวเข้าไปสืบเรื่องพระสังข์ในเมืองท้าวสามล นางทำกับข้าวครั้งไคพระสังข์จะรู้สึกอรอยทุกคราว ตัวอย่างคือ

นางคมแกงแต่งเครื่องเวลาไร

ขอบพระทัยลูกรักเป็นหนักหนา³

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยางกูร, "อธิบายเพลงยาวคุณพุ่ม" ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ, (พระนคร: คลังวิทยา, 2507), น.397.

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยางกูร, "อธิบายเพลงยาวจดหมายเหตุของคุณสุวรรณ," เรื่องเดียวกัน, น.91.

³ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, "สังข์ทอง," บทละครนอกกรม 6 เรื่อง, น.253.

นอกจากฝีมือกับข้าวแล้ว นางจันทร์เทวียังแกะสลักได้เป็นยอด คือ แกะผักทำแกง เป็นภาพชีวิตประวัติของนางเป็นตอน ๆ ไป รวม 7 ชั้น เจ็ดตอน ตัวอย่างคือ :-

ชั้นหนึ่งทรงครรภักถยา	คลอคลุกออกมาเป็นหอยสังข์ ¹
ชั้นสองทองขับเตี่ยวเซซัง	อุมลุกไปยังพนาลัย
ชั้นสามเมื่ออยู่ควยยายตา	ลุกยาออกช่วยขั้บไก
ชั้นสี่กลยามาแต่ไพร	ทูลสังขป็นไปกับนอกชาน
ชั้นห้าบิตรงค์ทรงศักดิ์	ให้จับตัวลูกรักมาจากบ้าน
ชั้นหกจงจำทำประจาน	ให้ประหารฆ่าพันไมบรรลัย
ชั้นเจ็ดเพ็ชชชาติเอาลูกยา	ไปดวงลงคกงคาน้ำตาไหล
เป็นเจ็ดชั้นสิ้นเรื่องอรไท	ใครใครไม่ทันจะสงกา

จะเห็นได้ว่าฝีมือของชาววังนั้นเหนือกว่าชาวบ้านมาก เพราะนางพิมพ์สลักมะละกอ ในเรื่อง ขุนช้าง-ขุนแผน เป็นรูปสัตว์และเทวดาท่าง ๆ ซึ่งต้องใช้มะละกอชั้นโต แต่นางจันทร์เทวียังแกะสลักชิ้นเล็ก ๆ พอคำหนึ่ง ๆ สำหรับแกงจืดใส่ซามผาเท่านั้น เพราะฉะนั้นนางต้องใช้ฝีมือและความพยายามอย่างสูงจึงจะสลักลายละเอียดเป็นเรื่องราวได้

อย่างไรก็ตามแม่สตรีสมัยโบราณบางคนจะได้รับการศึกษาจนอ่านออกเขียนได้แล้ว ดังเช่น นางวาลี ในเรื่อง พระอภัยมณี, นางทองประศรี นางพิมพ์ลาไลย และนางลาวทอง ในเรื่อง ขุนช้าง-ขุนแผน คุณพุ่ม กับ คุณ สุวรรณ กวีหญิงในรัชกาลที่ 3 แต่ก็ไม่ทำให้ค่านิยม การศึกษาสตรีที่สืบมาจากสมัยสุโขทัยและอยุธยาเปลี่ยนไปจากการศึกษางานบ้านเพื่อเป็นภรรยาที่ดีได้ เพราะความนิยมเช่นนี้ฝังแน่นเป็นวัฒนธรรมแล้ว แม่สุนทรภู่ซึ่งเขียนบทบาทของนางวาลี ก็ยังกล่าววว่า "เป็นสตรีสุคติแต่เพียงผิว"² และ "จะมีคุณใหญ่ปรนนิบัติ"³ เหตุนี้ วรรณคดี

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, "สังข์ทอง" บทละครนอก รวม 6 เรื่อง, น. 253-4.

² สุนทรภู่, "สุภาษิตสอนหญิง," เพชรของสุนทรภู่, รวบรวมโดยศรีรัตนมณี (พระนคร: แพร่พิทยา, 2510), น. 153.

³ เรื่องเดียวกัน, น. 161.

เรื่อง ขุนช้าง-ขุนแผน และเรื่องอื่น ๆ ในสมัยเดียวกันจึงเป็นเพียงสัญลักษณ์เตือนว่าสมัยรัตนโกสินทร์การศึกษาของสตรีเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงไปในทางก้าวหน้าขึ้นแล้ว ลูกสาวชาวบ้านเริ่มอ่านออกเขียนได้และบางคนสามารถเรียนรู้ได้เท่าผู้ชาย แต่สังคมไม่เปิดโอกาสให้หญิงที่มีความรู้ได้แสดงความสามารถมากนัก เพราะฉะนั้นค่านิยมเดิมจึงยังมีอิทธิพลต่อคนส่วนมากอยู่

การศึกษาสตรีในสมัยรัตนโกสินทร์จึงสรุปได้ว่ามีการศึกษาเป็น 2 แขนง คือ แขนงสำคัญคือแก้ววิชา เคหศาสตร์ ใคแก่การทำครัว ทำขนม จัดดอกไม้ ร้อยมาลัย เย็บปักถักร้อย ฯลฯ สถาบันการศึกษาชั้นสูงอยู่ในวัง ชาวบ้านทั่วไปมักเป็นการศึกษาถ่ายทอดวัฒนธรรมคือแม่สอนลูก ส่วนอีกแขนงคือการเรียนหนังสือ ญ ซึ่งเริ่มมีมาตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 2 เป็นต้นมา และวังเป็นสถาบันการเรียนหนังสือแห่งแรกเช่นกัน การเรียนการสอน เน้นความรู้ด้านอักษรศาสตร์ และ ศีลธรรมจรรยา เป็นการเรียนเพื่อประดับความรู้มากกว่าจะไปไขประโยชน์ทางราชการ ชาวบ้านที่ไม่มีโอกาสส่งลูกสาวไปอยู่กับเจ้านายก็อาจเรียนหนังสือจากบิดาหรือพี่น้องผู้ชายที่บ้านได้นับว่าการศึกษาสตรีสมัยนี้มีวิวัฒนาการดีขึ้น

2.3 ศาลและการพิจารณาพิพากษาคดีในสมัยรัตนโกสินทร์ตามที่ปรากฏในเรื่อง
ขุนช้าง-ขุนแผน

1. สภาพศาล

ศาลในสมัยโบราณในพระบรมมหาราชวัง พระมหากษัตริย์ทรงเป็นประธานศาล เมื่อมีการฟ้องร้องกันโจทก์ซึ่งเป็นข้าราชการมักเข้าไปกราบทูลขอความฟ้องร้องควยตนเองที่ห้องพระโรง ในเวลาที่พระมหากษัตริย์เสด็จออกกวาราชการตอนค่ำ ตัวอย่างขุนช้างทูลฟ้องว่า ขุนแผน เป็นกบด และลักพาเมียตนต่อสมเด็จพระพันวษา คือ :-

ตะวันบ้ายชายแสงสุริยา	ผ่านฟ้าสระสรงทรงเครื่อง ¹
พรายแพรวแกวทองรองเรือง	นางในแนนเนื่องประนมกร
เสด็จออกพระที่นั่งบัลลังก์อาสน์	หม่อมมาตย์หมอบเฝ้าแลสลอน
คำรัสตามเนื้อความราษฎร	เป็นตายตักตรอนตามอาญา
ณพระพักตร์เหลิอบแลแปรไป	นั้นไครหมอบอยู่ข้างท้ายขวา
อายขุนช้างหรือไครไปไหนมา	อกใจไหลบาเป็นรอยตี
ขุนช้างกราบบังคมทูลมีความว่า :-	

เคิมที่ข้าพเจ้ากับวันทอง	หลับอยู่ในห้องเมื่อยามสาม ²
บุรุษสะกดโกนหัวเลือดไหลทราม	เอามินหมอเขียนปามจนตัวลาย
มานงามสามชั้นหันลงกอง	ข้าวของเงินตราก็สูญหาย
รอยสายสิญจน์วงเรือนไว้รอบราย	บัตร์พลีมากมายศาลาเพียงตา

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น. 433.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 434-5.

วันทองภรรยา ก็หายไ
ไปพบขุนแผนกับอาชา
ขุนแผนคุมโจรไว้หลายร้อย
พันพวกไพร่ตายกระจายไป

ข้าพเจ้าว่าไพร่อกตามหา
พาวันทองภรรยาอยู่ร่มไทร
ชุมคอยกระโจมโถมโถ
จับได้ข้าพเจ้าเอาตัวตี

เขียนควยหนามหวายลายจนคอ
ว้าขาเสียดับไปไม่สติ
มาตรแมนพระองค์เสด็จไป
ชิงเอากรงไกรโคเป็นจ้าว

แล้วพุดจาทำตอไปอิงมี
ถาปลอยไปกรุงศรีจะยักยาว
จะชนช้างชิงชัยให้ลือฉาว
วากลาวหยาบชาสามานย์

ฯลฯ

เมื่อครั้งขุนช้างเป็นความกับพระไวย ก็ทูลฟ้องทอน "พระภูบาลออกห้องพระโรง
เรื่อง"¹ พระมหากษัตริย์ทรงฟังคำฟ้องแล้วจะ "ทรงตรึกตรามเนื้อความไปตามเรื่อง" หรือ
"พระนั่งนึกตรึกความกิจจา" เนื่องจากทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่อยู่ในศัพทราชธรรมและ
อาจจะเป็นการพิจารณาขอความที่ฟ้องว่าผิดกฎหมายลักษณะไหน เช่น กฎหมายฉ้อโกง, ลักพา,
ขบถศึก ฯลฯ แล้วจึงจะรับฟ้อง ถ้าในท้องพระโรงนั้นมีโจทก์จำเลยและพยานพร้อมอยู่แล้ว ก็
จะไซ้ทองพระโรงเป็นศาลสำหรับพิจารณาคดี พระมหากษัตริย์เป็นตุลาการ โดยมากมักเป็น
คดีที่เกี่ยวกับขุนนางหรือครอบครัวขุนนาง หรือเป็นความที่ต้องพิสูจน์เท็จจริงกันด้วยการค้ำน้ำ
ลุยไฟ

แต่ถาคดีฟ้องร้องคนข้างจะซับซ้อน หรือฟ้องข้างเดียว อีกฝ่ายที่ถูกกล่าวหาไม่รู้
ตัว ทำให้ศาลไม่อาจพิจารณาได้ว่าคดีมีมูลมาอย่างไร พระมหากษัตริย์ก็จะทรงแต่งตั้งขุนนาง
ออกไปสืบสาวข้อเท็จจริงหรือเรียกผู้ถูกกล่าวหาเข้ามาสู่ความในศาล ดังเช่นขุนช้างฟ้องว่า

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น. 818.

ขุนแผนเป็นกบฏ สมเด็จพระพันวษาที่ได้รับสั่งให้พระหมื่นศรีออกไปสืบเรื่องราวหรือแจ้งขอหาให้อีกฝ่ายรู้ตัวเสียก่อน¹ เมื่อใดขอเท็จจริงอย่างไร จึงจะดำเนินการรับฟ้องและพิจารณาคดีต่อไป

ตามมาตรา 4 กฎหมาย "รับฟ้อง" ระบุว่า "ราษฎรทำหนังสือฟ้องร้องกันด้วยเนื้อความประการใด ๆ แลตระลาการเรียกเอามาพิจารณาไปตามตอกัน และอ้างว่าใดกฎหมายไว้แก่สภาตระลาการนั้น ให้พิจารณาในหนังสือฟ้องร้อง และคำกฎหมายตอกันกับหนังสือร้องให้ตระลาการเร่งพิจารณาตามหนังสือร้องและคำกฎหมายไป ถ้าคำกฎหมายตอกันกับหนังสือร้อง อยาให้พิจารณาเพราะจะให้ข้างหนึ่งเสียตัว"² เพราะฉะนั้นขุนแผนจึงยังไม่ตกเป็นจำเลย แต่เมื่อหมื่นศรีออกไปว่ากล่าวเรียกตัวให้เข้ามาสู่คดี ขุนแผนกลับผิดคอนและสูบบจนมาขุนเพชรกับขุนรามตายลง ขุนแผนจึงมีความผิดตามกฎหมาย "ตระลาการ" มาตรา 39³ ความว่า "ตระลาการจะเอาสำนวนมาพิจารณาสืบไป ลูกความข้างหนึ่งมิไป ให้เอาผู้นั้นใส่ชื่อไว้ว่ามันจะให้เอาสำนวนมาว่า จึงให้ถอดมันเสีย" คือผิดฐานไม่มาให้ปากคำหรือสู่ความ เพราะฉะนั้น สมเด็จพระพันวษาจึงมีรับสั่งให้จับตัวขุนแผนมาให้ได้ :-

 เรงมีตราอายัดคานขนอน
 หัวทั้งจังหวัดสังกัดไป
 แมนอายขุนแผนอยู่แห่งไร
 จำให้มันคงส่งตัวมา

คุกอนกล้าโหมมหาคไทย⁴
 แวนแควนแคนนครนอยใหญ่
 เมืองใหญ่เอกโทศรีจัตวา
 จับตัวให้ไค้อยาเซนซา
 ในห้องตราชื่อเสียงให้บอกไป

¹พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น.435-6.

²มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1, เล่ม 1, น. 267-7.

³เรื่องเดียวกัน, น.394.

⁴พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น.461.

จะเห็นได้ว่ากฎหมายที่เกี่ยวข้องกับการพิจารณาคดีในศาลเช่น "รับฟ้อง" และ "ตระลาการ" มีส่วนช่วยขุนแผนอยู่มาก เพราะตามปกติการกระทำของขุนแผนเช่นต่อสู้ และทำร้ายเจ้าพนักงานหรือการขัดพระบรมราชโองการนั้นควรจะมีโทษถึงประหารชีวิต แต่เนื่องจากขุนแผนกำลังตกเป็นคู่ของหา ยังไม่ทราบว่าเป็นผิดหรือถูก เมื่อขุนเพชรกับขุนราม ไปห้ามห้ามห้ามควาถึงโคตร ขุนเพชรและขุนรามมีความผิดตามกฎหมาย "วิวาท" มาตรา 36 "...ถ้ามาถึงโคตรเคาเถาแก่ให้ใหม่ทวิคุณ."¹ และถ้าการคำเป็นเหตุให้ทั้งสองฝ่ายทะเลาะวิวาทกันในที่สาธารณะ เช่นถนนหนทาง ตลาด ป่า ฯลฯ ก็ผิดทั้งสองคน ตามมาตรา 44.² ถ้าฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งถึงแก่ความตาย ก็ให้รับผู้อยู่ตามบันดาศักดิ์ของผู้ตายให้ทางฝ่ายผู้ตายครั้งหนึ่งเอาเข้าหลวงครั้งหนึ่งตามมาตรา 29³ แต่ตามเรื่อง ขุนช้าง-ขุนแผน นอกจากจะแสดงให้เห็นลักษณะกฎหมายแล้ว ยังแสดงพระราชอำนาจของพระเจ้าแผ่นดินที่ทรงไว้ซึ่งพระราชอำนาจและสิทธิในการที่จะตัดสินคดีไปตามพระทัยอย่างไรก็ได้ เมื่อพระองค์ยังติดใจ "นิ้วเมีย" อยู่ คดีอื่น ๆ ก็เป็นอันยุติไป ดังรับสั่งที่ว่า :-

ที่มิ่งฆ่าอายุขุนเพชรขุนราม
ควมมิได้คิดคบดใจ

ความผิดทั้งนี้ยกให้⁴
ถอมันออกให้สุความกัน

การพิจารณาคดีในตอนนี้ พระมหากษัตริย์จะทรงแต่งตั้งขุนนางผู้รู้กฎหมายและราชประเพณีเป็นอย่างดีหนึ่งขึ้นเป็น "ตุลาการ" หรือ "ผู้พิพากษา" ทำหน้าที่ตัดสินคดี โดยเที่ยงธรรมปราศจากอคติทั้ง 4 คือ รัก โกรธ กลัว หลง ถ้าตัดสินไม่ยุติธรรมจะถูกสาปแช่งให้ตายไปเป็นเปรต และถ้าเกิดใหม่จะกลายเป็นคนปากเหม็น

¹มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์ฯ, เรื่องเดิม, เล่ม 2, น.284, "วิวาทคดี"

² เรื่องเดียวกัน, น.287.

³ เรื่องเดียวกัน, น.280-281.

⁴ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น.483.

"ตุลาการ" ตามกฎหมายตราสามดวงกล่าวว่ามี 6 ประเภท คือ¹

1. ตุลาการที่เป็นฝ่ายคู่ความข้างหนึ่ง
2. ตุลาการที่เป็นนายรายนายแขวงเมืองนอก
3. ตุลาการที่มีใจเสมอทั้งสองข้าง
4. ตุลาการที่ตั้งไว้รองตุลาการผู้ใหญ่
5. ตุลาการอันพระมหากษัตริราชราชตั้งไว้
6. ตุลาการอันคู่ความยอมให้บังคับเอง

และตุลาการทั้ง 6 ประเภทนี้มีสิทธิในการพิจารณาคดีต่างกันดังนี้คือ ถ้าตุลาการที่พระมหากษัตริย์แต่งตั้งพิพากษาคดีให้ตุลาการใช้ทรัพย์สินเท่าที่พิพากษาคดีนั้น แต่ถาตุลาการพิจารณาพิพากษาถูกต้องแล้ว ผู้ใดฟ้องร้องก็ต้องถูกปรับเพิ่มขึ้นมาอีกสองเท่าของที่ปรับไว้แล้ว ส่วนตุลาการประเภทที่ 6 ซึ่งคู่ความยอมให้บังคับนั้น ถ้าพิจารณาพิพากษาคดีความจะเอาโทษกับใครไม่ได้ และถาตุลาการ 5 ประเภทแรกตัดสินไม่ยุติธรรมหรือผิดถูกอย่างไร คู่ความยังไม่พอใจก็อุทธรณ์ต่อไป²

สำหรับกรณีในเรื่องขุนข้าง-ขุนแผน เป็นตุลาการประเภทที่ 5 รู้สึกว่าสังคมสมัยนั้นคงพอใจจะใช้ตุลาการประเภทนี้มากที่สุด เพราะกฎหมายป้องกันการผิดพลาดไว้ทั้ง 2 ฝ่าย ทั้งยังเป็นเสมือนตัวแทนขององค์พระมหากษัตริย์ด้วย ผู้ได้รับพระบรมราชโองการแต่งตั้งยอมเชียวชาญในกระบวนการกฎหมายและต้องระวังในเรื่องเสื่อมเสียพระเกียรติยศด้วย ซ้ำถาพิพากษาไม่ยุติธรรมก็จะทรงพิโรธ เนื่องจากการพิพากษาทุกครั้งต้องกราบบังคมทูลผลของการตัดสินให้ทรงพิจารณาในฐานะประธานศาลอยู่ด้วยแล้ว

¹มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1, น.381, "ตระลาการ"

² เรื่องเดียวกัน, น.380-381.

สถานที่พิจารณาคดีหรือศาลอีกแห่งคือ "ศาลาลูกขุนใน" เป็นที่ประชุมของเสนาบดีชั้นผู้ใหญ่อยู่ในพระราชฐานชั้นนอก เมื่อมีคดีฟ้องร้องกัน และพระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งขุนนางเป็นตุลาการ "ศาลาลูกขุนใน" จะเปลี่ยนสภาพเป็นศาลชั่วคราว ตัวอย่างศาลคือศาลาลูกขุนใน:

เดินตามพันธการลนลานมา
เห็นขุนนางน้อยใหญ่อยู่ที่นั่น

ชั้นบนศาลาลูกขุนใน¹
แลเลยไปหาทันเห็นเมียไหม

และ :-

ครั้นได้เพลามาพร้อมกัน
ผู้คุมก็คุมคุกความมา

ลูกขุนทั้งนั้นก็พร้อมหน้า²
คัดข้อฟ้องหากถามไป

ศาลในที่นี้จะมีลักษณะเปิดเผยแก่สาธารณชนมากกว่าห้องพระโรง ประชาชนทั่วไปสามารถเข้าฟังและการพิจารณาได้ ดังตัวอย่างตอนขุนช้างขึ้นศาลก็ต้อง "หลีกแทรกแหวกคนคั้นเข้าไป"³ เมื่อขุนช้างตายเลอะเทอะกลางศาลคนก็ "ฮาแตกเอนระเนนไป"⁴ และตอนขุนช้างแพคดีต้องเสียนางวันทองไป ความเสียคายนางได้ปลั่งปากว่าพันออกมา ก็ปรากฏว่า "ผู้คนหญิงชายทั้งหลายฮา"⁵ พร้อมทั้งตะโกนให้ขุนช้างรำพันอีกต่อไป

ในกรณีที่ทรงแต่งตั้งตุลาการแทนพระองค์นั้น ศาลในชั้นนี้ต้องมี "ลูกขุน" ช่วยร่วมพิจารณาด้วย" ซึ่งประกอบด้วยขุนนางใหญ่น้อยมีจำนวนไม่กำหนดแน่นอน บทบาทและหน้าที่ของ "ลูกขุน" ในวรรณคดีเรื่องนี้เหมือนกับผู้พิพากษา [ซึ่งคานกันกับความเห็นของ ม.ร.ว. ๗๑๑๑] เสนีย์ ปราโมช ที่ อธิบายว่า "ลูกขุน" คือขุนนางในกระทรวงศาลเป็นผู้วินิจฉัยว่าคดีส่งเข้า

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น.485.

² เรื่องเดียวกัน, น.486.

³ เรื่องเดียวกัน, น.485.

⁴ เรื่องเดียวกัน, น.488.

⁵ เรื่องเดียวกัน, น.495.

เพราะมีส่วนร่วมในการพิพากษาคดีด้วย ดังตัวอย่างคือ

ลูกขุนปรึกษาให้ลงโทษ

ยกลูกให้ครองทั้งสองชาย

ขุนช่างบอกว่าขุนแผนตาย

บังอาจรื้อหอเขาเข้าครอบครอง

ว่าเพราะเมื่อยาโรคทรมักง่าย ¹

ประจานเข่าแสนร้ายแทนวันทอง

จะหมายเมียเขาประสมสอง

ต้องปรับตามบทพระอัยการ

พระหมื่นศรีผู้ทำหน้าที่เป็นตุลาการหรือผู้พิพากษากลับเป็นเพียงผู้ควบคุมบังคับการพิจารณาคดี และนำผลการพิพากษาขึ้นกราบทูลสมเด็จพระพันวษาให้ทรงวินิจฉัยอีกทีหนึ่ง ถ้าไม่ทรงคัดค้านประการใดก็ดำเนินการปรับไหมลงโทษไปตามคำพิพากษานั้น

การฟ้องร้องเป็นความในสมัยโบราณ ปรากฏว่าคุณความมีก็คนที่ตามต้องถูกคุมตัวไว้ในศาล เมื่อขุนแผน, ขุนช่างและนางวันทองมาพบกันกลางศาล ก็ได้ถูกคุมตัวไว้ ผู้คุมก็คุมความมา คัดฟ้องขอหาแล้วถามไป ²

ครั้งสอบพยานเสร็จเรียบร้อย นำคำพยานมาพิจารณากับคำให้การของโจทก์และจำเลย เมื่อตระลาการไต่พิจารณาผิดถูก ตลอดจนพิพากษาลงโทษแล้ว ระหว่างรอนำผลพิพากษาคดีขึ้นกราบทูลพระเจ้าแผ่นดิน คุณความทั้งหมดยังถูกคุมตัวอยู่

เชิญบทพระอัยการออกอาณัติ

จะนำความกราบทูลพระทรงชัย

ผู้ปรับทั้งคู่อุญพร้อมกัน ³

ให้คุมความไว้ในวังนั้น

¹ ขุนช่าง - ขุนแผน, น.493.

² เรื่องเดียวกัน, น.486.

³ เรื่องเดียวกัน, น.491.

เรื่องควบคุมตัวความนี้ระบุไว้ในกฎหมายตราสามดวงเรื่อง "ตระลาการ" มาตรา 10 ว่า " อนึ่ง โจทก์ จำเลย } คู่กันอยู่ในสุภาตระลาการ ถ้าจะไปโหลมาใหม่ออก แกรตระลาการ ถ้ามันผู้ใดไปมิโหลมาใหม่ได้บอก ท่านว่าผู้นั้นถูกระลาการถูกให้จำมันไว้คุม วันไปวันมา"¹ แต่ความทุกคนอาจหาคนมาประกันตัวออกไปอยู่บ้านใด และมาศาล เมื่อถึงกำหนดนัด ซึ่งในกฎหมายเรื่องเดียวกันนี้ก็ได้ระบุกฎเกณฑ์เกี่ยวกับการประกันไว้หลายข้อ เช่น มาตรา 3 ว่าครอบครัวของผู้ประกันจะต้องรับรูยินยอมในการประกันครั้งนี้ด้วย จึงจะประกันได้, มาตรา 13 ถ้ารู้ความที่ประกันออกมาหนี ผู้ประกันต้องชดเชยค่าปรับใหม่ ตามที่ศาลเรียก³ ฯลฯ เป็นต้น สังเกตจากเรื่อง ขุนช่าง-ขุนแผน ไม่สู้นิยมการประกัน แม้แต่ขุนช่างมั่งมีเงินทองก็ไม่ได้รับการประกันตัว

นอกจากนั้นศาลในสมัยโบราณก็ไม่มีหมายโจทก์และหมายจำเลย สำหรับนำหลักกฎหมายมากล่าวแก่ขอหากันในศาล โจทก์และจำเลยแก้คดีให้ตัวเอง โดยการอ้างพยานหลักฐานประกอบ ทั้งไม่มีอัยการมาแจ้งข้อหาให้จำเลยรับทราบ คนที่รับฟ้องไว้คือพระเจ้าแผ่นดินหรือตุลาการ จากนั้นก็เขียนสำนวนฟ้องไว้ เมื่อคุมตัวความมาพร้อมกันในศาล คนที่ทำหน้าที่แจ้งข้อหาของโจทก์แก่จำเลยคือ "ผู้คุม" หรือ "เสมียน" ตัวอย่างในวรรณคดีคือ:-

ครั้นใดเพลามาพร้อมกัน
ผู้คุมก็คุมความมา

ลูกชนทั้งนั้นก็พร้อมหน้า⁴
คัดข้อฟ้องหาแล้วถามไป

และ :-

ให้เสมียนเขียนตามเนื้อความไป⁵

¹มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1, เล่ม 1, น. 384-5.

² เรื่องเดียวกัน, น. 382-3.

³ เรื่องเดียวกัน, น. 385-6

⁴ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช่าง-ขุนแผน, น. 486.

⁵ เรื่องเดียวกัน, น. 488.

"เสมียน" ในกฎหมายตราสามดวงเรียกว่า "ภูคาศ" และ พจนานุกรม¹ แปล "ภูคาศ" ว่า "เสมียน" ตามตัวบทกฎหมาย "ตระลาการ" มาตรา 10 มีหลักฐานว่า "ดูความมาถึงสวามีให้ภูคาศตามอย่าให้ไว้ช้า ถ้าพ้น 7 วัน ให้ใหม่ภูคาศเป็นพิในหลวง..."² แต่ใน ขุนช้าง-ขุนแผน อ่างผู้คุมเป็นคนซักถามความด้วย และเรียกผู้คุมนี้ว่า "ท่ามะรง" ในตอนขุนแผนติดคุก³ ส่วนในกฎหมายที่ชี้คำว่า " นายภูคาศเสมียนนายพะท่ามะรง" ดังความในมาตรา 3 ว่า "ถ้าผู้ใดค่าประกันผู้คนที่ต้องคดีเนือความณะโรงสาร ให้ผู้ประกันทำหนังสือให้แกภูคาศเสมียนนายพะท่ามะรง ให้นายภูคาศเสมียนนายพะท่ามะรงเอาหนังสือแลตัวผู้ประกันไปคูเรือนผู้ประกัน แลครั้นไปถึงเรือนแล้วให้นายภูคาศท่ามะรงบอกแกลูกเมียผู้คนที่อยู่ ณ เรือนใหญ่...."⁴ ตัวอย่างเหล่านี้แสดงว่า "ภูคาศท่ามะรง" ทำหน้าที่อย่างเดียวกัน คือเป็นทั้ง เสมียนและผู้คุม แต่มีจำนวนหลายคน เนื่องจากความต่องมืออย่างน้อยสองคน ฉะนั้นผู้คุมคนหนึ่งอาจมาทำหน้าที่ "ภูคาศ" หรือ "เสมียน" ด้วย เจ้าพนักงานศาลในตอนนั้นจะเป็นวาคนหนึ่งทำงานหลายหน้าที่ คือเป็นผู้คุมลูกความ เป็นเสมียนเขียนคำให้การต่าง ๆ และเป็นอัยการแจ้งชอกล่าวหาแก่จำเลยด้วย

ศาลจะเริ่มต้นด้วยการแจ้งชอหาแก่จำเลยก่อน ระหว่างนั้นจำเลยจะปฏิเสธหรือรับชอกล่าวหาเป็นตอน ๆ ไป มีการอ้างพยานยืนยันกันทั้งโจทก์และจำเลย ดังตัวอย่างคือ:-

ขุนช้างท้าวนางวันทอง
ช้คนนำสวคมนคั่นแจ้งใจ
ขุนช้างอ้างสืบสักชีพยาน
ชอหนึ่งขุนช้างไคเลี้ยงกู

ไคสุชอหองมารคาให้⁵
ขุนแผนแกไขว้ไม่รู้
ชายหญิงชาวบ้านไคเห็นอยู่
เป็นคูรวมเรือนกับวันทอง

¹ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานฯ, น.689.

² มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ฯ, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1, เล่ม 1, น.385.

³ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น.504.

⁴ มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์ฯ, เรื่องเคิม, น. 382-3.

⁵ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, เรื่องเคิม, น.486.

อยุ่มาประมาณสองเดือนปลาย
 เก็บเอาทรัพย์สินเงินทอง
 เห็นวันทองนอนเรียงอยู่เคียงกาย
 สอบชนแผนพลันมีทันชา
 ชนขวางอาจพยานไปทันใด

วันทองนองหายไปจากห้อง
 ชาวของผาผอนไปมากมาย
 จิงรุว่าชายชู้จักไป
 ชนแผนแควหาหามีได้
 สอบข้ออื่นไปมิได้ชา

๑๑๑

เมื่อจำเลยทราบข้อหาและแก้ตัวแย้งโจทก์แล้ว เสมียนจะนำคำแย้งของจำเลย
 มากระทู้อตามโจทก์บ้าง เพื่อฟังว่าโจทก์จะตอบรับหรือปฏิเสธ ตัวอย่างเสมียนถามขุนข้าง
 ว่า :-

ขอหนึ่งขุนแผนให้การว่า
 แต้ยังข้อพิมอยู่เป็นชู้กัน
 ไคอยู่กรมยประสมสอง
 ชนขวางแก้ไขมิไคนาน
 สอบชนแผนอาจสักชีพยาน

ไคสูขอมารคา เป็นแมนมัน¹
 ศรีประจันยกให้ไคแต่งงาน
 จนมีทัพเชียงทองไปจากบ้าน
 ขอประทานข้อนี้ฉันไมรู
 ชายหญิงชาวบ้านไคเห็นอยู่

๑๑๑

ถ้ามีลูกความเพิ่มขึ้น เช่น คดีขสาวมักมีคนกลางคือหญิงที่เป็นภรรยาไคแก่นาง
 วันทอง ศาลก็จะสอบปากคำคนกลางเพิ่มขึ้น เป็นอันดับต่อมา ตัวอย่างคือ :-

จิงจกจำให้การนางวันทอง
 แต้ขอความนั้นแยกแตกออกไป

ต้องควยคำชนแผนหาผิดไม²
 วามารคาขึ้นใจให้แต่งงาน

๑๑๑

¹พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น.488-9

²เรื่องเดียวกัน, น.489

แต่โดยคำของคนกลางในคดีชู้สาวเช่นนี้ กฎหมายเพียงแต่รับฟังว่าสอดคล้องไปด้านไหน และมีข้อต่างออกไปอย่างไร แต่ไม่มีผลแก่ใครตามกฎหมาย เพราะ :-

ว่าหญิงคนกลางกระต้างใจ
รักชู้ก็เข้าไปข้างชู้
จึงมิให้ฟังเอาควยเมามัว

เพราะตกไปที่ผิดไม่คิดกลัว¹
อยู่กับชู้ก็เข้าไปข้างชู้
ใหญ่หนักเล็บตัวไว้จับปล้นา

การที่เรื่องชู้ข้าง-ชู้แผน ไม่มีทนายแก้แทนโจทก์และจำเลยนั้น ไม่ได้หมายความว่าสมัชชานรรัตนโกสินทร์ไม่มี "ทนาย" สำหรับว่าความแทนผู้ใดคนหนึ่ง ซึ่งมีคดีถึงโรงถึงศาลเลย เพราะปรากฏในกฎหมาย "รับฟ้อง" มาตรา 19 ว่า จำเลยบางคนอาจมีผู้กล่าวหาชอนกันสองคดี คือ "หาในนครบาดว่าเป็นโจรก็ดี หาว่าสับฟันฆ่าคนตายก็ดี และหนึ่งหาในอาญามันผู้เดียวกันว่า กันโซกริบเอารูปพรรณสิ่งสิ้นทาน"² ก็ให้จำเลยนั้นอยู่แก้ตัวในข้อหานครบาลก่อนและ "ให้แต่งทนายต่างตัวแก้ในอาญา"³ ถ้าหาทนายแทนตัวไม่ได้ ก็ให้เรียกทรัพย์ไว้สำหรับความอาญา ส่วนตัวเองไปแก้คดีนครบาล ถ้าปรากฏว่าคดีนครบาลนั้นแพ้ ก็ถือว่าแพ้ในคดีอาญาด้วย ให้โจทก์ในคดีอาญานี้ได้ทรัพย์สินที่เป็นตัวแทนนั้นไป

แต่ถึงเอื้อคดีฟ้องร้องต่าง ๆ ในวรรณคดีเรื่องชู้ข้าง-ชู้แผน มักมีโจทก์คือชู้ข้างเพียงคนเดียว แม้การฟ้องแต่ละคดีจะมีเค้าวานปลายจากคดีหนึ่งไปสู่อีกคดีหนึ่งดังเช่นชู้ข้างเป็นความกับพระไวย ก็ปรากฏว่า "ข้างตนความดูเห็นเป็นอาญา แต่ข้างปลายกลายมานครบาล"⁴ แต่ในที่สุดคดีมักจะลงเอยมาพิจารณาเป็นเพียงคดีเดียว จึงไม่ต้องมีทนายแยกไปแก้ความแทนจำเลยในอีกคดีหนึ่ง ยิ่งทนายของโจทก์ไม่มีความจำเป็นเอาเลย

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ชู้ข้าง-ชู้แผน, น. 490.

² มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1, เล่ม 1, น. 301-302, "รับฟ้อง"

³ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

⁴ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ชู้ข้าง-ชู้แผน, น. 823.

เพราะโจทก์คนหนึ่งฟ้องร้องได้เพียงคดีเดียว ร้องเกินกว่านั้นก็ถูกปรับ¹ โจทก์สมัยโบราณจึงไม่ต้องมีทนาย การพิจารณาคดีโดยการซักถามโจทก์และจำเลยโดยตรงเช่นนี้ให้ความสะดวกแก่ผู้พิพากษาในการสังเกตพิรุขของผู้คดีได้ดีกว่าการพิจารณาคดีสมัยปัจจุบัน ซึ่งโจทก์และจำเลยต่างก็มีทนายของตนมาเสี้ยมสอนให้โต้ตอบและแกชอกกล่าวหาต่าง ๆ เพื่อเลียงข้อผิดทางกฎหมาย เพราะฉะนั้นการซักถามโจทก์และจำเลยสมัยโบราณจะง่ายแก่การพิจารณาคดีมากกว่าปัจจุบัน

เมื่อจบคำให้การของลูกความไปทุกคนแล้ว เป็นอันยุติการพิจารณาคดีไปวันหนึ่ง ลูกความยังถูกคุมตัวอยู่ในศาลนั้น ตุลาการมีหน้าที่หาข้าวปลาอาหารและเสื่อผ้าเครื่องนุ่งห่มให้ลูกความ แต่ภายหลังลูกความจะต้องชำระค่ากินอยู่ให้แก่ตุลาการ ถ้าตุลาการไต่สวนความก็ไม่มีสิทธิ์เรียกค่าเลี้ยงดู และถ้าลูกความถูกคุมขังนานกว่า 3 เดือน ก็ให้คิดค่ากินอยู่แค่ 3 เดือนเท่านั้น²

2. การสืบพยาน

หลังจากจบการสอบปากคำโจทก์จำเลยแล้ว เช้าวันรุ่งขึ้นจะสืบพยาน และสืบพยานโจทก์ก่อน โดยโจทก์จะพาความและคณะตุลาการไปที่บ้านพยานซึ่งโจทก์อ้าง และชี้เอาตัวพยาน วิธีสืบพยานแบบนี้โบราณเรียกว่า "เผชิญพยาน" ตัวอย่างใน ขุนช้าง-ขุนแผน คือ :-

ครั้นเวลารุ่งแจ้งแสงสุริยา	ไต่ชะเผชิญพยานมาขมิ้มัน ³
สามคนคุกความเดินตามกัน	ถึงเรือนศรีประจันเข้าทันใด
ขุนช้างชี้เอาเตาศรีประจัน	งกนั้นเดินมาหาชาไม่

¹มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1, เล่ม 1, มาตรา 6 น.297.

² เรื่องเดียวกัน, น.382, "ตระลาการ"

³ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น.491.

หลังจากสืบพยานโจทก์แล้ว ก็ "เผชิญพยาน" ของจำเลยจนครบหมดทุกคน จึงจะนำคำให้การของพยานมาพิจารณาประกอบขอกล่าวหาของโจทก์และ คำแก้ตัวของจำเลย ตัวอย่างคือ :-

สิ้นคำแล้วสืบคนอื่นไป

หมดพยานที่ได้เผชิญมา¹

ผูกหยิบเล็บปล้นพากันมา

จึงชำระเข้าหาคำพยาน

พยานในสมัยนั้นจำแนกไว้ 3 ประเภท คือ²

1. ทิพยพยาน ได้แก่พระภิกษุผู้ทรงศีล, พรหมณราชครู, นักปราชญ์ราชบัณฑิต และขุนนาง
2. อุทรพยาน ได้แก่หัวหน้าหัวปาก ภูคาชทำมรงค์ จำเสมียน-นักการ พ่อค้า แมงคา คนทำไร่ไถนา
3. อุทริพยาน ได้แก่พี่น้องพ้องพັນญาติกาของผู้อ้าง และมีทรสหายเพื่อนกินอยู่ สัมเด วณิพกผู้ยากจน และคนที่เป็โรครเื้อนหรือหูหนวกตาบอดรอน เรพเนจรอยู่กลางถนน

การอ้างพยานทั้ง 3 ประเภทนี้มีหลักว่า "ทิพยพยานชนะอุทรพยาน อุทรพยานชนะอุทริพยาน"³ เข้าใจว่าคงพิจารณาจากฐานะของพยานแต่ละประเภทว่ามีน้ำหนักสมควรให้เชื่อถือมากน้อยเพียงไร แต่ถาคความต่างก็อ้างพยานทั้ง 3 ประเภทเหมือนกันก็ให้วินิจฉัยตามถ้อยคำและความเหมาะสมที่จะเชื่อถือได้ นอกจากนั้นกฎเกณฑ์เกี่ยวกับเรื่องพยานยังมีปลีกย่อยออกไปอีกหลายข้อเป็นต้นว่า ถ้าพยานให้การว่าตนไม่ได้ยินกับหูกับตา เพียงแต่ฟังมาจากผู้อื่น พยานนั้นก็เชื่อถือไม่ได้, ถ้าฝ่ายใดอ้างพยานไว้แล้วแต่ไม่ยอมไปเผชิญพยานให้รับ

¹พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น.491.

²มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1, เล่ม 1, น.334. "ภฎาน".

³เรื่องเดียวกัน, มาตรา 16, น.340.

เป็นแพ, ถ้าพยานไม่ยอมให้การพยานนั้นก็เป็นโมฆะพยาน ฯลฯ เป็นต้น

อย่างไรก็ตามกฎหมายสมัยนั้นยังห้ามบุคคลบางจำพวกเป็นพยาน เช่น ญาติของคู่ความ คนพิการทูลทวงคาบอด หญิงโสเภณี กระเทย บัณเฑาะก์ พอมคแมมต คนวิกลจริต เด็กอายุ 7 ขวบลงมา ผู้ใหญ่อายุ 70 ปีขึ้นไป พวกเต็นกินรำกิน พวกขอทาน ชาวประมง เพชฌฆาต ฯลฯ¹ สามัญจะเป็นพยานคดีของเมียน้อยเมียหลวงไม่ได้² พระภิกษุที่ไม่ตั้งศาลปัดปรายตรงเวลาถูกซักถามอันแสดงว่าไม่สำรวมให้ถือเป็นพยานประเภท "อุทริพยาน" คือเป็นพวกฝ่ายอ้าง³ แสดงว่าพยานจะต่องไม่เข้าใครออกใครทั้งสิ้น มีลักษณะเหมือนเป็นคนกลางแต่นำหนักคำให้การเชื่อถือได้ดีกว่าคนกลาง เพราะพยานจะต่องให้การตามข้อเท็จจริงที่รู้เห็นมาเท่านั้น

จะเห็นว่าเมื่อขุนช่างนางศรีประจันเป็นพยานนั้น ขุนแผนค้านได้เพราะพยานเป็นเมียน้อยหรือญาติของฝ่ายอ้าง และถ้าจะอนุมัติให้เป็น "อุทริพยาน" นำหนักคำให้การของนางก็เชื่อถือได้น้อยมาก ดังนั้นพยานของขุนช่างจึงไม่ช่วยขุนช่างเลย ข้างพยานเองคือนางศรีประจันก็ตกเป็นจำเลยฐานสมรรวมคิดกับคนผิด ส่วนพยานที่ขุนแผนอ้างมีชาวบ้านชายหญิง และคิดว่านางจะอ้างกำนัน โชติผู้ที่ขุนแผนบอกกล่าวเอาไว้แต่ตนเหล่านี้ล้วนเป็น "อุทริพยาน"^{อุทริพยาน} ถ้าขุนแผนอ้างทานสมภารวัดแค ก็จะมี "ทิพยพยาน" เพิ่มขึ้น นำหนักพยานของขุนแผนจึง "สู้บสมไปข้างขุนแผนอ้าง" และชนะความไปในที่สุด เมื่อขุนช่างเป็นความกับพระไวย พยานมีกลุ่มเดียวคือพวกขุนนางที่ไปในงานแต่งงาน เป็น "ทิพยพยาน" พระพันวษาจึงลงความเห็นว่าคุณช่างผิด แต่ที่ต่องให้มีคำนำพิสูจนกันเพราะเกรงคำครหานินทาว่าเข้ากับพระไวย เพราะพระไวยกำลังเป็นที่โปรดปรานอยู่

¹มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1, เล่ม 1, น.333-4, "ภยาน."

²เรื่องเดียวกัน, มาตรา 13, น.338.

³เรื่องเดียวกัน, มาตรา 20, น.341.

การจะทำให้พยานพูดเฉพาะข้อเท็จจริงนั้น ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช เล่าว่า "ก่อนสืบพยาน ตรีลาการจะทำพิธีประกาศขมนุมเทวดาเพื่อฟังคำให้การว่าจะให้การเท็จหรือจริง ในคำประกาศจะมีแขงไวควยวา ถาพยานให้การเท็จ หมีได้เห็นว่าเห็น หมีได้ยินว่าได้ยิน หมีรัวร์ ก็ให้มือนั้นเป็นไปต่าง ๆ เช่น ไชยรณีสืบ ไทกลายเป็นคนบาศคนใดให้พามา เขาป่าให้เสียกิน เมื่อจะตายให้รากเป็นเลือด โโลหิตตกจากปากจุมกถึงซึ่งชีวิตพิณาส ออย่าให้ทันสังขตกริยาได้ ตายไปให้เป็นเปรต โทษสำหรับพยานเท็จมีกำหนดไว้ในคำปรารภอย่างนาสยคสยของ เช่นให้ตัดศีรษะเสียให้มากกว่าคนทั้งหลายในมนุษย์โลกนี้ ให้ตัดมือตัดเท้าเสียให้มากกว่าเสนัญญา ให้เชือดเนื้อคนอันหาความสัจมิได้ให้มากกว่าแผนดินอันหนาได้ 240,000 โยชน์ ให้ควักตาให้มากกว่าดาวในพื้นที่อากาศ แต่สำหรับผู้ที่สืบซักพยานกล่าวแต่ความสัจความจริงนั้น เมื่อเกิดชาติหน้าในภพใด ๆ ถ้าเป็นบุรุษจะบริสุทธิไปด้วยรูปโฉมสัณฐานอันประเสริฐ บังเกิดเป็นนักปราชญ์อุปถัมภ์ช่วยปรีชาญาณ ถ้าเป็นสตรีจะมีพรณสัณฐานอันไพบุลย์ ทอไปในอนาคตจะเข้าถึงพระไตรปิฎกธรรม อันเป็นที่จะยกเอะทักกะในพระพุทธศาสนา เมื่อสมเด็จพระศรีอาริยะเมตย์เจ้ามาตรัสในภพภาคหน้า และจะบายหนาเขายังพระอมตมหานครนฤพานนั้นแล"¹ คำสาบานดังกล่าวนี้มีระบุไว้ในกฎหมายตราสามดวง "พระไอยการลักษณะฎาน"² ด้วย นอกจากนั้นในท้ายของคำสาบานยังได้เตือนตระละการให้พิจารณาคำพยานให้ถ่องแท้ ออย่าได้เชื่อถือมามากนัก ไคกล่าวถึงลักษณะพยานที่ควรเชื่อ 6 ประการคือ³ 1. เป็นบุคคลซึ่งมีที่อยู่อาศัยเป็นหลักแหล่ง 2. มีลูกหลานบริบูรณ์ 3. มีน้ำใจเป็นสัปรุข 4. มีใจบุญสุนทาน 5. มีตระกูลเป็นเศรษฐีอันประเสริฐ 6. เป็นที่เคารพบูชาของปวงชน และหลังจากสาบานตัวและให้การเป็นพยานแล้ว 3 ถึง 7 วัน ถาพยานประสมภักยภักติ ให้ปรับชื้ออ้างเป็นแพ"⁴

¹ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช, กฎหมายสมัยอยุธยา, น.45.

²มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1, เล่ม 1, น.329-32.

³เรื่องเดียวกัน, น.333.

⁴เรื่องเดียวกัน, มาตรา 15, น. 339.

ในวรรณคดีเรื่อง ขุนช้าง-ขุนแผน เมื่อนางศรีประจันจะให้การ เป็นพยานก็ต้อง
สาบานตัว ดังตัวอย่างว่า :-

ขุนช้างซึ่งเอาเต่าศรีประจัน	งกนเดินมาหาข้าไม้ ¹
สาบานแล้วพลันควยทันใด	-----

เมื่อโจทก์จำเลยและพยานให้ปากคำต่อตระลาการแล้ว เสมียนจะเขียนสำนวน
ความของแต่ละคนไว้ แล้วให้เจ้าของสำนวนให้การ "หยิกเล็บ" ไว้ เสมียนเอา"หยิกเล็บ"
นั้นผูกติดมวนสำนวนของแต่ละคน ดังตัวอย่างใน ขุนช้าง-ขุนแผน คือ :

ขออ้างให้คำเนินเชิญพยาน	๑๑๗	เทียบผูกมืนานหยิกเล็บไว้ ²
จึงมิให้ฟังเอาควยเมามัว	๑๑๘	ให้ผูกหยิกเล็บตัวไว้ฉับพลัน ³
ผูกหยิกเล็บพลันพากันมา		จึงชำระเข้าหากำพยาน ⁴

เรื่องผูก "หยิกเล็บ" ไว้กับสำนวนให้การนั้น ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช อธิบายว่า
หยิกเล็บอาจ เป็นพิธีลง เล็บไว้เป็นหลักฐานแทนลายมือ เพราะคนโบราณส่วนมากเขียนหนังสือ
กันไม่เป็น และสมัยก่อนไม่มีเครื่องสำหรับประทับลายมือ จึงใช้หินให้หยิกเล็บ แล้วจึงได้ผูกติดไว้
กับเอกสารสำนวนความ เป็นการประกันการปลอมแปลงหรือสับเปลี่ยนคำให้การ การไม่พิมพ์
ลายมือเหมือนสมัยปัจจุบัน ก็อาจเป็นเพราะสมัยโบราณไม่มีวิธีการหรือเครื่องมือสำหรับตรวจ
สอบลายนิ้วมือคน⁵ หลักฐานในกฎหมายตราสามดวงที่แสดงว่าสมัยรัตนโกสินทร์กฎหมาย
บังคับให้ผูกความและพยานลงชื่อด้วยการ "หยิกเล็บ" ระบุในมาตรา 77 "ตระลาการ" ว่า

¹พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น.491.

²เรื่องเดียวกัน, น.489.

³เรื่องเดียวกัน, น.490.

⁴เรื่องเดียวกัน, น.491.

⁵ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช, กฎหมายสมัยอยุธยา, น.48.

"อนาประชาราษฎร์เป็นความกันให้โจทก์-ให้เชือกจำเลยให้คืน แล้วให้โจทก์หยิกเล็บหมายมือก่อน จำเลยจึงหยิกตาม ถ้าจำเลยหยิบเล็บหมายมือก่อน ให้ใหม่เป็นเบี้ย 64 000 เป็นไม้หอมสาร"¹ ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช สันนิษฐานว่า "เชือกที่โจทก์เป็นฝ่ายจัดหา คงจะใช้ผูกสำนวน กิ่งที่จำเลยเป็นฝ่ายหามา ใช้สำหรับหยิกเล็บ เมื่อเอาเชือกผูกสำนวนและติดคินหยิกเล็บไว้แล้ว ใครจะเอาสำนวนไปแก้ไขไม่ได้... ส่วนที่ห้ามจำเลยมิให้หยิกก่อน อาจบังคับไว้เพื่อป้องกันการสับสนปนจำเลยเป็นโจทก์ โจทก์เป็นจำเลย เพราะคงจะมีที่หมายไว้ให้โจทก์ ผู้หยิกก่อนหยิกตรงนี้ ส่วนจำเลยหยิกอีกแห่งหนึ่ง"²

3. การพิสูจน์ค่าน้ำลายเพลิง

ลักษณะสำคัญของการสืบสวนพิจารณาคดีสมัยโบราณอีกอย่างหนึ่งคือวิธีการพิสูจน์ข้อเท็จจริงที่ไม่สามารถจะหาพยานหลักฐานเป็นตัวบุคคลได้ ต้องใช้ธรรมชาติช่วยพิสูจน์หรือสู้กันด้วยกำลังใจและความเชื่อ ในกฎหมายตราสามดวง กำหนดไว้ในเรื่อง "พิสูจน์ค่าน้ำลายเพลิง" มาตรา 1 ว่า โจทก์และจำเลยมีวิธีพิสูจน์ความบริสุทธิ์ต่อกันได้ 7 วิธีคือ ลวงตะกั่วสามาน ลุยเพลิง ค่าน้ำ วายทวนน้ำแข่งกัน วายขามฟากแข่งกัน และตามเทียนคนละเล่ม³

ตามเรื่อง ขุนช้าง-ขุนแผน มีการพิสูจน์อยู่สองคดี คือ

1. ขุนช้างกับพระไวยพิสูจน์ด้วยการค่าน้ำ
2. สร้อยฟากกับศรีมาลาพิสูจน์ด้วยการลุยไฟ

1. ขุนช้างกับพระไวยพิสูจน์ค่าน้ำ ความคดีนี้เกิดจากขุนช้างเป็นโจทก์หล่ฟ้องสมเด็จพระพันวษาว่าพระไวยและพวกทนต์คนในงานแต่งงานของพระไวย ซ้ำยังรอกดว่า

¹มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1, เล่ม 1, น. 409.

²ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช, เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

³เรื่องเดียวกัน, น. 358.

ทาหายถึง จ้าวนายคือสมเด็จพระพันวษาด้วย พระไวยแก้วฯ ขุนช้างเมาเหล้าแล้วรำลึกว่า
 เนรคุณ บังอาจคว่ำถอดยศตน และเคยคิดฆ่าตนเมื่ออายุได้ 7 ขวบ เมื่อสมเด็จพระพันวษา
 พึงความแค้นก็ทรงซักถามขุนช้างว่าเท็จจริงอย่างไร ขุนช้างใส่ร้ายว่าพระไวยแก้วฯ มอมเมา
 ตน และปฏิเสธหมดทุกข้อหา ครั้นสมเด็จพระพันวษาศรัสมิ์ถามพวกขุนนางซึ่งเป็น "ทิพยพยาน"
 เพราะไปในงานเลี้ยงแต่งงานกันเกือบทุกคน พยานก็ยืนยันว่าขุนช้างว่ากล่าวพระไวยฯ เช่นนั้น
 จริง ขุนช้างยังไม่ยอมรับ คำนวณว่าพวกขุนนางเข้ากับพระไวย สมเด็จพระพันวษาทรงตระหนัก
 ว่าเป็นขุนช้างเป็นผู้คิด แต่ทรงเกรงว่าถ้าพิจารณาไปตามความเป็นจริง พระองค์อาจจะถูกผู้คน
 นินทา เพราะพระไวยกำลังเป็นคนโปรดของพระองค์ ครั้นจะให้พระไวยอ้างพยานหลักฐานที่
 ขุนช้างเคยคิดฆ่า พระไวยก็ไม่สามารถจะอ้างได้ ซึ่งพระไวยให้การว่า :-

.....
 รแคว่ป่าหลังสุพรรณไป
 จะรองก็ไม่ได้ไกลบ้านคน
 เคะระมูญปลดปลอดครอดชีวา
 ไม่รัวร์วู่วางกรมการ
 จึงมิไคว่ชานมานานัก

.....
 ดวยยังยอมเมื่อเขาทำจำไม่ได้¹
 ครั้นจะอ้างก็ไม่มีใครมา
 ครั้นจะหนีก็ไม่พ้นเป็นกลางป่า
 จะไปร้องฟ้องหาก่เด็กนัก
 โรงศาลดอยที่ไหนไม่รู้จัก
 จนอาร์กษคาลัยให้พาที่

.....
 แล้วพระไวยก็ทำให้ขุนช้างพิสูจนคดีด้วยการดำน้ำว่า :-

.....
 จะอ้างอิงนั้นไม่ได้เป็นในป่า
 ฉาแผนแพแก่สตัยค่านทที่

.....
 เหลือปัญญาขอพิสูจนไปตามที่²
 ขอดวายชีวีพระทรงธรรม

.....
 ฝ่ายขุนช้างไม่ยอมรับผิด หว่าขุนนางเข้ากับพระไวย จะอ้างพยานก็ไม่ได้จึง
 ยอมรับคำท้าว :-

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น.823.

² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

กระหม่อมฉันจนใจไร้พวกพ้อง
ดาแมนแพงลาวใหวางวาย

ไต่อยู่ก็แตกองพิสูจน์ถวายเป็น¹
กระหม่อมฉันขอถวายควยสี่วี

ความตอนนั้นผู้นานจะเห็นว่าขุนช้างสวดควยความจนใจ เพราะความจริงแล้วขุนช้าง
รูวาทนเป็นผู้ผิดและกล่าวเท็จตลอดเวลา แม้มสมเด็จพระพันวษาก็ทรงจนพระทัยต่อการที่จะ
ทำให้ขุนช้างรับผิด ดังพระราชดำริว่า :-

แต่ครั้งนี้อายไวยสีไปรดปราน
จะเป็นเข้ากับอายไวยสีความมัน
จำจะต้องพิสูจน์ตามกระบวน
เท็จจริงข้างใครให้คนดู

ไปรบานพล เมืองก็ลือลั่น²
เท็จจริงทั้งนั้นใครจะรู้
ใหม่มันสิ้นด้านวนที่ต่อสู้
ตัวกูจึงจะพ้นคนนิินทา

สมเด็จพระพันวษาจึงทรงตัดสินให้คดีวิวาททำร้ายร่างกายระหว่างขุนช้างกับพระไวย
เลิกอวมกันไป เพราะขุนช้างกล่าวถ้อยคพระไวยก่อน พระไวยมันคาลโทษะจึงทบทเอา โทษ
ของทั้งสอง "ปรับกันลงใจ" แต่ขอหาของพระไวยที่ว่าขุนช้างเคยฆ่าพันตนแล้วไม่ตายนั้นนาน
มาแล้วหาพยานไม่ได้ แมจะมี "ทิพยพยาน" อ้างว่าได้ยินได้ฟังขุนช้างพูดมา แต่ขุนช้างก็อ้าง
ว่าถูกมอมเหตุดา และขุนนางเป็นพวกพระไวยดังกล่าวแล้ว เมื่อหาพยานระบุว่าใครใคร่เห็นมา
ควยตาไม่ได้ จึงทรงตัดสินให้พิสูจน์ควยการค้ำน้ำ ดังตัวอย่างรับสั่งว่า :-

ปรีกษาเสร็จจรสสั่งสี่พระครู
เครื่องสำหรับค้ำน้ำให้ทำมา
เขามณฑลกันวันพรุ่งนี้
ให้กำกับกันอยู่คอยคดแล
พนักงานกรมไหนดไปคดู
คุมตัวไว้ในวังทั้งสองนาย

ไปคดูให้ โจทก์จำเลยมันจัดหา³
ไปปักหลักลงที่หน้าค้ำน้ำแก
จนถึงที่วันค้ำน้ำเสร็จค้ำน้ำ
ให้พร้อมแต่เวลาบายโมงปลาย
พระครูจัดแจงแต่งบัตรหมาย
พระสั่งเสร็จฉันทนายเข้าวังในา

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น. 824.

² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 825.

ผู้มีหน้าที่จัดพิธีค้ำน้ำก็คือพราหมณ์โรหิตประจำราชสำนัก ตามวรรณคดีเรื่องนี้
กล่าวว่ามี 4 คน เป็นผู้นำโจทก์และจำเลยให้หา "เครื่องสำหรับค้ำน้ำ" กำหนดบริเวณ
สำหรับปักหลัก ปลุกมณฑลและศาลเทพารักษ์สำหรับทำพิธีบวงสรวง

เครื่องสำหรับค้ำน้ำมีกำหนดในกฎหมายตราสามดวงว่า :-¹

เมื่อแรกจะพิธีนั้นให้กระลาการคุมลูกความทั้งสองไป

ชื่อไก่เป็นแห่งเดียวกัน	ชื่อ	สี่ฝั่ง	} มือเขา	} ไหม	} แห่งเดียวกัน		
		ค้ายคิบ				} มือแกง	
		ผักขมป๋อย					} ผานุ่ง
		ผลมะกรูด					

จ่ายเครื่องโบศรีแห่งเดียวกันแล้วให้กระลาการ เกาะลูกความทั้งสองไว้
ในกระลาการ ให้ลูกความนั่งขานหมขานอยู่ในกรรมในกระลาการวัน
อย่าให้คุกความเค้นไปมานอกกรรม แต่ให้กระลาการหุงเข้าให้ลูกความ
กิน ให้คอยดูลูกความจะ ^{ร้าย} } ประการใด ถ้าลูกความผู้ใด ^{ดี} } ลูกความ
ข้างหนึ่งท่านว่ามันพิรุท ให้เอามันผู้ ^{ดี} } นั้นเป็นแพ

และระหว่างที่คุกความนั่งขานหมขานถือศีลหรือ "อยู่กรรม" ในศาลนั้นตุลาการจะ
ต้องคอยระวังไม่ให้ใครเขาไปหากความใด และ ถ้าลูกความข้างหนึ่งหนีออกไปนอกกรรมหรือ
นอกศาลให้ปรับผู้นี้เป็นแพ²

¹มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1, เล่ม 1, น.358-9

²เรื่องเดียวกัน, น.359.

อนึ่ง	} โจท	} จะถึงพิสูทนน้ำแกกัน ให้ตระลาการปักหลักห่างกัน ๕ ศอก
จำเลย		
เมื่อจะดำเนินไปปลูก	} โรง	} บวงสรวงเทพยุคา และให้แต่งเครื่องบวงสรวงขึ้น
บวงสรวงขึ้นสถานจงถวนดังนี้		
		ผู้ชาย ๕ คน ๒ ผืน
		แปล ๒ ตัว
		โกฏ ๒ ตัว
		หมอเขาใหม่ ๕ ใบ
		หมอแกงใหม่ ๕ ใบ

เครื่องใบศรีศรบ จุดเทียน } บูชาเทพยุคาก่อน¹

โจทก์จำเลยยังต้องเสียเงินสำหรับใส่คราด, ค่าอ่านสัจจาธิฐาน, ค่าหมค, ค่าหัวหลัก, ค่าคี่ของ, ค่าที่นั่ง, ค่าคั้ง, ค่าคุม ฯลฯ ให้แก่ผู้ทำหน้าที่เหล่านั้นในอัตราต่าง ๆ กัน และเตรียมเครื่องสำหรับทำอาหารโคแก่กระแวงข้างละสองผืน ผู้ชานุ่งหมข้างละสำหรับ ผู้ชาววงตราข้างละผืน โกวัดผู้ขึ้นประจำยามข้างละตัว โกวังสกุลและเหล่าสำหรับไหวเทวดา เหล่าเลี้ยงตุลาการ ชาวสารชาวเหนียว กระจ่อมใส่หน้า หมอชาวหมอแกง ครกสาก ตะหวักตะบวย ชั่งแข็ง พริกหอมกระเทียมข่าตะไคร้กระชายสำหรับทำไก่ หมากพุ่มหรือสำหรับเลี้ยงตุลาการ เวลาอยู่กรรมทั้ง 3 วัน โจทก์จำเลยแบ่งหามาคนละครึ่ง² นอกจากนั้นก็ยังมีหัวสังฆฆางละอัน น้ำมันกระแจะจวงจันทร์และไม่เส้าไม้ราวกระแวงเครื่องทั้งหมดที่กล่าวมานี้ใช้สำหรับพิธีสูจนทั้งค่าน้ำและลุยเพลิง

¹มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1, เล่ม 1, น.359.

² เรื่องเดียวกัน, น.360-361.

เครื่องทั้งหมดนี้จะนำออกมาถึงมณฑลท่าฬี่ค้ำน้ำหรือลุยเพลิงเวลาประมาณบายนสอง
 โมงของวันกำหนดนัด กติกาของการค้ำน้ำฬี่จั้นมีว่า "ถ้าพน 3 กลันแล้ว ให้อุคทำมรงลงยก
 โจท } ขึ้นทั้งสองข้าง ถ้ากลันมิได้อุคขึ้นก่อนนั้น ก็ให้อุคทำมรงลงยกเอาผู้นั้นขึ้นมาแล้ว
 จำเลย } แลให้กระลาการตามผู้แพ่งผู้คอกอนใหญ่ เหตุผลว่าเป็นกระไรจึงผู้ขึ้น"¹

เมื่อถึงเวลาค้ำน้ำ "ให้อาลักษณ์เอาคำสัจจาธิศตฐานอ่านประกาศเทพยุคาแล้ว
 ให้ โจท } สะหัวแล้วชนไก เพื่อจะลงค้ำน้ำกันนั้น ให้ปักหลักห่างกัน ๒ สอก แล้วให้
 จำเลย } ตระลาการเอาเชือกผูกบนเอาทั้ง โจท } ยึดหลักเอาไม่พาดมาไว้ ที่ช่อง ๓ ที่ข้ม
 คอกหยอนเชือกลงไป ให้อ่าลงไปให้พรวดถึงคนหลัก ตั้งนาลิก้าให้พรวดมกัน ขณะเมื่อค้ำลงไปนั้น
 ถ้าผู้ใดผู้คอกอนเอากล้งสวมคอก แล้วจึงให้ชักเชือกลงไปเอาผู้มีใดผู้ขึ้นมา ถ้าได้ ๒ บาดแล้ว
 โจท } มิได้ผู้ขึ้นมา ให้ชักเชือกลงไปเอาตัวขึ้นมา"²
 จำเลย }

คำสัจจาธิศตฐานที่อาลักษณ์อ่านเป็นคำบูชาเทพยุคาอารักษ์ทั้งปวง ถวายเครื่องมวง
 สรรวงบัตร์พลีและบายศรีบนศาล และอ่านโองการค้ำน้ำ เป็นเนื้อความสาปแช่งผู้กล่าวเท็จว่า
 "...ใครเท็จชวนกันสังหาร อย่าไว้เนิ่นนาน จงผสาญญาทันพริบคำ สิทธิศักดิ์อารักษ์เทวา
 สำแดงฤทธา ให้เห็นประจักษ์ทันใด อาเพศเป็นงูเงือกใน พรายน้ำเค็มใหญ่ รวบริคระหวัด
 มาทา เป็นรูปอสุเรนทัยกษา แยกเขี้ยวเบี้ยวตา ค้ำรามคือถืดคอค คั้นคอบคจเคี้ยวเขี้ยววงอ
 ล่าสันฟิงภอ ตระมันตระมันฟิงกลัว แลปลิ้นปลิ้นตาสแยงหัว หนวดเคราพันหัว ทองพุยชลุย
 ก่ายำ หลอกหลอนโลมรมันท่า ทูบตีอวมอำ ค้ำรามในพื้นคองคา ให้อุคลูกโลกขึ้นมา จากหลัก
 คลาศคลา มฤชาเอาเท็จเปนจริง อนึ่งผีเสื้อน้ำอยู่สิง ในถ้ำธารซึ่ง ชวนกันแตลวันผีสาง
 ตายโหงโองโคงกลางทาง ตายพรายนอนคราง ตกน้ำและซ้ำผีตาย เสือชบข้างแหวงแรคควาย

¹มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1, เล่ม 1, น.361.

²เรื่องเดียวกัน, น. 365.

ชวักขวันใจหาย แลตายในพื้นปัทพี ไครเหง่ขวนกันย่ำยี เช่ากุดมรมตี ใหญ่ค้อยาทันอีคใจ
ผุเจบั้นคาลเหนไทย ภูทพรายตัวใหญ่ จรเซแปลลาโลมา มังกรเงือกน้ำเธา ฉลาม
ววยมา สฝรั่งพรอมลอมตน เช่ากักร็กรอบลวด ขางคำขางบน พิกัดใหญ่คุดคุดมาย
ข้เมมาหน้าสราภคิตาย เพื่อกเศราหมองหมาย ไคพรันประหวั้นขวันหนึ่"¹

มีเนื้อความสรร เสริญผู้บริสุทษ์หรือผู้กล่าวจริงว่า "ความจริงครันคำชดช้หน้าแยก
แตกหนี อยามีพิโรธสำแดง ออกแตกายาผ่าแผง เคชฤทธิแรง เทเวศช่วยอพิบาล หายใจ
เข่าออกสำราญ น้ำแหวกแยกฉาน ค่ำลงสบายหายใจ ความจริงอย่าไคหัวนัไหว อุมิตินิด
ไทย จงไกลดอยามากล่ำกลาย ไครชอบจงอยุสบาย อย่างมีอันราย ประเทศหลากสักอัน"²

นอกจากนั้นยังสาปแช่งผู้กล่าวเท็จและสรร เสริญให้พรมผู้กล่าวจริงอีกยี่ช่าว รวม
หึ่งสาปแช่งคนให้สินบนศาล และตระลาการที่รับสินบนคักสินไมยติชธรรมควย"³

พืค้ำนำพิสูจน์จริงเท็จในเรื่อง ขุนช้าง-ขุนแผน ปรากฏว่าตรงตามที่กำหนดไว้ใน
กฎหมายทุกประการ กิ่งตัวอย่างต่อไปนี้ :-

ครานันพระครูรับสั่ง	ออกมานั่งยังที่ทิมคาบใหญ่ ⁴
จักแจงแต่งหมายแยกยายไป	สั่งให้เรียกหลักนครบาล
ให้ท่ามะรงสำรองไวสองหลัก	แลวปักมณฑลแลท่าศาล
เสมียนเขียนฟ้องคำให้การ	สุภาภารโหยุดเป็นกลาง
มีโหงขาวปลามาแตบาน	ขุนศาลหาไทกินหึ่งสองขาง
ให้โจทก์จำเลยหาขาวบาง	มาปลกลางศาลหึ่งสองรองบ้ตรพลี
หมากพลูใส่กระทรงประจงเจียน	หึ่งรูปเทียนคอกไม้บายศรี

¹มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1, เลม 1, น.369.

² เรื่องเดียวกัน, น.370.

³ อ่านคำสั่งจาธิษฐานและโองการค้ำนำในภาคผนวก ๑-ค

⁴ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น.825-6.

เครื่องตั้งสังเวทกรุงพาลี
 ผาขาวนงผาขาวหมพรมลาค
 หมอขาวหมอแกงใหม่และหมอกรัน
 กระจกเหลาขาวสารเชิงกรานใหม่
 ครกสากคนไขไคพะเนง
 ขุนช้างกับพระไวยไคบัญชา
 มัดเดี่ยวใจไคมาสารพัน
 เขามณฑลเสรีจดังเจ็ดคำ
 ที่ทำหน้าที่แพโถงโรงนาวา
 คำสาบานแข่งชักอาลักษณอาน
 เอาเชือกผูกเอาไว้ให้คืบคืบ

มีมะกรูดสมป่อยกระแจะจันทน
 เสื่อสาคสายสิญจน์ให้จักสรร
 กระโถนขันน้ำตั้งทั้งกระแวง
 ขาตะไครหอมกระเทียมพริกแห้ง
 ทั้งสองแห่งจัดทำให้เหมือนกัน
 กรีบสั่งมาวชาขมิ้น
 ถวนครบจนครันคังบัญชา
 นักการท่าไม้หลักไปปักท่า
 ท่ามะรงหาของไวคอยตี
 ตระลาการอานสำนวนถวนตี
 ประจำที่คอยท่าเสด็จมา

ในความตอนหนึ่งอธิบายประเพณีโบราณว่าโจทก์ให้คำเห็นอนำจำเลยอยู่ที่หน้า
 แดงตาถูกความคนหนึ่งเป็นขุนนางก็ให้ขุนนางอยู่เห็นอนำ ดังอย่างคือ :-

พระหมื่นไวยให้ขุนช้างเห็นอนำ
 เค็มขุนช้างเป็นโจทก์จริงแล
 เป็นสัจย์รับรองทรวงสำนวน
 ก็บอหนึ่งซึ่งเขาเป็นขุนนาง
 ปรึกษาเห็นพรอมนกันในทันใด

ขุนช้างคำฝ่ายไคให้สมควร¹
 แดไคตามคคักันถือน
 ขอพิสดจันนี้เป็นส่วนพระหมื่นไวย
 ขุนช้างตองคำขันฝ่ายไค
 แลวจึงคุมออกไปนอกมณฑล

เมื่อถึงตอนขุนช้างและพระไวยค่าน้ำพิสดจันกัน เราจะเห็นความเชื่อในเรื่องสาบาน
 เพราะขุนช้างเป็นคนกลัวเวทจักทนอยู่ในน้ำไมไคนาน ตองผูกขัน :-

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น. 828.

ควยขุนช่างนั้นพิรุณหจรีต
บันดาลเห็นเป็นงูเขารัดพัน

เหล่าพวกผู้คุมนครบาล

พอคำมิคไม่ถึงสักกั้งกลัน¹
ตัวสั้นกลัวสูกุญคนลาน

เอากลึงใส่โอหัวลานลากขึ้นมา

โทษความเท็จของขุนช่าง ก็คือการประหารชีวิต เพราะขุนช่างไม่เพียงแต่เป็นผู้
ผิดตามขอหาของพระไวย ยังผิดฐานกล่าวเท็จกับพระเจ้าแผ่นดินควย ดังตัวอย่างคำพิพาก
ษาของสมเด็จพระพันวษาว่า:-

พระองค์ทรงกริ้วกระทืบบาท
อายเสี้ยนหนามแผ่นดินลั่นดังกา
แต่กูมันยังคคปดเลนไค
ดอยหนาหาหายถวายชีวิต
บึงอาจขากนไคแล้วไม่สา
อย่าเอาไว้ให้พื้นแผ่นดินรก
มันเอาอายุไวยไปสาที่ป่าไทร
สั่งเสร็จเสด็จจากที่นั่งพลัน

ยมราชเอาไปจำให้แน่นหนา²
น้อยหรือขากนไคช่างไม่คิด
มันถือใจว่าไม่มีอาญาสิทธิ์
เคียวนี้ผิดแพเขาเขาสองยก
แต่กูมันยังกล้ามาโกหก
ไปผากเสี้ยอย่าให้ดเคียงกัน
เอามันไปเสียบเสี้ยที่ป่านัน
ชั้นยานุมาศผาคันเข้าวังในา

ข. สร้อยฟ้าศรีมาลา ดุยเพ็ญ ความนี้เกิดจากนางสร้อยฟ้าทำเสน่ห์พระไวยจน
ไหลหลงและหุบตีนางศรีมาลา ขุนแผนรูดจากพลายชุมพล ก็มาโตสวนและวากกล่าวพระไวย
แต่พระไวยกำลังหลงก็โตเถียงลำเล็กบิคามากมายทั้งยังก้าวร้าวพระพิจิตร์กับนางบุษยาพอบาแม่
ยายของตนควย ทำให้ขุนแผนโกรธแค้นและตัดขาดลูกชาย ต่อมาขุนแผนคบคิดกับพลายชุมพล
จะจับพระไวยฆ่าเสีย โดยให้พลายชุมพลแปลงเป็นมอญยกทัพมานทางสุพรรณบุรีทำที่จะมาตี
กรุงศรีอยุธยา ขุนแผนได้รับหมายสั่งให้ยกทัพจากกาญจนบุรีไปขัดตาทัพ แต่ขุนแผนแกล้งทำ

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช่าง-ขุนแผน, น. 829.

² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน,

เป็นอุกมอญสาตยา ทางกรุงศรีอยุธยาจึงให้พระไวยยกทัพมาปราบมอญ ความจึงแตกออกมา
 ว่าขุนแผนไม่ตายจริง และ มอญนั้นคือพลายชุมพล คบคิดกันมาจะฆ่าพระไวยแต่ผู้เดียว ไม่ทำ
 ร้ายไพร่พลคนอื่นเลย เมื่อสมเด็จพระพันวษาเห็นพระไวยแตกทัพเคล็ดกลับมาเฝ้าในเมือง
 หลวง จึงตรัสถามความนี้ ทรงทราบว่าขุนแผนเคืองพระไวย เพราะไปหลงเมียน้อยและไม่
 ยุติธรรมกับเมียหลวง ทั้งทรงตระหนักดีว่าพระองค์เป็นส่วนร่วมให้เกิดคดีเมียน้อยเมียหลวง
 ขึ้น เพราะทรงยกนางสร้อยฟ้าให้พระไวย ทั้ง ๆ ที่ขุนแผนได้ทูลทักทวนไว้แล้ว จึงรับสั่งให้
 นางศรีมาลาไปตามตัวขุนแผนเข้ามาเฝ้า ทรงสอบถามไต่ความว่าขุนแผนโกรธเคืองพระไวย
 คุยเหตุสุดกึ่งกล่าวมาแล้วแต่คน จึงทรงทราบว่าพระไวยโดนเสน่ห์แน่ แต่ละโทษพระไวยก็
 ไรที เพราะไม่รู้ตัว จึงรับสั่งให้พลายชุมพลไปจับเถรชวาคคนทำเสน่ห์ให้สร้อยฟ้า พลายชุมพล
 ปลอมตัวเป็นแขกไปจับเณรจิวและเถรชวาคบริวารของนางสร้อยฟ้ามาได้ ให้พาไปขุดที่ฝังรูป
 รอยทำเสน่ห์พระไวยได้ พระไวยก็เสื่อมจากมนต์เสน่ห์ แต่เถรชวาคเสกเป็นหุ่นคนและเณร
 จิวทิ้งไว้ในที่คุมขัง ส่วนเถรชวาคเสกาะไซ้ตรวจพาเณรจิวแปลงเป็นจรเข้ว่ายน้ำหนีไปได้ใน
 เวลากลางคืน ครั้นรุ่งเช้าสมเด็จพระพันวษาจะชำระคดีว่านางสร้อยฟ้าบังอาจทำเสน่ห์สามี
 นางสร้อยฟ้าไม่ยอมรับเนื่องจากเถรชวาคตายแล้ว หาพยานไม่ได้ ชำยังใส่ร้ายนางศรีมาลาว่า
 เป็นชู้กับพลายชุมพล คนจับได้ พลายชุมพลจึงหนีไปฟ้องขุนแผน ส่วนรูปรอยที่จับมาได้ก็นาง
 สร้อยฟ้าคานวาทพระหมื่นศรีผู้ว่านวยการสืบสวนเป็นเพื่อนเกลือกกับขุนแผนก็ตั้งเข้าข้างกัน สมเด็จพระ
 พันวษาทรงฟังนางสร้อยฟ้าแก้ตัวไต่ทุกขอหา ทรงดำริว่า :-

เพราะเหตุไม่มีสักขีพยาน
 จะให้มันรับความจริงยิ่งยากนัก
 มาจับขังทางนี้ค้อย่างไป
 ต้องให้แพพานบนจนพยาน
 ต้องเรียกศรีมาลามาวากัน

จึงว่าขานแก่เกี้ยวเลี้ยงลคไป¹
 จะซ้ำชกข้างเดียวก็ไม่ได้
 มันจึงว่าไต่ทุกสิ่งอัน
 จึงจะว่าขานไต่แมนมัน
 ให้เห็นสัตย์กรรมข้างผู้ใด

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น. 1030.

ครั้นซักถามนางศรีมาลาเรื่องเป็นชู้กับพลายชุมพล นางก็ปฏิเสธ แต่ไม่สามารถ
อ้างพยานหลักฐานลงกลางตำราหาได้ เมื่อซักสนจนพยานทั้งสองฝ่าย จึงตัดสินใจให้พิสูจน
คดีกันทำนองเดียวกับขุนช้างเป็นความกับพระไวย คือให้ดูความเลือกพิสูจนว่าจะค้ำน้ำหรือ
ลุยไฟ ดังรับสั่งว่า :-

จะต้อหาความจริงด้วยสิ่งสัตย์	หรือจะช้ค้ำน้ำพิสูจนนั้นไม่ได้ ¹
กูเห็นค้ำแต่หน้ากับไฟ	นั้นแลจะค้ำเห็นจริงจิงๆ

นางสร้อยฟ้าและนางศรีมาลาต่างก็เลือกพิสูจนด้วยการลุยไฟ ดังตัวอย่างคำกราบ
ทูลของนางศรีมาลาว่า :-

ข้าแต่พระองค์ดำรงวัง	หม่อมฉันหวังตั้งจิตคิดลุยไฟ ²
แผนแพแก่ขางนางสร้อยฟ้า	จงประหารชีวาให้ตักขยับ
ทำชั่วแล้วตัวจะอยู่ไย	ขอลุยไฟให้เห็นประจักษ์ตา

นางสร้อยฟ้าก็กล่าวว้ :-

ซึ่งว่าทำเสน่ห์เล่ห์กล	มนต์คลจนฉนวนันหลงไหล ³
คบเถรเถรทำเอาพระไวย	จะลุยไฟให้เห็นเป็นสัจจา

พิธีจัดเตรียมสำหรับลุยเพลิงนั้น การขันต้นเหมือนพิธีค้ำน้ำค้ำกล่าวมาแล้ว คือคุมตัว
คู่ความใหญ่ของชาวหมขาว ถือศีล หรืออยู่กรรมในศาล 3 วัน ตรีละการหาข้าวปลาให้กินเสร็จ
พวกพราหมณ์ปลุกมณฑลและศาลเทพารักษ์ สำหรับใหญ่ความเข้าทำพิธีบวงสรวงตามประเพณี
ตัวอย่างการเตรียมเครื่องลุยไฟในวรรณคดีคือ :-

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น. 1032.

² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

³ เรื่องเดียวกัน, น. 1033.

ผู้คุมคุมความไปตามกัน
 พวกตำรวจเขาพิทักษ์รักษา
 ในห้องขามขามทั้งสองคน
 ขาตะไคร้พริกขิงทุกสิ่งเสร็จ
 หมอขามหมอแกงแฉะเชิงกราม

มาถึงพิมดาบนั้นเข้ามณฑล¹
 มีให้ใครไปมาเดินลับสน
 เครื่องมณฑลจัดวางอย่างบุราณ
 โถเปิดหมากมะพร้าวขาวสาร
 จัดการเสร็จสิ้นทุกสิ่งอัน

นอกจากนั้นก็ให้ขุดรางไฟตรงหน้าพระที่นั่งสำหรับให้ขุดความขึ้นลุยดังตัวอย่าง

ว่า :-

จึงสั่งให้ขุดรางหน้าที่นั่ง
 ๑๑๑
 รางไฟตำรวจก็เร่งขุด

ตำรวจในรับสั่งเป็นการด่วน²
 บ้างตรวจตราอุดตลุดอยู่ตัวสั้น³

ในพระราชนิพนธ์บทละคอนเรื่อง รามเกียรติ์ ตอนนางสีดาลุยไฟก็กล่าวถึงการ
 ขุดรางไฟว่า :-

ข้างขุดรางไฟใหญ่กว้าง
 บ้างหาเชื้อไฟใส่ประชุม

เอาพื้นทองกองวางซ้อนส้ม⁴
 ควันคลุมกลุมกลบในภา

เมื่อนั้น

จึงออกจากรางไฟมิไคชา

๑๑๑
 นวลนางสีดาเสนาหา⁵
 ไปเฝ้าภัศดาสามี

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น. 1033.

² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁴ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, บทละครเรื่องรามเกียรติ์ (พระนคร:

ไทยวัฒนาพานิช, 2498), น. 233.

⁵ เรื่องเดียวกัน, น. 235.

ในกฎหมายตราสามดวง กล่าวว่า "ถ้าจะพิสูทุยเพลิงแก่กัน ท่านให้ชุกราง
เพลิงยาว ๒ สอก กวางสอก ๑ วาสอก ๑ ถานเพลิงหนัก ๑" ¹

นอกจากนั้นความตองเสียค่าธรรมเนียม ค่าอ่านสำจาธิษฐาน ค่าเสมียนอ่าน
สำนวน ค่าผูกมัด ค่าคราด ฯลฯ และกติกาในการพิสูจนมีว่า "ให้ โจทย } ดำ
จำเลย }

เท่าเสียจมหด ใหญ่คุมและตระลาการผู้อ่านสัจจาธิษฐาน พิจารณา ฝ่าย } เท่าโจท
นิ้ว }

จำเลย เป็นภาคแฉดฟกช้อย ใหญ่ } ประการใดบ้างก็ให้ตระลาการผู้อ่านสัจจาธิษฐาน
ใหม่ }

เขียนเป็นรูป นิ้ว } เท่า แล้วให้กฎหมายไว้ด้วยกัน ² และ "อนึ่งเมื่อลุยเพลิงแล้ว
ฝ่าย }

ใหญ่ไปกว่าจะถึง 3 } วัน จงสิ้นกำหนดจึงให้ลงเท่า ³ แต่ถาพองหลังเท่าหรือหลัง
5 }
7 }

นิ้วเท่า จะถือเป็นแพ้ไม่ได้ และถาเท่าโจทกจำเลยไม่พอทั้งสองคน แสดงว่ามีความสัจด้วย
กันทั้งสอง ให้พิสูจนต่อไปด้วยการค้ำน้ำ ถากลาวเทจทั้งสองข้างก็จะเท่าพองด้วยกัน ⁴

แต่ก็มีคำเตือนผูกมัดและตระลาการให้คอยจับพิรุช เพราะฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งอาจมีเวหนต์คาตาเสก
เป่าทำให้ฝ่ายตรงข้ามพองหรือทำให้พองทั้งสองฝ่ายได้ ⁴ เขาใจว่าใครใช้กลโกง เช่นนี้ถึง
ปรับให้แพ

พิธีการก่อนลุยเพลิงมีท่านองเดียวกัน การค้ำน้ำคืออาลักษณ์อ่านคำสำจาธิษฐาน
เสมียนอ่านสำนวน อาลักษณ์อ่านโองการลุยเพลิง ความนุงขาวหมขาวขึ้นลุยคนละข้างวาง
ไฟ ดังตัวอย่างวา

¹ มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1, เล่ม 1, น. 361.

² เรื่องเดียวกัน, น. 362.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁴ เรื่องเดียวกัน, น. 362-3.

⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 363.

ครานั้นสร้อยฟ้าศรีมาลา
เขาคณละข้างหัวรางไฟ

ไต่ยंत्रสสังมาไม่ช้าได้¹
ถวายนงคมิไปมิโคชา

โองการลุยเพลิงมีเนื้อหาต่างจากโองการค้ำน้ำคือ "ผู้ใดกล่าวเท็จมารสาจง
ประจักษ์แก่ตา สathan พันเอ็นหัวน้ไหว หนึ่งพองสยอเมลาตกใจ ตะคร้ามกลัวไภยและ
แสงพระเพลิงรัศมี พระเพลิงเริงฤทธิแสงศรี เข้าใจอีกก็ขอให้สำแดงพพอง พระเพลิง
เริงฤทธิอันกอง ให้ใหม่พพองเห็นประจักษ์แก่ตา ขอจงทานท้าวเทวา เทเวศมหา จง
เริงมาชำระล้าง าลา"² จากนั้นก็ในข้อความอธิบายข้างเข้า เอาความความสัตย์ของตนเป็น
ที่ตั้ง ถ้ามิได้ผิดจริงก็ขอยาให้ไฟนั้นไหม้ตน

รายละเอียดในวรรณคดีเรื่องขุนช้าง-ขุนแผน ที่บรรยายพิธีกรรมในการพิสูจน์
คดีสมัยโบราณจะเห็นว่าตอกกันกับกฎหมายตราสามดวงระบุไว้ :-

พราหมณ์ตรวจบาดแผลที่ไถนาง	ทั้งสองข้างบริสุทธิ์ไม่ขัดสน ³
ไถหนึ่งข้างรางไฟทั้งสองคน	พดดาจารย์อานมณฑกัณฑ์กระทำ
สงขาทอกคอกไม้ให้สองนาง	พราหมณ์ทั้งสองข้างบูชารา
บายศรีปัดโรยพิธีกรรม	เสกชำระล้างเวียงเทวา
โอมองค์พระสยามภูญาณ	องค์บรมพรหมานาดา
พระจักรกฤษณ์ฤทธิรงค์ทรงศักดิ์	พระคงคาพระเพลิงเดกิงฤทธิ
พระคเณศร์พระขันธกุมาร	มัญวานทั้งพระพายกายสิทธิ์
โลกบาลบริหารทั้งสี่ทิศ	ขอเชิญมาสถิตที่ศนา
ทั้งเทวารักษาภาณุคัต	ปฏิบัติบำรุงพระศาสนา

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน, น. 1057.

² มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1, เล่ม 1, น. 373.

³ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, เรื่องเดิม, น. 1035-1036.

เลื้อเมืองทรงเมืองเรื่องฤทธา
 เชิญมารับกระยาสังเวย
 ถ้าใครเท็จให้ใหม่เป็นพิษ
 แล้วให้สองนางตั้งอธิษฐาน
 ถารวมชทำชกับชมพล
 ถาตัวชาติชชอต่อสามี
 ขอเชิญเทวามาคุมครอง
 เทวาจงรักษาซึ่งความสัตย์

พระหลัดเมืองอยุธยาฤทธิ
 ออย่าเข้าควยโจทกจำเลยอันคนผิด
 จงประจักษ์ศักดิ์สิทธิ์แกตาคน
 ศรีมาลาชพานคอกไมบน
 ขอให้เพลิงไหมสนจนพังพอง
 ออย่าให้พิษอัคคีนั้นตกตอง
 โทเหยียบยงออย่างนำเ็นจำไป
 ถาวิบัติใหม่ควยเพลิงไหม

และผลของการลุยเพลิงตามที่พรรณนาไว้ในวรรณคดีแสดงให้เห็นความเชื่อของ
 คนไทยสมัยนั้นอย่างยิ่ง กล่าวคือ นางศรีมาลาซึ่งเป็นคนบริสุทธิ์ สามารถลุยไฟกลับไปได้
 ไปมาได้ถึง 3 เทียว โดยมีใครสักกร่อนหรือเท้าพองประการใด แต่นางสร้อยฟ้าเป็นผู้
 กล่าวเท็จเหยียบไปไคสองสามก้าว ก็ตองกระโดดออกมาเพราะรอนจนเท้าพองทนอยู่ไม่
 ไค นางสีดาในเรื่องรามเกียรติ์แม่เคาเรื่องจะได้มาจากมหากาพย์ของอินเดีย แต่ก็เป็น
 เครื่องยืนยันว่ากฎหมายโบราณของไทยได้รับอิทธิพลมาจากกฎหมายอินเดียด้วยเช่นกัน
 และเมื่อรัชกาลที่สองทรงพระราชนิพนธ์ บทละคร เรื่องรามเกียรติ์ตอนนางสีดาไปจึงได้
 ใจสภาพการพิสูจน์ในสมัยของพระองค์เขาพรรณนา จะต่างกันก็แต่เนือความปลัดขอยซึ่ง
 สร้างให้เหมาะสมกับฐานะของตัวละครเท่านั้น คือแทนที่อาลักษณ์จะอ่านคำสัจจาธิษฐานและ
 โองการลุยเพลิง ก็ให้เป็นพระนารายณ์ แผลงศรบอกกล่าวเทวคาร์กษนอຍใหญ่ให้ช่วยลง
 มาเป็นพยานในพิชิตลุยเพลิงของนางสีดาแทน ไม่มีคำบรรยายเกี่ยวกับพิชิตลุยเพลิงเข้า
 ใจว่าตองการรวบรัดลงให้เป็นบทละคร และตอนลุยเพลิงก็พิเศษออกไปจากคนธรรมดา
 คือมีคอกบัวมารองรับเท้าไว้¹ แต่วัตถุประสงค์ของการลุยยังคงเหมือนกัน คือ เพื่อแสดง
 ความบริสุทธิ์ของผู้ลุย และการพิสูจน์ไม่จำเป็นจะตองมีคฤห์หรือมีคู่ความเท่านั้น บางราย
 อาจใช้พิสูจน์ความบริสุทธิ์ของตนฝ่ายเดียวก็ได้

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, บทละครเรื่องรามเกียรติ์, น.232-5.

เมื่อศึกษาเรื่องศาลและการพิจารณาคดีในสมัยรัตนโกสินทร์จากวรรณคดีเรื่อง ขุนช้าง-ขุนแผน แล้ว จะเห็นว่าศาลในสมัยนั้นยังไม่จัดเป็นต้วสถาบันแน่นอน อาจใช้ของ พระโรง หรือศาลาลูกขุนใน เป็นที่พิจารณาคดี ซึ่งขึ้นอยู่กับว่าใครเป็นตุลาการหรือผู้พิพากษาคดี นั้น ๆ ถ้าพระมหากษัตริย์เป็นตุลาการ ก็จะพิจารณาคดีที่ท้องพระโรงตามกลางขุนนางน้อยใหญ่ ถ้าทรงแต่งตั้งขุนนางผู้ใดคนหนึ่งเป็นตุลาการแทนพระองค์ก็จะพิจารณาคดีที่ศาลาลูกขุนใน มีลูกขุนจำนวนหนึ่งรวมพิพากษา ศาลที่ประชาชนส่วนใหญ่เข้าฟังการพิจารณาคดี การพิจารณาคดีของสืบพยานหลักฐานอาจเป็นบุคคลหรือสิ่งของสถานที่ แล้วแต่จะระบุนิติ การสืบพยานบุคคล ความจะต้องนำคณะตุลาการไปสืบพยาน และเมื่อพบพยานแล้วจะเชิญพยานมาซักถามกันในที่อื่นควร การสืบพยานชนิดนี้เรียกว่า "เผชิญพยาน" แต่บางครั้งแม้จะสืบพยานแล้วก็ยังไม่สามารถตัดสินลงได้ว่าใครถูกผิด หรืออาจหาพยานหลักฐานอ้างอิงไม่ไต่ควยเหตุผลวิสัยต่าง ๆ กัน ก็ต้องใช้การพิสูจน์แบบต่าง ๆ ส่วนใหญ่จะเป็นการดำเนินและดูพฤติง มีกำหนดไว้ในกฎหมายตราสามดวงอย่างละเอียด

การฟ้องร้องสมัยนั้น ในระยะต้นจะมีเพียงโจทก์หรือผู้กล่าวหาฟ้องมายังตุลาการ ตุลาการจะพิจารณาคดีที่ฟ้องว่าสมควรจะรับไหม แล้วให้ไปเรียกผู้ถูกกล่าวหาเข้ามาฟังสำนวนฟ้อง ถ้าผู้ถูกกล่าวหายังไม่ทราบข้อหาหรือตามตัวไม่พบ จะถือว่า เป็นจำเลยไม่ได้ ระหว่างเป็นความทางศาลจะจับกุมตัวความไว้ในศาล อาจมีคนประกันได้ แต่มักไม่ประกันเพราะคดีสมัยนั้นเสร็จสิ้นเร็ว อย่างช้าไม่เกิน 7 วัน เร็วที่สุด 3 วัน ฐานะของโจทก์จำเลยไม่แน่นอน ฟ้องตอนต้นอาจเป็นโจทก์ แต่พิพากษาตอนท้ายโจทก์กลายเป็นจำเลยไปก็มี เป็นการพิจารณาว่า "ใครผิดใครถูก" มากกว่าจะพิจารณาว่า "จำเลยผิดหรือไม่" อย่างสมัยปัจจุบัน ดังนั้นเมื่อมีการฟ้องร้องกันมา ผู้ตกเป็นจำเลยก็พยายามหาข้อผิดของโจทก์ขึ้นมาอ้างฟ้องกลับไปยัง บางครั้งคดีที่โจทก์ฟ้องอาจเป็นเรื่องวิวาทกันธรรมดาความเป็นความนกรบาด ครั้นจำเลยแย้งกลับโจทก์กลายเป็นผู้ต้องหาทางอาญาไปก็มี เพราะฉะนั้นผู้พิพากษาจึงต้องพิจารณาคดีตัดสินทั้งสองความ ต่างจากศาลปัจจุบันต้องตัดสินเป็น เรื่อง ๆ ไป ใครเป็นโจทก์ฟ้องใครเป็นจำเลย ในคดีชนิดใด ศาลก็ต้องพิจารณาเฉพาะคดีนั้นจนจบ โจทก์ก็จะมีฐานะเป็นผู้กล่าวหาตลอดไป มีอิสระไม่ต้องถูกควบคุมตัว และมีหน้าที่หาพยาน

หลักฐานมาพิสูจน์ว่าจำเลยกระทำผิดเพียงอย่างเดียว ส่วนจำเลยมีหน้าที่ป้องกันตัวและพิสูจน์ว่าตนไม่ผิดเท่านั้น แม้จะใส่ร้ายหรือกล่าวหาโจทก์บางกໍไม่มีผลแก่การพิจารณาคดีเมื่อสิ้นสุดการพิจารณาพิพากษาลงโทษไปแล้ว โจทก์หรือจำเลยฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งยังคดีใจจะฟ้องร้องซึ่งกันในอีกคดีหนึ่ง ก้หยันฟ้องกันใหม่ และจะควบคุมตัวจำเลยเฉพาะความอาญาเพียงฝ่ายเดียว และในการพิจารณาคดีโจทก์และจำเลยจะต้องแต่งตั้งทนายความของตนมาใช้สิทธิเหลี่ยมทางกฎหมายสู้กันในศาล บางครั้งทนายสามารถแก้ความให้จำเลยพ้นข้อหาได้ สมัยโบราณไม่มีการแต่งตั้งทนาย ทั้งโจทก์และจำเลยสู้ความกันด้วยตนเอง เรื่องนี้เป็นปัญหาว่าคนโง่อาจแพคนฉลาดเพราะการเจรจา และใช้ไหวพริบสู้กันไม่ได้ ในกฎหมายตราสามดวงระบุว่าจำเลยอาจแต่งตั้งทนายได้ในกรณีที่มิใช่ฟ้องสองคดีหรือมีโจทก์สองคน ในค่านายประกันสมัยโบราณก็มีนายประกันแต่ต้องหานายประกันทั้งโจทก์และจำเลย อาจเป็นเพราะการพิจารณาคดีสมัยนั้นมุ่งว่าใครผิดใครถูกตั้งกล่าวแล้ว จึงต้องมีผู้ประกันตัวทั้งผู้ฟ้องและผู้กล่าวหาซึ่งส่วนมากจะไม่นิยมประกันตัวออกไป

การพิสูจน์อย่างอื่นนอกเหนือจากการสืบพยานยังใช้ความเชื่อทางศาสนาและไสยศาสตร์เป็นหลักในการพิจารณาอยู่มาก เช่น การสาบานตัว การสาปแช่งผูกกล่าวเท็จ และสรรเสริญผู้ถือสัตย์ การอ้างเทวดาฟ้าดินให้เป็นพยานในการพิสูจน์ การบวงสรวงควยเครื่องบัตรพลี เป็นต้น ล้วนเป็นวิธีการที่มึมนต์ขลังน่ากลัว และศักดิ์สิทธิ์ให้กำลังใจแก่ผู้บริสุทธิ์และชมขวัญคนคิดร้าย อาจกล่าวได้ว่ากฎหมายโบราณใช้จิตวิทยาเขาพิจารณาคดีด้วยเครื่องมือที่ใช้พิสูจน์ต่าง ๆ ก็เป็นเครื่องมือทางธรรมชาติ เช่น น้ำ ไฟ ความร้อน แสงสว่าง ฯลฯ เป็นต้น ความสู้กันด้วยอำนาจจิตของแต่ละคน ใครใจแข็งกว่าก็อาจจะชนะอย่างการลุยไฟบางครั้งอาจจะไม่ทันได้ลุย คนเท็จทงทั้งคำสาบานไม่ได้ก็อาจจะยอมแพ้เสียก่อน หรือการค่าน้ำคนที่ม่กำลังใจก็อาจจะกินไดนอนหลับทำให้ร่างกายแข็งแรงสามารถคำไลทนกว่าอีกฝ่ายหนึ่ง หรือผู้ผิดอาจพ่ายแพ้แก่อุปาทานของตนก็ได้จึงบันดาลให้เห็นสัตว์ร้ายในน้ำต่าง ๆ

อยากรู้ก็ตามสภาพศาล การพิจารณาคดีโดยการสืบพยาน หรือการพิสูจน์ค่าน้ำ
 ดุขเพลิง ตามที่ปรากฏในเรื่อง ขุนช้าง-ขุนแผน นับเป็นส่วนหนึ่งที่แสดงให้เห็นวัฒนธรรม
 และสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์อย่างชัดเจนว่า สังคมสมัยนั้นแม้จะเพิ่มก่อสร้างตัวมา
 หลังจากถูกพม่าทำลายย่อยยับไปไคว่ไม่กี่สิบปี เรายังมีสถาบันทางกฎหมาย สำหรับเป็น
 ขอบบังคับทางระเบียบวินัยความประพฤติของพลเมือง เมื่อประชาชนมีข้อพิพาทกันสังคมก็
 มีไคว่ละเลยหรือปล่อยให้แสวงหาความยุติธรรมด้วยอำนาจอันป่าเถื่อน เรามีสถาบันศาลสำหรับ
 พิจารณาคดี อันมีองค์พระมหากษัตริย์เป็นประมุขของศาลสถิตยุติธรรม ซึ่งกฎหมายสำหรับ
 ปกครองราษฎรและสำหรับพิจารณาคดีเหล่านี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ไคว่ทรงรวบรวม
 รวมทั้งเหลือมาจากสมัยอยุธยา กระบวนกรต่าง ๆ ที่ใช้ในการพิจารณาคดีแสดงให้เห็น
 ความเชื่อทางพุทธศาสนาที่ปนกับไสยศาสตร์จนเป็นลักษณะสำคัญประจำสังคมไทยสมัยโบราณ
 นอกจากนั้นเครื่องมือธรรมชาติที่ใช้ในการพิสูจน์ยังแสดงวิวัฒนาการทางวิทยาการของเรา
 ควบวว่าสมัยรัตนโกสินทร์ สังคมไทยยังไม่รู้จักใช้เครื่องมือทางวิทยาศาสตร์ เช่น เครื่อง
 จับเท็จ เครื่องพิสูจน์ลายมือ ฯลฯ จึงยังคงค่าน้ำ ดุขไฟ หรือหยิกเล็บ แทนการลงข้อ
 อยู่